

P O L S K A A K A D E M I A N A U K
I N S T Y T U T G E O G R A F I I

PRACE GEOGRAFICZNE NR 32

LESZEK KOSIŃSKI

MIASTA WOJEWÓDZTWA
BIAŁOSTOCKIEGO

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1962

P O L S K A A K A D E M I A N A U K
I N S T Y T U T G E O G R A F I I

*

P R A C E G E O G R A F I C Z N E N R 3 2

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ

№ 32

ЛЕШЕК КОСИŃСКИ

ГОРОДА БЕЛОСТОКСКОГО ВОЕВОДСТВА

*

GEOGRAPHICAL STUDIES

№ 32

LESZEK KOSIŃSKI

THE TOWNS OF THE VOIVODSHIP OF BIAŁYSTOK

P O L S K A A K A D E M I A N A U K
I N S T Y T U T G E O G R A F I I

PRACE GEOGRAFICZNE NR 32

LESZEK KOSIŃSKI

MIASTA WOJEWÓDZTWA
BIAŁOSTOCKIEGO

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1962

Komitet Redakcyjny

PRZEWODNICZĄCY: S. LESZCZYCKI
CZŁONKOWIE: K. DZIEWOŃSKI, R. GALON, M. KLIMASZEWSKI,
J. KONDRACKI, J. KOSTROWICKI, M. KIELCZEWSKA-ZALESKA,
M. CHILCZUK
SEKRETARZ: J. WŁODEK-SANOJCA

Rada Redakcyjna

J. BARBAG, J. CZYŻEWSKI, J. DYLIK, K. DZIEWOŃSKI,
R. GALON, M. KLIMASZEWSKI, J. KONDRACKI, J. KOSTROWICKI,
S. LESZCZYCKI, A. MALICKI, B. OLSZEWICZ, J. WĄSOWICZ,
M. KIELCZEWSKA-ZALESKA, A. ZIERHOFFER

Redaktor tomu

K. DZIEWOŃSKI

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1962

Nakład 900+150 egz. Ark. wyd. 12,25. Ark. druk. 10,25 + wkładki
Papier ilustr. III kl., 80 g, 70×100 cm. Skład rozpoczęto w lu-
tym 1962 r., druk ukończono w sierpniu 1962 r.
Zam. 2151. H-42. Cena zł 28.—

Drukarnia im. Rewolucji Październikowej — Warszawa

ERRATA

Str.	Wiersz		Jest	Powinno być
	od góry	od dołu		
19	5		Łaby	Łapy
27	tabela 2		Radziwiłłów	Radzilów
34		1	od	do
64		2	5000	500
90		4	brak odnośnika 5	5 — ośrodkl lokalne I rzędu
115	11		Banie Mazowieckie	Banie Mazurskie
116		3	q	—
122	5		Kleszcze	Kleszczele
Aneks	Ciechanowiec, rubr. 9		4989	7889
„	Czyżewo, rubr. 8		1985	1984
„	Drohiczyn, rubr. 5		774*	774**
„	„ „ 6		835*	835**
„	„ „ 8		11402	1402
„	Ełk, rubr. 15		1370	13700
„	Goniądz, rubr. 14		1853	1863
„	Knyszyn, rubr. 14		2790	2780
„	Krynki, rubr. 13		700	7000
„	Nowogród, rubr. 4		1653	1563
„	Starosielce, rubr. 16		3364	x
„			Wąsocz	Wąsosz
„	Wiżajny, rubr. 2		95	946
„	„ „ 3			1242
„	„ „ 4		946	1603
„	„ „ 5		1603	.

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

I. Wstęp	7
Cel i zakres pracy	8
Problematyka i metody	10
Wykorzystane źródła	10
II. Geneza miast białostockich i ich rozwój do końca XVIII w.	15
III. Zmiany w sieci osiedli miejskich w okresie kapitalizmu	41
Okres Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807—1830)	41
Okres Królestwa Polskiego (1831—1864)	47
Okres Królestwa Kongresowego (1865—1914)	55
I wojna światowa (1914—1920) i straty wojenne	74
Okres międzywojenny (1921—1939)	78
II wojna światowa i związane z nią zniszczenia	96
IV. Zmiany w sieci osiedli miejskich w okresie budowy podstaw socjalizmu	103
Powojenne zmiany ludnościowe miast i osiedli miejskich	105
Struktura funkcjonalna i typy funkcjonalne miast i osiedli	117
Ośrodki lokalne ok. 1955 r.	124
Problemy aktywizacji miast	128
V. Zakończenie	139
Literatura	149
Spis map	151
Spis fotografii	151
Dodatek — Liczba ludności miast i osiedli miejskich w latach 1800—1959	152/153
Резюме	153
Summary	159

Dla poznania obecnego stanu urbanizacji naszego kraju nie wystarczą ogólne analizy, oparte o powszechnie dostępne dane statystyczne. Konieczne staje się przeprowadzenie badań szczegółowych, które dałyby bardziej dokładny obraz rozwoju i stanu sieci osiedli miejskich w poszczególnych regionach. Studium o miastach obszaru, należącego do najbardziej zacofanych gospodarczo w Polsce, stanowi fragment zakrojonych na szerszą skalę prac badawczych dotyczących województwa białostockiego, podjętych przez Instytut Geografii PAN, a prowadzonych w ramach badań rejonów gospodarczo zaniedbanych.

Dla wyjaśnienia obecnej sieci osiedli miejskich omówiono ich genezę i rozwój, przy czym jeśli chodzi o czasy wcześniejsze oparto się o istniejące na ten temat publikacje, natomiast poczynając od początku XIX w. podstawą rozważań stały się własne badania zachowanych materiałów. Praca ma więc układ historyczny, jednakże ostatnie okresy omówiono bardziej wyczerpująco. Badania terenowe przeprowadzono w latach 1954—1956 i na tym okresie w zasadzie zakończono pracę.

W trakcie prowadzonych studiów podstawowe znaczenie miała współpraca z władzami terenowymi, które ułatwiały dostęp do materiałów i pomagały w zebraniu odpowiednich danych. Przy okazji chciałbym podziękować tym wszystkim, których życzliwości tak dużo zawdzięczam, a zwłaszcza pracownikom Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Białymstoku. Pragnąłbym, aby rezultaty tej pracy przydały się przy opracowaniu planów, których realizacja przyspieszy rozwój obszaru, urzekającego swym urokiem tych, którzy zdobędą się na cierpliwe zapoznawanie się z jego problemami.

Dziękuję Panom Profesorom S. Leszczyckiemu, K. Dziołowskiemu i J. Kostrowickiemu za krytyczne uwagi, tak bardzo pomocne zwłaszcza młodemu autorowi.

AUTOR

I. WSTĘP

CEL I ZAKRES PRACY

Najważniejszą obecnie przeszkodą na drodze do opracowania syntezy układu osadniczego Polski — jest brak szczegółowych studiów badawczych, obejmujących poszczególne regiony, przy czym najmniej prac poświęcono najslabiej rozwiniętym gospodarczo wschodnim obszarom Polski. Praca niniejsza podjęta była dla częściowego zapełnienia tej luki, przy czym miała na celu poznanie sieci osiedli miejskich województwa białostockiego, obecnego układu tej sieci, przyczyn wpływających na jej przemiany, a także prześledzenie etapów, przez które na tym konkretnym obszarze przeszedł kryzys małych miast, tak dotkliwie odczuwany ostatnio w Polsce. Obok jednak tych celów poznawczych istniał także cel teoretyczny, dotychczas bowiem funkcjonalny kierunek rozwijający się w ramach geografii polskiej, w czym zresztą nie różniliśmy się od światowej geografii ekonomicznej — opierał się raczej na kameeralnym opracowaniu materiałów statystycznych, brak było natomiast bezpośredniego związku badacza z analizowanym terenem.

W tym opracowaniu natomiast znaczna część materiału zebrana została drogą badań terenowych, którymi objęto wszystkie miasta i osiedla miejskie województwa. Nie chodziło jednak tylko o wprowadzenie i wypróbowanie metody badań terenowych w geograficzno-ekonomicznych badaniach miast, ale również o postawienie i rozwinięcie problematyki badawczej.

Dwa cele, które moglibyśmy określić jako poznawczy i problemowy, były do pewnego stopnia przeciwstawne, jeśli idzie o opracowywanie tematu. Z jednej strony konieczne było bowiem szczegółowe charakteryzowanie zmian w sieci osiedli miejskich Białostoczczyzny, z drugiej zaś niezbędna była selekcja materiału, aby korespondował on z główną tezą pracy. Tezą tą jest pogląd, iż głównym czynnikiem, wpływającym na zmiany funkcji osiedli i sieci osadniczej, są procesy społeczno-ekonomiczne, przy czym zależność ta uzewnętrznia się nie od razu, ale w dłuższych okresach czasu.

Ostateczny układ i tekst pracy jest więc swego rodzaju kompromisem pomiędzy tymi dwoma tendencjami, będącymi odbiciem dwu różnych celów pracy.

Zakres terytorialny pracy, ograniczony granicami województwa, przyjęty został w związku z tym, że jednostki administracyjne są równocześnie jednostkami planistycznymi, co ze względu na ewentualne praktyczne zastosowanie wyników pracy ma podstawowe znaczenie. Wprawdzie w okresie kształtowania się obecnej sieci miejskiej województwo jako jednostka nie istniało i biorąc pod uwagę względy historyczne należałoby właściwie analizę prowadzić w różnych przekrojach terytorialnych i wówczas nie byłoby możliwości opracowania monografii województwa, a przecież wszystkie prace dotyczące Białostoczczyzny pod tym kątem były podejmowane.

Chcąc poznać problematykę miast terenu nie można ograniczyć się do charakterystyki współczesności. Analiza musi sięgać wstecz, przy czym szczególnie ważne jest uchwycenie momentu, w którym nowe formy gospodarcze, niesione przez kapitalizm, powodują przekształcenie feudalnej sieci osadniczej. W związku z tym, omawiając bardziej pobieżnie genezę i wcześniejszy rozwój miast, bardziej szczegółowo zajęto się przemianami w XIX i XX w. Jeśli chodzi zatem o okres czasowy, nie wprowadzono ścisłej granicy początkowej. Zakończono natomiast analizę na okresie współczesnym.

PROBLEMATYKA I METODY

We współczesnej geografii miast wyróżnić można dwa główne nurty badawcze, różniące się w zasadzie tematyką i metodą. W jednym z nich nacisk kładziony jest na zagadnienia sieci miast i ich wzajemnych powiązań, a co za tym idzie, na funkcje miast i ich hierarchię, jako ośrodki obsługi zaplecza, w drugim zaś analiza koncentruje się na problemie wewnętrznej struktury przestrzennej osiedli, a więc użytkowaniu ziemi i roli poszczególnych, funkcjonalnie zróżnicowanych dzielnic. Pracę niniejszą zaliczyć można zdecydowanie do nurtu pierwszego.

Starając się zobrazować i wyjaśnić rozwój sieci osiedli miejskich Białostoczczyzny, wzięto przede wszystkim pod uwagę liczbę ludności miast, jej wahania i zmiany na tle zmian demograficznych całego województwa i kraju. Aby jednak wyjaśnić przyczyny tych zmian, trzeba było sięgnąć do analizy funkcji, jakie poszczególne osiedla spełniały, a co za tym idzie, trzeba było zwracać pilną uwagę na rozwój gospodarczo-społeczny badanego obszaru. Rozwój ten prowadził do przemian w funkcjach, wielkości, a nawet rozmieszczeniu miast, przy czym w miarę wzrostu jednych następował upadek innych miast. Konieczne

więc było badanie miast w ich wzajemnych powiązaniach i współzależnościach. Szukając bowiem przyczyn rozwoju czy upadku poszczególnych osiedli, trzeba ustawicznie sięgać do elementów znajdujących się poza tymi osiedlami, innymi słowy trzeba badać zmieniające się położenie geograficzno-ekonomiczne miast, wyrażające się w przestrzennym i funkcjonalnym stosunku miast do obszarów oddziaływających na miasto, do dróg komunikacyjnych czy wreszcie w stosunku do innych współzawodniczących albo też współpracujących ośrodków. Mniejsze natomiast znaczenie ma położenie geograficzno-fizyczne miast, które było istotnym i często kluczowym elementem w momencie powstawania miasta, zwłaszcza jeśli idzie o lokalizację szczegółową, tzn. wybór konkretnego miejsca. Natomiast jeśli idzie o lokalizację ogólną, tzn. wybór obszaru, na którym miało powstać miasto — do głosu dochodziły czynniki poza przyrodnicze, przede wszystkim gospodarcze, ale często również polityczne i inne. W toku dalszego rozwoju wpływ środowiska geograficznego ujawniał się prawie wyłącznie za pośrednictwem zjawisk i czynników gospodarczych, jeśli pominiemy oddziaływanie żywiołowe, jak powódź czy katastrofy klimatyczne. Nie znaczy to oczywiście, by człowiek mógł swoją wolą kierować dowolnie gospodarką regionu, należy natomiast doceniać prymat ekonomiki, rządzącej się swymi prawami ekonomicznymi, przeciwstawianie się którym musi być zawsze odpokutowane. W podjętej tu analizie miast białostockich nie szukano bezpośrednich związków między stanem gospodarczym miast a elementami środowiska, co często spotkać można było w pracach przedwojennych zarówno polskich, jak i obcych, punkt ciężkości położono natomiast na przestrzennym ujmowaniu wpływu zjawisk gospodarczych i społecznych na sieć osadniczą. Wpływ ten zawierał również oddziaływanie środowiska geograficznego, jednakże niebezpośrednie.

Z kolei należy scharakteryzować pokrótce metodę pracy. Historyczny sposób ujęcia przy braku możliwości prowadzenia własnych badań archiwalnych, co zresztą wykraczałoby poza ramy niniejszego studium — wymagał oparcia się na literaturze. Kłopot był tym większy, iż brak było historycznej syntezy osadnictwa białostockiego, jaką na przykład dysponował I. T ł o c z e k przy swej charakterystyce miast Wielkopolski w postaci pracy H. M ü n c h a; nie można zaś zapominać, że poszczególne części dzisiejszego województwa białostockiego wchodziły w przeszłości w skład rozmaitych organizmów politycznych, co utrudniało poszukiwania odpowiednich materiałów. Poczynając od około 1800 r. dysponowano większą liczbą materiałów statystycznych i one stanowią coraz wyższy procent wykorzystywanych źródeł. Wreszcie dla uzyskania szczegółowych danych, dotyczących istniejącego stanu, przeprowadzono badania terenowe, obejmujące wszystkie miasta i osiedla,

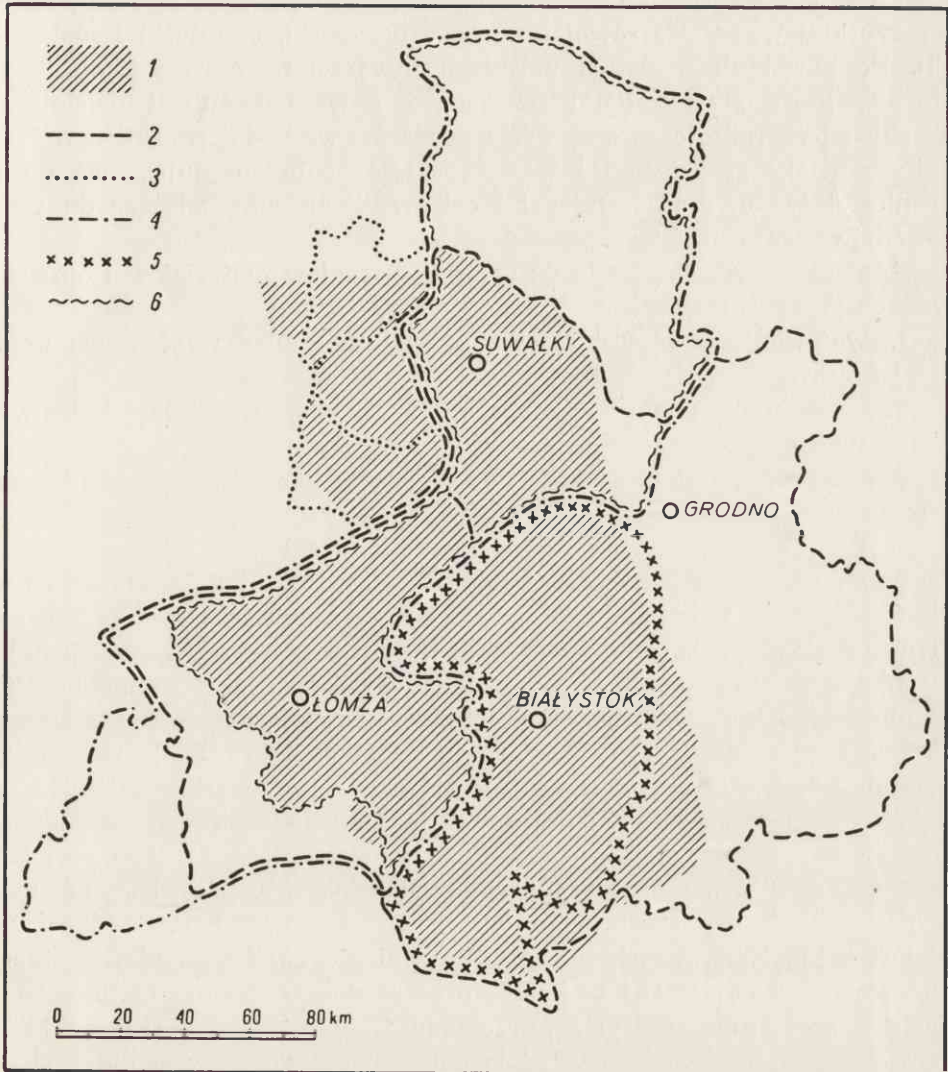
co do których można było przypuszczać, iż mają charakter miejski. W sumie autor zapoznał się osobiście z około 80 miastami i osiedlami, z których część tylko można traktować jako miasta, podczas gdy inne mają charakter przejściowy bądź są po prostu większymi wsiami. Uzyskany materiał pozwoli w rezultacie nie tylko na scharakteryzowanie miast i osiedli miejskich, ale również osiedli przejściowych rozmaitych typów. Województwo białostockie jest bowiem terenem małych miast, daje przeto okazję prześledzić stadia przejściowości między małym miastem a dużą wsią.

Na zakończenie warto wreszcie zwrócić uwagę na kolejność opracowywania poszczególnych fragmentów pracy. Przede wszystkim opracowano tablice, mapy i wykresy — później przystąpiono do pisania tekstu, jako komentarza do przedstawionego materiału dokumentacyjnego.

Historyczny sposób ujęcia tematu wymagał ustalenia podziału chronologicznego w ramach ostatnich 150 lat, omawianych bardziej szczegółowo. Oparto się tu w zasadzie na periodyzacji zastosowanej w podręczniku *Historia Polski* Instytutu Historii PAN, biorąc pod uwagę układ rozporządzalnych materiałów statystycznych, aby móc wyróżniać okresy i ilustrować liczbami i możliwie ścisłymi danymi. Pierwszy rozdział części II zakończono charakterystyką stosunków pod zaborem pruskim, do którego należał prawie cały teren dzisiejszego województwa białostockiego. Omawiając rozwój osadnictwa miejskiego w miarę narastania nowych elementów kapitalistycznych, wyróżniono okres Królestwa Kongresowego (do 1831 r.), później okres do powstania styczniowego (praktycznie do ok. 1870 r. ze względu na układ materiałów), dalej ostatni okres zaborczy do wybuchu I wojny światowej, wreszcie okres międzywojenny, wojna i czasy po II wojnie światowej.

ŹRÓDŁA

Województwo białostockie, jako jednostka polityczna w dzisiejszych granicach, jest tworem stosunkowo młodym. Składa się ono z trzech części, które w niedawnej przeszłości wchodziły w skład rozmaitych organizmów gospodarczych i politycznych. Trzy powiaty północno-zachodnie (Gołdap, Olecko i Ełk), zasiedlone w większości przez Mazurów, należały do 1945 r. do Prus Wschodnich. Pozostała, większa część województwa przyłączona została po trzecim rozbiore Polski do Prus jako prowincja Neuostpreussen (Nowe Prusy Wschodnie). Stan ten przetrwał zaledwie do 1807 r., kiedy to w rezultacie traktatu między Napoleonem a carem Aleksandrem I część południowo-wschodnią, leżącą poza Nurcem, Narwią i Biebrzą, przyłączono do Rosji jako odrębną jednostkę: obwód białostocki, który jednakże w 1842 r. włączony został do guberni grodzieńskiej. Części zachodnia, środkowa i północno-wschodnia terenu

1. Dawne podziały administracyjne obszaru woj. białostockiego

1 — dzisiejszy obszar województwa białostockiego; 2 — obszar województwa białostockiego w r. 1931; 3 — powiaty wchodzące przed wojną w skład Prus Wschodnich; 4 — gubernia łomżyńska i suwalska w latach 1867—1914; 5 — obwód białostocki w latach 1807—1863; 6 — gubernia augustowska w latach 1837—1866, województwo augustowskie w latach 1815—1837; departament łomżyński w latach 1807—1815.

weszły w skład Księstwa Warszawskiego, a następnie — Królestwa Polskiego (m. 1). Stan ten przetrwał do końca I wojny światowej z tym, że zasięg Suwałk jako stolicy guberni sięgał na północ po Niemen, gdyż w owym czasie granice Królestwa Polskiego obejmowały

również te litewskie tereny. Z drugiej znów strony w skład guberni łomżyńskiej wchodziły również powiaty ostrowski, ostrołęcki i makowski. Po powstaniu państwa polskiego utworzono województwo białostockie, które sięgało dalej na zachód i wschód aniżeli dzisiejsze. W skład jego (nie licząc oczywiście powiatów wschodniopruskich) wchodziły powiaty grodzieński i wołkowyski, obecnie znajdujące się poza granicami kraju, oraz ostrołęcki i ostrowski, obecnie należące do województwa warszawskiego.

Konieczne było sięgnięcie do czterech zespołów materiałów i opracowań dotyczących:

1. województwa białostockiego w granicach międzywojennych oraz całej Polski,
2. wschodnich guberni Królestwa Polskiego, wcześniej Księstwa Warszawskiego¹, oraz całego Królestwa czy Księstwa.
3. guberni grodzieńskiej, wcześniejszego obwodu białostockiego, oraz całego Cesarstwa Rosyjskiego,
4. Prus Wschodnich, a także Rzeszy Niemieckiej.

Wykaz źródeł do geografii zaludnienia i osadnictwa woj. białostockiego, wraz z ich bardziej szczegółową charakterystyką, opublikowany będzie osobno, tu ograniczymy się do charakterystyki pozycji najważniejszych. Brak jest ogólnych opracowań o charakterze monografii regionalnej. Opracowania takie istnieją jedynie dla wcześniejszego okresu, obejmując oczywiście nieco inne obszary. Wymienić tu należy studium A. C. Holschego [4], którego I tom wydany w 1800 r. dotyczy Departamentu Neuostpreussen, w skład którego wchodziła Białostoczczyzna. Obszar całych Prus obejmowała prasa L. Baczkki [1] wydana w 1803 r., a obszar guberni grodzieńskiej, o pół wieku później wydana obszerna monografia opracowana pod redakcją P. Bobrowskiego [2]. Z nowszych publikacji wymienić należy popularne studium A. Szyszkowskiej [18] oraz zespół artykułów opublikowanych w specjalnym zeszycie „Przeglądu Geograficznego” [13], w którym artykuł J. Kostrowickiego zawiera dość szczegółową charakterystykę źródeł do geografii woj. białostockiego.

Jedyną pracą poświęconą sieci miast woj. białostockiego jest artykuł W. Ormickiego, w którym scharakteryzowano układ przestrzenny sieci miast i dynamikę rozwojową ich ludności na tle warunków mieszkaniowych [11]. Ormicki wyróżnia szereg układów geometrycznych miast rozpatrując kolejno 2 północne i 2 południowe łańcuchy, trzy

¹ Księstwo Warszawskie było podzielone na departamenty, Królestwo Polskie do 1837 r. na województwa i obwody, potem na gubernie, przy czym w 1866 r. przeprowadzona została reforma podziału administracyjnego, polegającego przede wszystkim na zwiększeniu liczby guberni.

skupienia — wschodniomazowieckie, białostockie i sokólskie, oraz miasta odosobnione: Bielsk Podlaski i Skidel, a porównując liczbę budynków mieszkalnych i liczbę mieszkańców w latach 1921—1931 analizuje w sposób dość schematyczny tendencje rozwojowe tych osiedli. W stosunku do sposobu ujęcia tej pracy wysunąć można szereg zastrzeżeń, poczynając od krytyki metody grupowania miast (przypisywanie układowi geometrycznemu nawet decydującej roli), a kończąc na obiekcjach wobec dość daleko idących wniosków, zbyt słabo podbudowanych. Zwłaszcza ostatni zarzut sprawia, że pracy, w której cel metodyczny wysuwał się wyraźnie na czoło, nie można uznać za udaną.

Charakterystykę miast białostockich zawiera również artykuł, opublikowany we wspomnianym zeszycie „Przeglądu Geograficznego” [8], jako wstępne podsumowanie badań, których wyniki zawiera ten tom. Wreszcie K. Kelletat [7], w opracowaniu poświęconym miastom b. Prus Wschodnich, zajął się również częścią dzisiejszego woj. białostockiego. Kelletata interesowało głównie położenie miast jako swego rodzaju wartość potencjalna, która ujawni się z chwilą właściwego wykorzystania. Ponadto sporo uwagi poświęcono strefom oddziaływania miast, przy czym warto podkreślić, że stosując pewne schematy teoretyczne Kelletat nie znał zapewne jeszcze wyników rozważań Christallera, od którego różnił się mniej rygorystycznym sposobem stosowania tych schematów.

Znacznie więcej prac poświęcono poszczególnym miastom Białostoczczyzny. Wymienić tu należy monografię historyczną Białegostoku H. Mościckiego [9] oraz cykle prac, w większości w rękopisach. Pierwszy cykl to studia Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego [21] dla aktywizacji 23 miast, drugi — to 8 studiów historycznych do planów zagospodarowania przestrzennego, wykonanych na zlecenie Pracowni Konserwacji Zabytków [22], trzeci — to jedna historyczna i dwadzieścia geograficznych prac magisterskich Uniwersytetu Warszawskiego [17, 20]. Wiele informacji o poszczególnych miastach zaczerpnięto ze znakomitego Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego [16] i z przewodnika po woj. białostockim M. Orłowicza [10].

Załączono wykaz niektórych prac, na których oparto się charakteryzując rozwój osadnictwa na obszarze woj. białostockiego. Najwcześniejszy okres omawia praca A. Kamińskiego poświęcona Jaćwieży [6]. Kapitalne studium S. Pazyry [12] ograniczone jest niestety do miast mazowieckich. Problemy ludnościowe i osadnicze b. Prus Wschodnich omawiali: H. Bonk [3], W. Horn [5], H. Rogmann [14] i W. Rogow [15]. Pierwszą opublikowaną pracą w ramach studiów nad Białostoczczyzną prowadzonych w Instytucie Geografii PAN jest A. Wer-

wickiego [19] monografia przemysłu włókienniczego na tym obszarze.

Prócz gotowych opracowań korzystano również ze źródeł statystycznych, wśród których należy przede wszystkim wymienić wyniki spisów polskich [23], rosyjskiego [27] i niemieckich [33]. Sięgnięto również do roczników statystycznych ogólnych [24, 28, 29, 34] i do roczników statystycznych miast [30, 31, 32]. Na specjalną uwagę zasługują przedwojenne wiadomości statystyczne m. Białegostoku [26] oraz Rocznik statystyczny woj. białostockiego za 1958 r. [25].

Ze źródeł kartograficznych wymienić trzeba cykl map woj. białostockiego, opracowanych przez A. Borkiewicza i W. Trzebińskiego [35], jak również odtworzenie dawnych podziałów administracyjnych Królestwa Polskiego [37] oraz ziem pozostających pod administracją niemiecką [36].

W omówionym powyżej zestawie opracowań i źródeł ze względów wydawniczych nie umieszczono oczywiście wszystkich wykorzystanych pozycji.

II. GENEZA MIAST BIAŁOSTOCKICH I ICH ROZWÓJ DO KOŃCA XVIII W.

Teren Białostoczczyzny był obszarem pokrytym pierwotnie lasami, których mieszkańcy — Jaćwingowie — zostali wyparci i wytepieni przez sąsiadów polskich, ruskich, litewskich i krzyżackich. Kolonizacja mazowiecka posuwała się od zachodu, zajmując w XII w. terytorium pomiędzy Bugiem na południu a Narwią i jej dopływami na północy. Od wschodu granicą tej kolonizacji była wówczas Biebrza i Narew, przy czym teren pomiędzy Nurcem a Narwią zasiedlany był już w X i XI w. równocześnie przez osadników mazurskich i ruskich, a wzajemne przenikanie się miało charakter pokojowy. Obszar na południe od Narwi po Bug stanowił również strefę kolonizacji ruskiej, która posuwała się od południowego wschodu. Od wschodu kolonizacja ruska posuwała się wzdłuż Niemna, przekraczając go powyżej ujścia Świsłoczy. Głównymi szlakami wypraw, a potem osiami ciągów osadniczych, były doliny rzek, przecinających ten obszar. Pierwsze grody mazowieckie występują nad Narwią (pierwsze wzmianki o grodzie w Wiźnie pochodzą z XI w., o grodzie w Łomży z XII/XIII w.) i nad Bugiem (Nur).

Rolę rzeki jako osi kolonizacyjnej widać wyraźnie na przykładzie Bugu, wzdłuż którego postępowało osadnictwo ruskie. Grody nadbużańskie wymieniane są w latopisach w następującej kolejności: Brześć — 1022 r., Drohiczyn — 1142 r. (istniał on jednak już w w. XI), Mielnik — 1240 r. [6]. Bug był też wówczas ważnym szlakiem komunikacyjno-handlowym stanowiąc część szlaku busko-prypeckiego, a Drohiczyn — ważnym punktem przeładunkowym i zapewne również ośrodkiem handlowym, przy czym szlak ten przebiegał tamtędy już w końcu IX w. Faktem, który świadczy o dogodnym położeniu Drohiczyna, było osadzenie tu w 1237 r. Zakonu Braci Dobrzyńskich, powołanych do nawracania Litwy.

Również z XI w. pochodzą pierwsze wzmianki o Grodnie, które było najdalej na północ wysuniętym ośrodkiem kolonizacji ruskiej, przy

czym jeszcze na przełomie XIII i XIV w. Grodno łączyły liczne związki z rejonem Dniepru, natomiast więzy z Polską były stosunkowo słabe².

Osadnictwo krzyżackie nie sięgało w XIII w. terenów dzisiejszej Białostoczczyzny, a w puszczech między wielkimi jeziorami mazurskimi a Łęgiem mieszkaly zapewne resztki Galindów.

Wyprawy książąt halickich i polskich w latach 1248—1264 osłabiły Jaćwingów, którzy ostateczną klęskę ponieśli w latach 1278—1282 w wyniku wypraw krzyżackich i polskich³.

W czasie upadku Jaćwieży państwo halickie było bardzo silne, jego władcy zakładali grody, ściągali rzemieślników (Niemców i Polaków), Bugiem szły transporty sukna, wełny i futer. Daniel Romanowicz Halicki koronuje się w zdobytym na Zakonie Braci Dobrzyńskich Drohiczyń (1253). W owym czasie Bielsk Podlaski, (który jako gród istniał jeszcze przed najazdem tatarskim w 1238 r.), chronił drogę nadbużańską przed Jaćwingami, będąc równocześnie ośrodkiem z dawna zasiedlonego obszaru rolniczego (H e r b s t [22]).

W końcu XIII w. wyrasta jednak nowa potęga; już w 1280 r. Litwini opanowują Drohiczyn, a w latach 1323—1324 całe Podlasie. W 1340 r. ziemia drohiccka przechodzi w ręce książąt mazowieckich, a niedługo potem, bo w 1358 r., ustalona zostaje granica polsko-litewska w północnej części dzisiejszego województwa białostockiego. Granica, która uległa później zmianom, biegła wówczas Nettą, Biebrzą, Narwią i Supraślą. W tym też mniej więcej czasie (1343) następuje ustalenie granicy polsko-krzyżackiej, która przetrwała do 1945 r. Książęta mazowieccy zrezygnowali ostatecznie ze swych roszczeń do Galindii, Krzyżacy natomiast wyrzekli się swych pretensji do terenów na północ od Biebrzy. Tereny pojaćwieskie i poruskie przechodzą jeszcze kilkakrotnie z rąk polskich w ręce litewskie i odwrotnie, aż dopiero w 1566 r. zostaje utworzone województwo podlaskie, które w wyniku unii lubelskiej przyłączono w 1569 r. do Korony; ten stan przetrwał do rozbiorów.

Granica litewsko-krzyżacka ustalona została w 1422 r.

Pomimo tych przemian na terenie Podlasia przez cały czas osiedlali się koloniści mazowieccy, zwłaszcza na północ od Narwi i Biebrzy oraz między Bugiem a Narwią od ujścia Nurca do ujścia Biebrzy, przy czym

² N. N. Woronin, Driewnieje Grodno. Materiały i issledowanija po archeologii SSSR. Moskwa 1954. s. 236. Zdaniem recenzenta S. Alexandrowicza „Kwart. Hist. Kult. Mat.,” IV, 1, 1956) w XI—XIII w. Drohiczyn miał daleko większe znaczenie aniżeli Grodno.

³ W 1282 r. wielką klęskę zadały Jaćwingom wojska polskie pod wodzą Leszka Czarnego w okolicach dzisiejszego Wasilkowa.

Miasto*	Data uzyskania praw miejskich	Rodzaj praw**	Własność***	Uwagi
AUGUSTÓW	1557	m	m*	Wg Jabłonowskiego lokacja w 1561
Bakałarzewo	1651	.	p	Cofnięcie praw miejskich w 1870
Berzniki	ok. 1565	.	p	Wg Kłapkowskiego lokacja miasta zbiegła się z fundacją parafii założonej w 1565; wg Holschego — miasteczko. W XIX w. nie figurowały w wykazach miast.
BIAŁYSTOK	1665—68	m	p	—
BIELSK PODL.	1430	m	m	—
Boćki	1508	m	p	Cofnięcie praw miejskich w 1932
BRAŃSK	1493	m	m	—
CHOROSZCZ	1507	.	p	—
CIECHANOWIEC	I poł. XV w.	m	p	W 1807 rozdzielenie miasta granicą polityczną. Cofnięcie praw miejskich w 1870 (cz. prawobrzeżna), przyłączenie cz. prawobrzeżnej do lewobrzeżnej w okresie międzywojennym
Czyżew	1738	.	p	Cofnięcie praw miejskich w 1870. Obecnie używana nazwa Czyżewo
Dąbrowa	przed 1783	.	m	Zał. przez A. Tyzenhauza. Cofnięcie praw miejskich w 1950. Obecnie siedziba władz powiatowych.
DROHICZYN	1409	x	m	Początkowo wójtostwo, lokalizacja na prawie magdeburskim w 1498 r.
EŁK	1669	m	m	Niemiecka nazwa miasta-Lyck. Wieś od 1425, pierwsza lokacja 1435 niezrealizowana, powtórzona w 1669
Filipów	1570	m	m	Cofnięcie praw miejskich w 1870
GOŁDAP	1570	m	m	Niemiecka nazwa miasta-Goldap. Miasto założone w latach 1565—1570, a dokument wydany w 1570
GONIĄDZ	1547	m	p	—
Grabowo	1524	c	p	Lokacja nieudana; w 1539 potwierdzenie erekcji, w 1578 w reg. poborowych figuruje jako wieś
GRAJEWO	1540	.	m	Cofnięcie praw 1870, przywrócenie 1922
Gródek	pocz. XVI w.	.	p	Już w 1897 nie miał praw miejskich
Janów	1791	.	m	W spisie 1897 był miastem, w wykazie po I wojnie figurował jako wieś
JEDWABNE	.	.	p	Osiedle powstało w XVII w. jako ośrodek dóbr i centrum rzemiosła
Jeleniewo	1768—80	.	m	Data lokacji nie znana
Jasionówka	.	.	.	Zał. prawdopodobnie przez A. Tyzenhauza, lokacja nieudana, formalne cofnięcie praw miejskich w 1800, w pocz. XIX w. figuruje jako wieś
Kleszczele	1523	c	m	Prawdopodobnie nigdy nie miała praw miejskich
KNYSZYN	1568	m	m	Cofnięcie praw miejskich w 1950
KOLNO	1425	c	m	Jako osada prywatna powstał po 1508, w 1528 dobra te przejął Zygmunt August, który lokował miasto
Korycin	1671	.	.	—
Krasnopol	1770	.	m	W 1897 był jeszcze miastem, w wykazach po I wojnie świat. figurował jako wieś
Krynki	1569	m	m	Zał. przez A. Tyzenhauza, lokacja nieudana, w pocz. XIX w. figuruje jako wieś
Kuźnica	1546	.	m	Cofnięcie praw miejskich w 1950
Lipsk	1580	m	m	W 1897 była jeszcze miastem, w wykazach po I wojnie światowej figurowała już jako wieś
ŁOMŻA	1428	c(?)	m	Cofnięcie praw miejskich w 1870
Mielnik	1440	c	m	W. Zienkiewicz podaje datę lokacji 1418
Milejczyce	1516	m	m	Wg Jabłonowskiego prawo chełmińskie w 1440, magdeburskie w 1501. Cofnięcie praw miejskich w 1932
Narew	1514	c	m	W 1919 nie miały już praw miejskich
NOWOGRÓD	1428	c	m	Wg Jabłonowskiego nadanie prawa magdeburskiego w 1529. Cofnięcie praw miejskich w 1932
Nowy Dwór	1578	.	m	Cofnięcie praw 1870, przywrócenie 1918
OLECKO	1560	m	m	Cofnięcie praw miejskich w 1932
Orla	1634	m	p	Niemiecka nazwa miasta od 1560-Margrabowa, od 1928-Trauburg
Ossowiec	.	.	p	Data 1634 potwierdza Jabłonowski, podając równocześnie Orlę w wykazie miast w XVI w. Już w 1897 nie miała praw miejskich
Przerośl	1576	m	m	Prawdopodobnie nigdy nie miał praw miejskich
Puńsk	przed 1597	.	p	Cofnięcie praw miejskich w 1870
Raczkki	1703	—	p	Wg Słownika Geogr. lokacja w XVIII w. Już w 1897 nie figurował w wykazie miast
Radziłów	1466	c	m	Wg Słownika Geogr. lokacja w poł. XVIII w. Cofnięcie praw miejskich w 1870
RAJGRÓD	1566	m	p	Cofnięcie praw w 1870
Rudki Kość.	1760	m	p	Cofnięcie praw miejskich w 1870, potem przywrócenie
SEJNY	1593—1602	.	p	Lokacja nieudana, w pocz. XIX w. figuruje jako wieś
Sidra	.	.	p	—
SIEMIATYCZE	1542	m	p	Prawdopodobnie nigdy nie miał praw miejskich
Sokoły	1827	.	p	Wg Balińskiego i Lipińskiego lokacja w 1554
SOKÓŁKA	1609	m	m	Cofnięcie praw miejskich w 1870, następnie przywrócenie ich między 1897 a 1919 i powtórne cofnięcie w 1950
Stawiski	XVII w.	.	p	—
Suchowola	przed 1777 r.	.	m	Cofnięcie prawa w 1870, przywrócenie w 1921
SURAŻ	1440	m	m	Założone przez A. Tyzenhauza, cofnięcie praw miejskich w 1950
SUWAŁKI	1710	m	k	—
Szczebra	ok. 1770	.	m	—
SZCZUCZYN	1692	m	p	Założone przez A. Tyzenhauza, lokacja nieudana w pocz. XIX w. figuruje jako wieś
Sztabin	.	.	p	—
Śniadów	XVIII w. (po 1703 r.)	m	k	Prawdopodobnie nigdy nie miał praw miejskich
Tykocin	1424	.	p	Cofnięcie praw 1870. Obecnie używana nazwa Śniadowo
Waniewo	1510	.	p	Cofnięcie praw miejskich w 1950
WASILKÓW	1566	.	m	Lokacja nie udana
Wąsosz	1436	c	m	—
Wizna	pocz. XIV w.	c	m	Poprzednio już był gród, więc prawdopodobnie przeniesienie na nowe miejsce. Cofnięcie praw 1870
Wizajny	.	.	.	Wg Jarnutowskiego otrzymała prawa miejskie w 1435. Cofnięcie praw w 1870
WYSOKIE M.	1503	m	m	Cofnięcie praw miejskich w 1870
ZABLUDÓW	poł. XVI w.	.	p	Cofnięcie praw miejskich w 1870, przywrócenie w 1915, powtórne przywrócenie po ostatniej wojnie
ZAMBRÓW	1430	c	m	Wg kartoteki lokacja w I poł. XVI w.; wg Balińskiego przed 1567; Wg Słownika Geogr. przed 1563

* Miasta wyróżnione dużymi literami — mają prawa miejskie w chwili obecnej.

** Rodzaj praw: m — magdeburskie, c — chełmińskie.

*** Własność: m — monarsza, p — prywatna, k — klasztorna.

Źródła: Przy sporządzaniu tablicy wykorzystano prace H. Budnik (20), J. Glinki, S. Herbsta, T.P. Szafera i W. Trzebińskiego, W. Zienkiewicza (22), S. Pazyry (12), M. Orłowicza (10). Ponadto: M. Baliński, T. Lipiński, Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana, II wyd. Warszawa 1885—1886 A. i A. Borkiewiczowie — Kartoteka i mapa lokacji miast. Rkps w Zakładzie Teorii i Historii Urbanistyki i Architektury PAN. O. Hedmann — Dzieje Puszczy Białowieskiej za czasów dawnej Rzeczypospolitej, Warszawa 1938. A. Jabłonowski, Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym. Źródła dziejowe, t. 17, cz. 2 i 3, t. VI, cz. II i III, Warszawa 1909 i 1910. J. Jarnutowski, Miasto Wizna, Bibl. Warsz. t. 3, 1884. J. Jaroszewicz, Obraz Litwy pod względem cywilizacji, Wilno 1844—1845. E. Keyser, Deutsches Städtebuch, T. I, Nordostdeutschland, Stuttgart—Berlin 1939. W. Kłapkowski, Konwent Dominikanów w Sejnach. „Ateneum Wileńskie”, 13, 1938, z. 2. W. Kłapkowski, Fundacja i uposażenie kościołów w Przerosli i Puńsku. „Ateneum Wileńskie”, 13, 1938, z. 1. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1880—1902. A. Stański, Z przeszłości Suraza, Białystok 1937. W. Trzebiński, Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w IV kwartale 1954 r. nad działalnością urbanistyczną podskarbiego A. Tyzenhauza. Maszynopis. J. de Verdon, Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim. Warszawa 1902.

książęta litewscy prowadząc kolonizację posługiwali się również osadnikami mazurskimi⁴.

W miarę zasiedlania terenu pojawiają się skupienia o charakterze rzemieślniczo-targowym, uzyskując następnie prawa miejskie. Jak wykażał S. Pazyra [12] najwcześniejsze lokacje miast mazowieckich miały miejsce w XIII w., główne zaś nasilenie lokacji miast przypada na XIV, XV i XVI w., przy czym w pierwszym okresie prawo miejskie uzyskiwały osiedla należące do panującego, które już uprzednio miały charakter miejski, a dopiero później akcją lokacyjną obejmowane były miasta prywatne, będące nierzadko zwykłymi wsiami.

W tej części Mazowsza, która obecnie leży na terenie woj. białostockiego, akcja lokacyjna przebiega znacznie później, bo pierwsze miasta uzyskują prawa miejskie dopiero w XV w.⁵, jest to bowiem obszar już w wiekach średnich peryferyjny dla trzech państwowych — Polski, Litwy i Prus. Peryferyjność ta przetrwała właściwie do dziś, a na rozwój tego terenu wywarła wpływ nader niekorzystny.

Na załączonej mapie zaznaczono datę uzyskania praw miejskich. Ze względu na różną przeszłość rozmaitych części województwa trudno było ustalić jednolitą periodyzację dla opracowania tej mapy. Ostatecznie ustalono ją biorąc pod uwagę okresy nasilenia akcji lokacyjnej. Przede wszystkim jednak konieczne było zestawienie miast i ich lokacji.

Tabela 1 zawiera przede wszystkim te osiedla, które podał w swym wykazie miast A. G. Holsche [4], ponadto uwzględniono 5 miast, które niewątpliwie uzyskały wcześniej prawa miejskie (Krynki, Milejczyce) miasta te Holsche pominął, ponieważ wcielone do Rosji, nie weszły w skład departamentu Neuostpreussen, albo też dostały wprowadzić prawa, ale lokacje były nieudane i osiedla te cały czas pozostały wsiami (Rudki Kość., Grabowo, Waniewo). Trzeba dodać, iż wśród podanych przez Holschego miast były również takie, w których zamierzone w XVIII w. lokacje nie zostały wprowadzone w życie, a osiedla te miały już na przełomie XVIII i XIX w. charakter wsi, mimo iż figurowały w wykazie miast (Jeleniewo, Krasnopol, Szczebra). Podano również dodatkowo 1 miasto, które uzyskało prawa miejskie później —

⁴ S. Zajączkowski, W sprawie zajęcia Podlasia przez Giedyminą. „Ateneum Wileńskie”, 6:1930; Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków. Rozprawa z pracy zbiorowej „Dzieje Prus Wschodnich”, Toruń 1935, 5. IV + 57. Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu. „Roczn. Dziejów Społ. i Gosp.”, 5, 1936, s. 13—44.

⁵ Jedynie dla Wizny podaje S. Pazyra datę lokacji — XIV w., jednakże nie wydaje się prawdopodobne, by wyprzedziła ona pod tym względem leżące bardziej centralnie — Łomżę (1428), Nowogród (1428) czy Kolno (1425). J. Jarnutowski podaje zresztą 1435 r. jako datę uzyskania przez Wiznę prawa chełmińskiego.

2. Daty lokacji miast białostockich

1 — 1400—1480; 2 — 1480—1550; 3 — 1550—1655; 4 — 1655—1721; 5 — 1721—1795; 6 — po 1795; 7 — niewiadoma

w XIX w. (Sokoły) oraz trzy wcześniej lokowane miasta, które do 1945 r. wchodziły w skład Prus Wschodnich (Ełk, Gołdap, Olecko). Tak więc lista podanych w zestawieniu osiedli wzrosła z 59 (Holsche) do 68, przy czym nie zawiera ona 4 miast, które uzyskały prawa miejskie w XX w. (Hajnówka, Łaby, Starosielce, Supraśl).

Na ogół dane uzyskiwane z różnych źródeł pokrywały się. W jednym tylko przypadku spotkano się ze znaczną różnicą w dacie lokacji miasta, było to w przypadku Ełku, dla którego istnieją dwie daty — 1435 jako data pierwszej lokacji i 1669 jako data rozszerzenia przywilejów. Ostatecznie przyjęto rok 1435 (I. Janosz - Biskupowa [22]).

W czasach przedrozbiorowych można ostatecznie wyróżnić pięć okresów nasilenia lokacji miast⁶.

1 — do 1480 r., a ściśle pierwszą połowę XV w., po której nastąpił okres przerwy w nadawaniu praw miejskich.

2 — od 1480 do 1550 r., a więc w przededniu unii lubelskiej i ukończenia pomiarów włócznej, z którą wiązało się ożywienie gospodarcze i nasilenie urbanizacji. Datę zakończenia tego okresu można by nieco przesunąć przyjmując 1545 czy 1555 r., brak jest tu tak wyraźnej przerwy, jak między rokiem 1470 a 1490.

3 — od 1550 do 1655 r., a więc do wybuchu wojny szwedzkiej.

4 — od 1655 do 1721 r., pierwszy okres odbudowy po „potopie”, po którym nastąpiła przerwa, wiążąca się zapewne z osłabieniem gospodarczym, wywołanym wojną północną (1700—1721).

5 — od 1721 do 1795 r, ostatnie lata Rzeczypospolitej, które w Białostockiem zaznaczyły się działalnością J. K. Branickiego i A. Tyzenhauza.

Na mapie lokacji widać, jak w pierwszych trzech ćwierciach, a zwłaszcza w pierwszej połowie XV w., nowe miasta powstawały głównie na terenie dawnej kolonizacji mazowieckiej (Tykocin — 1424, Kolno — 1425, Nowogród i Łomża — 1428, Zambrów — 1430, Wizna — 1435, Wąsosz — 1436, Suraz — 1440, Radziłów — 1466), a także na z dawną zasiedlonym obszarze mieszanej kolonizacji mazowiecko-ruskiej i kolonizacji ruskiej (Drohiczyn — 1409⁷, Bielsk Podl. — 1430,

⁶ Okres ostatnich 150 lat pominięto przy sporządzanym wykresie, ponieważ ostatnio rozwój miast kapitalistycznych przebiegał innymi drogami, a nadanie praw miejskich nie ma takiego znaczenia, jakie miało dla miast feudalnych, kiedy z lokacją szły w parze rozmaite przywileje, mające znaczenie gospodarcze (wolność osobista dla mieszczan, samorząd, prawa odbywania targów i jarmarków, często prawa składu itp.).

⁷ Wprawdzie nadanie praw miejskich Drohiczynowi nastąpiło dopiero w 1498 r., ale urząd wójta związany z samorządem miejskim istniał tu już w 1409 r. dlatego tę datę przyjęto, za S. Herbstem, jako datę lokacji.

Mielnik — 1440). Na pograniczu między tymi dwoma obszarami leży Ciechanowiec, który również uzyskał prawa miejskie w XV w. Warto przypomnieć, iż wśród 13 wymienionych miast znajdują się prawie wszystkie wcześniej już istniejące ośrodki osadnicze — grody mazowieckie i ruskie (Nowogród, Łomża, Wizna, Drohiczyn, Mielnik, Bielsk). Osadnictwo miejskie nie przekraczało podówczas granicy wyznaczonej przez Wąsosz, Biebrzę, Narew. W tym czasie notujemy pierwszą lokację Ełku (1435) na terenie interesującej nas części państwa krzyżackiego. Należy podkreślić raz jeszcze, że lokacje miast nie oznaczały na ogół tworzenia nowych osiedli na nowym miejscu, ale była to zmiana form organizacyjno-prawnych, wyrażająca się przede wszystkim w uzyskaniu przez miasta dość szerokiej autonomii, pozwalającej na uniezależnienie się od władz ziemskich. Na terenie należącym do W. Ks. Litewskiego organizacja miast była początkowo ruska, a rozprzestrzenienie „magdeburgii” następowało dopiero w XV i XVI w., przy czym poważną rolę odegrała tu polityka Witolda. Ze względu na silny udział ludności polskiej, przynoszącej na Podlasie wzory mazowieckie, przy równoczesnym braku ludności niemieckiej, wygląd i charakter miast podlaskich jeszcze przed unią polsko-litewską był mocno zbliżony do miast mazowieckich⁸.

Obszary pojaćwieskie były niewątpliwie zasiedlane przez ludność rolniczą, a zwłaszcza przez ludność żyjącą z lasu (bartnicy, smolarze, węglarze, myśliwcy itp.) podobnie jak się to w tym samym mniej więcej czasie działo w Puszczy Zielonej, dzielącej Mazowsze od Prus. Tam jednak proces kolonizacyjny był bardziej zaawansowany, o czym świadczą lokacje miast, wkraczających w głąb wysoczyzny (np. Kolno). Druga połowa wieku XV jest okresem, w którym tylko dwa miasta uzyskują prawa miejskie, przy czym lokacja Brańska (1493) zapoczątkowuje drugi okres ożywienia w tworzeniu nowych miast. Nowe miasta powstają przede wszystkim w ziemi bielskiej, zwłaszcza wzdłuż Nurca i Narwi: Brańsk, Chorocz — 1507, Boćki — 1508, Waniewo — 1510 (lokacja nieudana), Narew — 1514, Milejczyce — 1516, Kleszczele — 1523, Siemiatycze — 1542, przy czym w podpisanym przez Zygmunta I dokumencie lokacyjnym Milejczyc czytamy, iż przyczyną nadania praw miejskich była „konieczność polepszenia stanu królewskiego pomiędzy Bielskiem Podlaskim a Drohiczynem, bo dotychczas istniejący stan był bardzo podły i narażał na niewygody”⁹. Z drugiej strony zagęszcza się sieć na wschodnim Mazowszu, prawa miejskie dostaje Wysokie — 1503,

⁸ I. T. Baranowski, Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej. „Przegl. Hist.” 7, 1908, cz. I Szlachta, z. 1, s. 43-74; cz. II Ludność miejska z. 2, s. 183—203; cz. III Ludność włościańska z. 3, s. 299—321.

⁹ O. Hedemann, Dzieje Puszczy Białowieskiej za czasów dawnej Rzeczypospolitej, Warszawa 1938.

Grabowo — 1524 (lokacja nieudana mimo ponowienia jej w 1539 r.). O kurczeniu się obszarów leśnych i wkraczaniu osadnictwa miejskiego na obszary dotychczas pozbawione miast świadczy lokacja Grajewa — 1540 i Goniądza — 1547 na północy, Zabłudowa (I poł. XVI w.) na południu. Zwarty pas puszczy rozciągającej się z południa na północ wzdłuż całego terenu województwa białostockiego uszczuplany jest również od wschodu, skąd postępuje osadnictwo, którego ośrodkiem jest lokowane jeszcze w 1444 r. Grodno¹⁰. Teraz w początkach XVI w. powstaje nowe miasto Gródek, a w 1546 r. — Kuźnica. Jak wynika z map J. Jakubowskiego¹¹, w oparciu o które sporządzono mapę 3, w połowie wieku XVI zachodnia i południowa część Białostoczczyzny była w zasadzie wolna od lasu. Natomiast wschodnią część badanego obszaru zajmował pas puszczy ciągnących się nieprzerwanie od Puszczy Białowieskiej poprzez Puszcze Błudowską, Knyszyńską, Augustowską dalej na północ w głąb Litwy. Badając rozmieszczenie osiedli można stwierdzić, jaki był wówczas zasięg osadnictwa na tle lasów.

Zwraca uwagę zastosowana przez Jakubowskiego klasyfikacja osiedli według wysokości podatku w 1551 r. Najważniejszym miastem był wówczas Bielsk (100 kóp groszy), w drugiej grupie znajdowało się 7 miast: Knyszyn, Tykocin, Suraż, Brańsk, Drohiczyn, Mielnik oraz Grodno (30—60 kóp groszy). Jak wynika z tej mapy — osadnictwo miejskie dochodziło wówczas do skrajów puszczy (Narew, Zabłudów), czy nawet wkraczało na polany śródleśne (Gródek)¹². Prawdopodobnie ważną rolę w rozwoju tych miast grała funkcja handlowa — pośrednictwo między okręgami rolniczymi z bardziej rozwiniętym rzemiosłem a dostarczającymi miód, skóry, wosk, smołę, potaż itp. — puszczakami, którzy zazwyczaj wyprzedzali rolników w ich pochodzie w głąb terenów leśnych, zamienianych na grunty uprawne. Proces ten został na przykładzie Kurpiowszczyzny opisany przez F. Piaścika¹³, poświęca mu również uwagę W. Krzysztófik¹⁴ w monografii Jasieniówki.

¹⁰ J. Jodkowski, Grodno. Wilno 1928, s. 4 + 119.

¹¹ J. Jakubowski, Mapa W. Ks. Litewskiego w poł. XVI w. 1 cz. północna. Atlas Hist. Polski, ser. B, mapy przegląd., 1, Kraków 1928, skala 1:600 000; Powiat grodzieński w XVI w. Prace Komisji Atl. Hist., 3, Kraków 1935, mapa 1:400 000. Na mapie W. Ks. Litewskiego w połowie XVI w. Jakubowski zróżnicował osiedla zależnie od podatku, płaconego w 1551 r. Na mapie pow. grodzieńskiego osobno zaznaczył miasta i miasteczka, osobno wsie, przy czym pominął niektóre wcześniej lokowane miasta, znajdujące się zresztą poza granicami pow. grodzieńskiego: Tykocin, Waniewo, Augustów i Rajgród, a Białystok oznaczył sygnaturą wsi.

¹² W zasadzie również Grodno, otoczone dużym zespołem dóbr królewskich, zajmowało olbrzymią polanę wśród puszczy.

¹³ F. Piaścik, Osadnictwo Puszczy Kurpiowskiej. Warszawa 1939, s. 100.

¹⁴ W. Krzysztófik, Jasieniówka, wieś powiatu sokólskiego. Poznań 1934, s. 220 + mapy.

3. Miasta w połowie XVI w. i zasięg lasów litewskich

- 1 — miasta; 2 — osiedla podane przez Jakubowskiego, które uzyskały prawa miejskie później; 3 — dzisiejsza granica województwa; 4 — granica między Litwą a Koroną i Prusami; 5 — zasięg lasów litewskich w XVI w.; 6 — obecny zasięg lasów wg Uhorczaka.

Wprawdzie miasta podlaskie nie były ośrodkami handlu międzynarodowego, ale nie znaczy to, aby rola ich ograniczała się do obsługi najbliższego tylko zaplecza. W XV w. maleje bowiem rola szlaków łączących Morze Czarne z Polską, a wzrasta rola dróg łączących Polskę z ziemiami litewsko-ruskimi. Można tu wymienić szlak łączący Warszawę z Wilnem przez Węgrów-Drohiczyń-Bielsk Podl.-Narew-Grodno czy też szlaki biegnące ku Poznaniowi z pominięciem Warszawy przez Bielsk Podl.-Ciechanowiec-Pułtusk czy Knyszyn-Tykocin-Wiznę-Łomżę-Pułtusk. Miasta podlaskie nie były ośrodkami wymiany, ale kupiectwo ich zarabiało na pośrednictwie w handlu. Z kupcami warszawskimi powiązani byli kupcy bielscy, drohiccy, tykocińscy czy grodzieńscy. Dalszy handel z zachodem organizowali kupcy warszawscy, ze wschodem — litewscy¹⁵.

Osiedla miejskie nie zawsze docierają do krańców obszarów rolnych, zazwyczaj są one wyprzedzane przez osiedla, które dopiero później uzyskują prawa miast (np. Wasilków, Knyszyn, Bakałarzewo, Filipów, Przerośl, Lipsk, Nowy Dwór, Krynki), choć nie wszystkie te lokacje będą w pełni udane. Jest rzeczą interesującą, iż Knyszyn, który uzyskał prawa miejskie w 1568 r., już w 1551 r. płacił podatki, kwalifikujące go do dość bogatych miast. Wyprzedzał pod tym względem szereg osiedli, posiadających już wcześniej prawa miejskie, co świadczy o tym, że przed uzyskaniem przywilejów miejskich Knyszyn, w którym często przebywał ze swym dworem Zygmunt August, był osiedlem zamożnym.

Należy zwrócić uwagę, że w pierwszych dwu okresach (do połowy XVI w.) przeważały lokacje miast monarszych. Nieliczne miasta prywatne powstały na terenie wielkich latyfundiów, które największy swój rozkwit przeżywały na początku XVI w. Tak zwane państwo rajgrodzko-goniądzkie Radziwiłłów było niezależne od władz terytorialnych i podlegało jedynie władzy królewskiej¹⁶. Dobra te obejmowały m. in. Waniewo (lokowane w 1510), Rajgród (lokowany w 1566 r.)¹⁷, Goniądz (1547) i Knyszyn (1568) ofiarowany przez Radziwiłłów Zygmuntowi Staremu (przed 1548). Z innych miast, należących w XVI w. do dóbr prywatnych wymienić można: Zabłudów i Gródek — Chodkiewiczów,

¹⁵ A. Wawrzyńczyk, Rola Warszawy w handlu z W. Ks. Litewskim i z Rosją w XVI w. „Kwart. Hist.”, 63, 1956, nr 2, s. 3—26.

¹⁶ I. T. Baranowski, Z dziejów feudalizmu na Podlasiu: Rajgrodzko-Goniądzkie państwo Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI w. „Przegl. Hist.”, 4, 1907 z. 1, s. 62—74; z. 2. s. 159—169.

¹⁷ Zarówno Rajgród, jak Goniądz już w 1536 r., a więc jeszcze przed lokacją, nazywane były miasteczkami (Baranowski, *ibid.*).

Tykocin — Gasztołdów, Ciechanowiec — Kisków, Brańsk, Bielsk, Kleszczele i Suraż — królowej Bony.

W połowie XVI w. w dobrach królewskich na Litwie zostaje przeprowadzona doniosła reforma, znana pod nazwą *pomiary wołocznej*, która wprowadziła pewien ład i stabilizację w dotychczasowym dość chaotycznym procesie zasiedlania ziemi. Zagospodarowane grunty zostały przymierzone, powtórnie podzielone, wydzielone zostały folwarki, ustalone powinności włościan oraz wytyczono zarisy wielu osiedli wiejskich, dotychczas powstających dość chaotycznie. Reformie gospodarczej towarzyszyła reforma społeczna, polegająca na uporządkowaniu struktury stanowej ludności. Wprawdzie zasadniczo reforma dotyczyła wsi¹⁸, jednakże jej efektem było również ożywienie w urbanizacji terenu, wyrażające się w nadaniu praw miejskich wielu osiedlom, leżącym na peryferiach obszarów dawniej już skolonizowanych.

„Pomiara wołoczna” prowadzona była w dobrach królewskich do ok. 1560 r., a wcześniej jeszcze do 1549 r. podobną reformę przeprowadzono w dobrach królowej Bony. Z przeprowadzaniem tej „pomiary” wiąże się lokacja Augustowa (1557), Wasilkowa (1566), Knyszyna (1568). W tym czasie od wschodniej strony puszczy uzyskują prawa miejskie Krynki (1569), Nowy Dwór (1578), Lipsk (1580), Sokółka (1609). Osadnictwo miejskie sięga również dalej na północ wzdłuż doliny Rozpudy — Filipów (1570), Przerośl (1576). Wśród lasów północnych powstaje również Puńsk (przed 1597). Te ostatnie lokacje świadczą o kurczeniu się pasa lasów, oddzielających Polskę i Litwę od Prus. Pas ten zwężał się wówczas również dzięki intensywnemu postępowi osadnictwa, organizowanego przez książąt pruskich.

Po pierwszym bowiem okresie intensywnej kolonizacji podbitego kraju, realizowanej przez Zakon Krzyżacki w XIII, a zwłaszcza w XIV w., następuje załamanie się potęgi Zakonu (bitwa pod Grunwaldem w 1410 r. i okres następujący po niej), pogłębione przez wojnę trzynastoletnią (1454—1466), w wyniku której Zakon stracił zachodnią część państwa zakonnego. Po otrząśnięciu się ze słabości, sekularyzowane Prusy przystępują do zagospodarowania swych zachodnich terenów, które dotychczas pokrywały puszcze, a wartość ich gospodarcza znacznie teraz wzrosła.

W drugiej połowie wieku XIV rozpoczyna się zatem drugi okres rozwoju miast wschodniopruskich, który trwał aż do początków XVIII

¹⁸ Jednym z przykładów wiejskich form osadniczych, powstałych w wyniku „pomiary wołocznej”, jest tzw. Długa Wieś, ciągnąca się na północ od Sokółki po Dąbrowę (ok. 25 km długości), składająca się formalnie z szeregu wsi, przy czym jedną z ostatnich, na północy, jest opisana przez W. Krzysztofiką Jasieniówka.

wieku [7]. Puszcza zasiedlana jest przez kolonistów-rolników; ośrodkami nowo zagospodarowanych terenów stają się licznie lokowane miasta, powstające w punktach korzystnych dla komunikacji, choć nie pozbawionych walorów obronnych. Albrecht I nadaje w tym okresie prawa miejskie Olecku (1560), Gołdap (1670), a prawo targu Elkowi (1560). Obszernie wytyczone rynki (rynek olecki o pow. ponad 5,5 ha był największy w Prusach) świadczyły o znaczeniu, jakie przywiązywano do funkcji handlowej, której zasięg wykraczał częstokroć poza granicę, na tereny litewskie, a później na polskie. W przeciwieństwie do gęsto rozmieszczonych miast krzyżackich w zachodniej części Prus — ośrodków raczej panowania i władzy niż gospodarki — miasta książęce powstawały w dość dużych odstępach, stając się ośrodkami lokalnymi aktywowanego terenu. Kelleat [7] zwraca uwagę, iż o ile miasta zachodnie najczęściej dopiero wytwarzały swój region, o tyle miasta wschodnie były zazwyczaj produktem swego regionu. Różnica genezy tych dwu rodzajów miast wpłynęła następnie na odmienne losy miast wschodnich i zachodnich.

Należy zaznaczyć, iż w wieku XVI napłynęła do Prus druga fala osadników mazowieckich. Spustoszone poprzednio w czasie wojen z Galiindami i Jaćwingami tereny, zasiedlane były pod koniec XIV w. kolonistami, napływającymi przeważnie z Mazowsza. Później, zwłaszcza po wojnie trzynastoletniej (1454—1466), udział Mazurów zmalał wskutek zmniejszenia się zaufania do poddanych polskiego pochodzenia. Dopiero w XVI w. wzrasta znów napływ polskich kolonistów, częściowo w związku z reformacją i chronieniem się polskich ewangelików do luteranckich Prus. Dopiero na północ od Gołdapi rozpoczął się obszar osadnictwa litewskiego.

Na przełomie XVI i XVII w. w północnej części województwa powstaje nowe miasto — Sejny, początkowo ośrodek dóbr J. Grodzińskiego, zapisanych w testamencie wraz z miastem konwentowi dominikanów, sprowadzonych tam przez Grodzińskiego. Miasto rozwijało się w ciągu XVII i XVIII w. dzięki zapobiegliwości dominikanów, którzy zgromadzili dość znaczną fortunę, utraconą w czasie rozbiorów. Między innymi przepadły wówczas kapitały ulokowane na procent w kahale żydowskim w Grodnie¹⁹.

Pierwsza połowa wieku siedemnastego przynosi tylko lokację Sokółki w 1609 r. i Orli — w 1634. Kryzys, jaki przeżywały wówczas miasta i mieszczaństwo, nie sprzyjał tworzeniu nowych ośrodków. Kryzys ten niewątpliwie inaczej przebiegał w centrum Polski, gdzie widać było wyraźny regres w rozwoju miast już poprzednio kwitnących, inaczej zaś na terenie właśnie kolonizowanym, gdzie po prostu nie powsta-

¹⁹ W. K ł a p o w s k i, Konwent dominikanów, op. cit.

wały nowe miasta. Nie znaczy to oczywiście, iż istniejące miasta nie miały żadnych trudności.

Fakt, iż znaczna większość miast była własnością królewską i wobec tego była rządzona przez królewskich starostów, od 1562 r. zainteresowanych w dochodach, a od 1565 r. uprawnionych do nadzoru nad miastami pomimo samorządu, jaki zapewniało prawo magdeburskie czy chełmińskie — wpływał niewątpliwie na gorsze położenie miast białostockich. O szczególnie ciężkiej sytuacji miast królewskich w całym państwie świadczą konstytucje z lat 1611 i 1633, usiłujące ochronić te miasta od samowoli starostów, którzy doprowadzali do ruiny miasta ukraińskie (Korsuń, Brasław)²⁰. Po 1633 r. starostwa przekształcają się z urzędów w „panes bene merentium”, nadawane dożywotnio ludziom zasłużonym dla Rzeczypospolitej. Zależność miast królewskich od starostów pogłębiała się. Jak twierdzi F. Tłoczek²¹ prywatne miasta Wielkopolski były wówczas w lepszej sytuacji niż królewskie, bo właściciele prywatni bardziej dbali o swe miasta niż starostowie.

W Białostockiem, w pierwszym okresie tylko Tykocin i Ciechanowiec były miastami prywatnymi, pierwszy stanowił ośrodek dóbr Gasztołdów, drugi — Kiszków.

W latach 1480—1550 udział miast prywatnych wzrasta czy to drogą nowych lokacji (Choroszcz, Boćki, Siemiatycze, Waniewo), czy też przez zmianę własności (Wysokie Mazowieckie). Miasta te wymienia A. Jabłonowski jako prywatne. Tykocin i Goniądz, choć założone przez możnowładców, należały w końcu XVI w. do króla. Prywatne lokacje, nie zaznaczone przez A. Jabłonowskiego, objęły wówczas również Gródek, Zabłudów i Grabowo.

Goniądz założyli Glińscy, po ich zdradzie miasto wraz z dobrami otrzymali w 1509 r. Radziwiłłowie, którzy w 1547 r. lokowali miasto. Gródek był miastem prywatnym, należał również do Radziwiłłów, którzy w I połowie XVI w. intensywnie kolonizowali obszary puszczańskie. Przez Radziwiłłów założony był także Knyszyn jako osada, przekazany potem królowi, który lokował miasto. Z Radziwiłłami również wiązała się lokacja Waniewa. Boćki założyli Sapiehowie, a Siemiatycze Tęczyńscy (potem miasto przeszło w ręce Sapiehów).

A. Jabłonowski opierał się na danych z końca w. XVI, również stan z 1580 r. podaje mapa H. Rutkowskiego²², na której zaznaczono

²⁰ T. Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta 1764—1794 t. II, Kraków 1897, s. 427.

²¹ I. F. Tłoczek, Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce. Warszawa 1955, s. 240.

²² H. Rutkowski, Mapa rozmieszczenia miast na ziemiach polskich ok. 1580 r. Skala 1 : 1 000 000, Warszawa, rkps, org, w Zakł. Teorii i Historii Urbanistyki i Ar-

34 miasta na obszarze woj. białostockiego. Do liczby tej należałoby dodać jeszcze 6 miast, które otrzymały prawa miejskie przed 1580 r., a mianowicie: Wiznę, Wysokie Mazowieckie, Grabowo, Grajewo, Filipów oraz Przerośl.

W przededniu najazdu szwedzkiego prawa miejskie uzyskuje Bakałarzewo (1651).

Miarą katastrofy, jaką miastom białostockim przyniosła wojna szwedzka, może być zestawienie (tab. 2).

Tabela 2

Wpływ wojny szwedzkiej na zaludnienie miast mazowieckich

Miasto	Liczba ludności		Uwagi
	1564 r.	1676 r.	
Nowogród	.	140	1673 r. — 50 włók pustych
Kolno	1600	100	1673 r. — na 47 włók — 10 osiadłych
Łomża	3300	300	1673 r. — na 57 włók — 12 osiadłych
Radziwiłłów	1850	100	1660 r. — 49 włók pustych
Wąsocz	1800	150	1660 r. — 44 włoki puste
Wizna	1980	250	
Zambrów	1500	130	1673 r. — na 52 włoki tylko 3 osiadłe

Źródło: S. Pazyra [12].

Spustoszenia dotknęły również miasta podlaskie, np. w Bielsku Podlaskim było w 1563 r. — 830 domów, a w 1664 r. tylko 48, ponadto 7 domów pustych oraz 741 pustych placów po domach, liczba zaś domów w Kleszczelach z 385 w 1576 r. zmalała do 13 po najeździe szwedzkim.

Wojna nie oszczędziła również wschodniej części Prus spustoszonej w 1656 r. przez wojska polskie i tatarskie pod wodzą hetmana Gosiewskiego.

Był to odwet za przystąpienie kurfürsta do wojny po stronie szwedzkiej. Powtórne nadanie praw miejskich Ełkowi w 1669 r. wiązało się zapewne z odbudową i powtórным ożywieniem zniszczonej dzielnicy.

W drugiej połowie wieku XVII i pocz. XVIII tylko jedno miasto królewskie — Korycin dostaje prawa miejskie, ponadto lokowane są miasta prywatne — Białystok (1665—1668), Szczuczyn (1692) oraz duchowne — Śniadów (po 1703) i Suwałki (1710). Po nieudanej próbie podjętej przez benedyktynów płockich w Szczepankowie w I poł. XVI w.²³ dopiero w XVIII w. organizacje kościelne występują z udaną

chitektury PAN. Mapa w znacznym zmniejszeniu reprodukowana w pracy S. Herbst, Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego. Warszawa 1954.

²³ Z. Gloger, Dawna ziemia łomżyńska. „Bibl. Warsz.” t. II. Warszawa 1876. s. 579—595.

inicjatywą tworzenia miast²⁴. Kameduli wigierscy, których w 1667 r. osadził w Wigrach Jan Kazimierz, postanowili jedną ze swych wsi podnieść do godności miasta. Wybór padł na Suwałki, które leżały najbliżej Prus, mogących stanowić rynek zbytu. Przywilej lokacyjny wydany był w 1710 r., a w 1715 r. zaczęto zakładać miasto, przy czym jak wynika z wydanego w tymże roku „rewersału” przeora, liczone głównie na dochody z targów, jarmarków, na opłaty handlowe, a nie na dochody z rzemiosła. Zachęcając Żydów do osiedlania się, klasztor gwarantował im swobodę handlu (W. Trzebiński, T. P. Szafer [22]). Z góry ustalony został zarys ulic i przepisy dotyczące rodzajów i sposobów wznoszenia budynków. Przedsiębiorczość kamedułów nie potrafiła jednak zapewnić rozkwitu miastu, które do końca XVIII w. było osiedlem głównie rolniczym, cierpiąc wskutek konkurencji dominikańskich Sejn, później lokowanych przez Pacy Raczek (1780) oraz królewskiego Jeleniewa (między 1768 a 1780) i Krasnopola (1770).

Lokacja Suwałk zamyka mało ożywiony okres powstawania nowych miast, po czym dopiero w 1738 r. prawa miejskie dostaje Czyżew, a w 1749 r. po raz wtóry Białystok²⁵. Białystok był wówczas ośrodkiem dóbr magnackich, pozostających w rękach możnej rodziny Branickich. Gród istniał tu zapewne przed XV w., przypuszczenie to nasuwa istnienie w owym czasie skupienia wsi bojarów putnych i osaczników, a więc osad służebnych. Na wytwarzanie się ośrodka o charakterze miejskim niewątpliwie wpływ wywarło wejście w użycie w XVI w. nowego traktu łączącego Grodno z Warszawą przez Białystok-Supraśl, choć długo jeszcze dominował stary szlak witołdowy przez Tykocin-Knyszyn. W latach 1547—1645 Białystok wchodził w skład dóbr Wiesiołowskich i już wówczas stał się ośrodkiem-rezydencją magnatów, którzy prócz własnych majątków (o pow. ok. 5 tys. ha) dzierżyli liczne beneficja i starostwa okoliczne (Glinka [22]). Powstanie obronnego zamku na początku XVII w. świadczy o charakterze osiedla. W II połowie XVII w. przechodzi Białystok wraz z dobrami w ręce Branickich i od tej pory datuje się jego szybki rozwój, w którym zdy-

²⁴ Kościół pośrednio przyczyniał się poprzednio do rozwoju Tykocina, w którym synagoga żydowska, ustępująca w Koronie jedynie krakowskiej, dokonywała poważnych operacji finansowych, obracając w XVII i XVIII w. dużymi kapitałami, lokowanymi głównie przez kościoły i klasztory [145].

²⁵ Zdaniem H. Mościckiego [9] Białystok uzyskał prawo magdeburskie w 1749 r. Nowsze badania J. Glinki [22] przesuwały datę lokacji miasta wstecz do 1665—1668 r., przy czym data ta została ustalona w oparciu o analizę rozmaitych faktów z życia ówczesnego Białegostoku, brak jest natomiast dokumentów lokacyjnych. Jeśli data Glinki jest ścisła, Białystok byłby jedynym miastem na badanym obszarze, które uzyskało prawa miejskie tak wcześnie po wojnach szwedzkich (drugim takim miastem był Elk, który leżał wówczas w granicach Prus).

stansował on pozostałe miasta regionu. Będąc ośrodkiem rozległych dóbr, Białystok stał się również siedzibą poważnego garnizonu wojskowego, sztabu i kancelarii hetmańskiej. Ostatni bowiem z rodu — Jan Klemens Branicki (1689—1779), hetman wielki koronny, skłócony z królem Stanisławem Augustem, pod koniec swego życia nie ruszał się ze swej podlaskiej siedziby, poświęcając czas i uwagę rozbudowie swej rezydencji i miasta. W owym czasie przebudowany został pałac, przez najznakomitszego architekta epoki, Tylmana z Gameren, powstaje wspaniały park. Gromadzone są zbiory graficzne, biblioteka, zapoczątkowane zostaje archiwum. Branicki wznosił szereg innych budowli — odwach, wozownię, zbrojownię, zwaną wówczas cekhauzem, szpital i klasztor. Administracja dóbr była bardzo sprawna i stosunkowo nieliczna [9]. Miasto staje się ożywionym ośrodkiem handlu (cotygodniowe targi, kilkudniowe jarmarki 2 razy w roku) i rzemiosła, a swą zabudową, regulowaną surowymi przepisami, wyróżnia się spośród innych ówczesnych miast²⁶. Wprawdzie po śmierci hetmana (1771) nastąpiła likwidacja garnizonu i urzędów hetmańskich, niemniej pod rządami wdowy — „pani krakowskiej”, będącej rodzoną siostrą króla, Białystok zachował swą sławę „podlaskiego Wersalu” aż do czasów wkroczenia Prusaków, którzy odkupili w 1802 r. miasto i pałac z rąk spadkobierców — Potockich, lokując tu siedzibę władz nowo utworzonego departamentu Prus Nowoschodnich.

Działalność inwestycyjna Branickiego rozciągała się także na inne, należące doń miasta, jak Choroszcz, gdzie powstała letnia rezydencja pałacowa i Tykocin, w którym poza budowlami sakralnymi (klasztor Benedyktynów, kościół oraz plebania misjonarzy) zbudowano szereg budynków gospodarczych. O tym, że Tykocin był w owym czasie ożywionym ośrodkiem gospodarczym, świadczą wznoszone tam wówczas dworki właścicieli okolicznych dóbr i spichlerze [22].

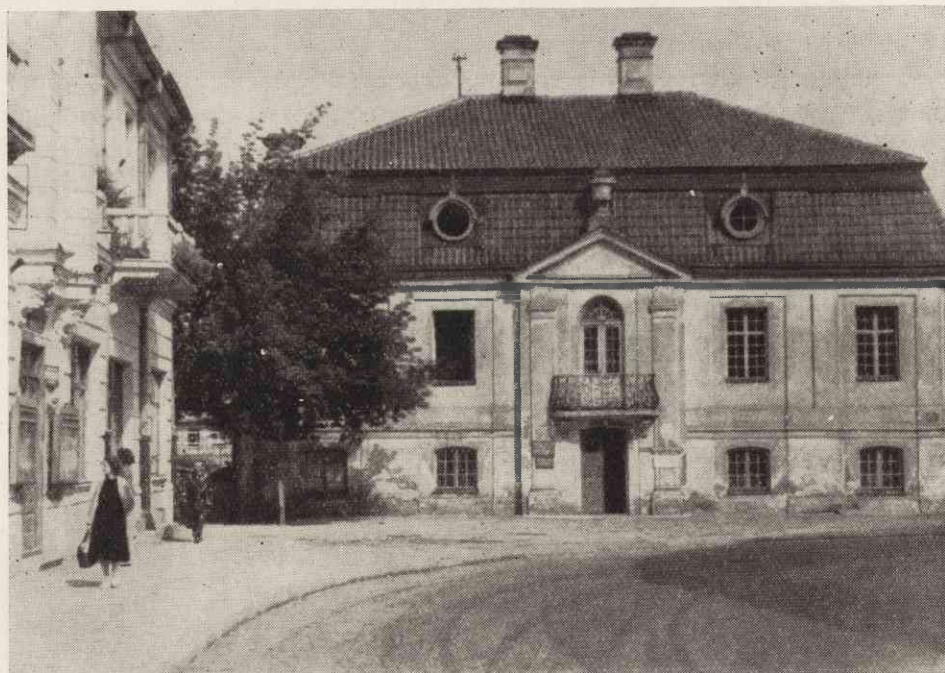
Lokacje Jeleniewa i Krasnopola wiążą się z działalnością A. Tyzenhauza, podskarbiego nadwornego litewskiego i starosty grodzieńskiego, który był w latach 1765—1777 administratorem, a w 1777—1780 dzierżawcą ekonomii królewskich na Litwie. Dążąc do zwiększenia rentowności gospodarki ekonomii, Tyzenhauz przeprowadził szereg reform, którymi objął nie tylko rolniczą wieś, ale również miasteczka, w swoisty sposób aktywizując należące do ekonomii miasta i zakładając nowe²⁷.

²⁶ J. Glinka, Plan Białegostoku w końcu XVIII stulecia, Praca IUA, 5, 1955, z. 1, „Studia z historii budowy miast”, s. 219 (plan 1:4 000).

²⁷ Dane dotyczące działalności A. Tyzenhauza zaczerpnąłem z prac T. Korzonna, op. cit., S. Kościalkowskiego (Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie. „Roczn. Tow. Przyj. Nauk Wil.”, 5, Wilno 1914), H. Budnik [20] i W. Trzebińskiego (Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych

Fot. 1. Białystok. Dawny pałac Branickich, obecnie siedziba Akademii Medycznej.

Fot. 2. Białystok. Tzw. dom koniuszego, jeden z ocalałych budynków z XVIII w., obecnie siedziba muzeum.

Znaczna część miast, należących do ekonomii, posiadała prawa miejskie jeszcze przed objęciem władzy przez Tyzenhauza, jednakże jego zamiarem było zagęszczenie sieci miasteczek jako ośrodków gospodarczych dla wsi, należących do ekonomii. Poza Krasnopol i Jeleniewem założył on ok. 1770 r. — Szczerbę, w 1777 r. — Suchowolę, przed 1783 r. — Dąbrowę, przy czym zarówno Krasnopol, jak Jeleniewo i Szczerba nigdy nie rozwinęły się jako ośrodki miejskie.

Często nowe miasta tworzone są ze względów konkurencyjnych w pobliżu już istniejących miast prywatnych czy nawet królewskich (ale nie wchodzących w skład ekonomii), aby odebrać innym miastom zyski, płynące z handlowej eksploatacji chłopów ekonomii królewskich. Tak więc Krasnopol powstał w odległości 9 km od dominikańskich Sejn, Jeleniewo — 12 km od kamedulskich Suwałk, a Szczerba — 8 km od królewskiego Augustowa. W okresie Tyzenhauza nastąpił gwałtowny nawrót do pańszczyzny i zwiększenie obciążeń chłopów, spośród których rekrutowani byli robotnicy do rozbudowywanego na przedmieściach Grodna ośrodka przemysłowego — Łosośnej. Odwrót od czynszów i nawrót do pańszczyzny był poważną przeszkodą w tworzeniu się rynku lokalnego, co z kolei podcinało podstawy egzystencji starym i nowo tworzonym miastom. Wprawdzie Tyzenhauz nie ograniczał roli miast w ekonomiach do roli ośrodków handlowych, ale starał się również o rozwój rzemiosła, sprowadzając z zagranicy rzemieślników i osadzając ich w specjalnie budowanych domach-warsztatach (Sokółka, Krasnopol)²⁸, jednakże cała jego działalność urbanistyczna nie doprowadziła do spodziewanego ożywienia gospodarczego regionu, a z upadkiem Tyzenhauza upadły i jego dzieła. Nie wiadomo, jaka była rola Tyzenhauza, jeśli idzie o lokację Janowa, jednakże istniał on już w 1783 r.²⁹

W drugiej połowie XVIII w. próby ożywienia gospodarki spotykamy również w prywatnych dobrach Anny Jabłonowskiej, która owdowiawszy w 1764 r., przejmuje ster rządów³⁰. Po wielkim pożarze, jaki

w Polsce wieku Oświecenia. Prace IUA, 5, 1955, z. 1 — „Studia z historii budowy miast”, s. 83—123), przy czym mgr W. Trzebiński zechciał mi łaskawie udostępnić również maszynopis swego sprawozdania z badań przeprowadzonych w 1954 r. nad działalnością urbanistyczną podskarbiego A. Tyzenhauza.

²⁸ W 1793 r. tak pisał o Sokółce niemiecki podróżnik Schultze: „Sokółka zaś jest porządniejszą mieściną w rodzaju jak Janiszki. Odznacza się szczególnie targowisko, otoczone dokoła fabrycznymi domami i fabrykami, zapewne założonymi przez Tyzenhauza i ze śmiercią jego upadłymi”, cyt. wg sprawozdania W. Trzebińskiego.

²⁹ J. Bergerówna, Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach. Lwów 1939, s. 440.

³⁰ Jak podaje S. Kościalkowski (op. cit.) w ekonomiach litewskich były m. in. następujące miasta: Dąbrowa, Janów, Korycin, Krynki, Kuźnica, Lipsk, Nowy

w 1758 r. spustoszył należące do jej dóbr Siemiatycze, kieruje ona odbudową (w 1775 r. było około 300 nowych domów murowanych), buduje dwupiętrowy ratusz, w którym mieści się około 100 sklepów, odnawia pałac, będący jej główną rezydencją (zimę spędzała Jabłonowska tu, a lato w Kocku). Miasto uzyskuje wówczas przywilej na 4 jarmarki rocznie, a miarą przedsiębiorczości księżnej pani mogą być ogłoszenia w gazecie warszawskiej, zawiadamiające o tych jarmarkach³¹. Popieranie dającego jej dochód handlu stanowi tylko fragment ożywionej działalności reformatorskiej, obejmującej całokształt gospodarki jej dóbr. Również i tutaj niedostatecznie przemyślane eksperymenty kończą się ruiną, jednakże dla miasta był to okres pomyślny. Jak twierdzi Holsche, miejscowi kupcy żydowscy uprawiali handel w całej Polsce, docierali nawet na rynki niemieckie. Podnoszone podatki i trudności w handlu spowodowały potem ruinę wielu kupców, ale jeszcze w końcu XVIII w. Siemiatycze należały do największych miast Białostoczczyzny, a miejscowy handel był nadal dość ożywiony.

Poczynając od połowy XVII do końca XVIII w. nowe miasta powstają przede wszystkim w północnej części dzisiejszego województwa, na terenach, gdzie najdłużej przetrwały pierwotne puszcze, trzebione najpierw od zachodu, potem od zachodu i wschodu, a wreszcie od południa ku północy. Resztki dawnych lasów zachowały się na południu i północy. Śladem dawnej granicy osadniczej, jaką tworzyły potężne zespoły leśne, biegnące w kierunku południkowym, jest obecnie nikiłe pasmo zaznaczone na mapie 3. Linia ta jest równocześnie granicą etniczną między ludnością mazurską a białoruską.

Konfrontując wnioski płynące z analizy lokacji miast białostockich z wnioskami S. Pazyry dotyczącymi miast Mazowsza widać, że zasadniczo proces przebiegał tu podobnie, to znaczy uzyskiwały prawa miejskie przede wszystkim ośrodki posiadające poprzednio cechy miejskie, natomiast w późniejszym okresie wzrastał udział wsi przekształconych w miasta. Minimalna jest liczba lokacji miast na surowym korzeniu, pomimo iż teren Białostoczczyzny był typowym obszarem kolonizacyjnym.

Dwór, Sokółka i Suchowola w ekonomii grodzieńskiej; Jeleniewo, Krasnopol, Szczerba w ekonomii olickiej; Milejczyce w ekonomii brzesko-kobryńskiej.

³¹ „... Donosi się publicznie iako podług dawnych przywilejów w Dobrach Dziedzicznych Xiężny Jey Mości z Xiążąt Sapiehów Jabłonowskiej, w Woiewództwie Podlaskim Ziemi Drohickej będących Siemiatyczach dwa Jarmarki teraz są odrowione, ieden na św. Maciej (24.II) w lutym, drugi na św. Kajetan (7.VIII) w sierpniu przypadają, na które wszystkich kupców krajowych i zagranicznych zapraszają y onym wszelkie bezpieczeństwo od agrawacyi i wolność handlu na wszelkie gatunki towarów z wygodnymi składami, stajniami etc. etc. upewniają...”, „Gazeta Warszawska”, 1776 (cyt. wg J. Bergerówny).

Udział miast prywatnych wzrastał w okresie późniejszym, a ich rozmieszczenie wiązało się oczywiście z rozmieszczeniem latyfundiów magnackich.

Biorąc pod uwagę obecną liczbę ludności miast, stwierdzić można, iż z najwcześniejszych miast, lokowanych przed końcem XV wieku, stosunkowo niewiele rozwinęło się do większych rozmiarów, choć ponad połowa posiada ciągle prawa miejskie. Również i miasta pochodzące z ostatniego okresu nie rozwinęły się do większych rozmiarów, tylko nieznaczna ich część zaliczana jest dziś do rzędu miast. Ogółem 1/3 miast, powstałych w latach 1480—1721, liczy dziś ponad 2 tys. mieszkańców, a średnio 2/3 wszystkich lokowanych miast posiada obecnie prawa miejskie. We wszystkich miastach, lokowanych w latach 1720—1794, liczba ludności nie przekracza obecnie 2 tys.

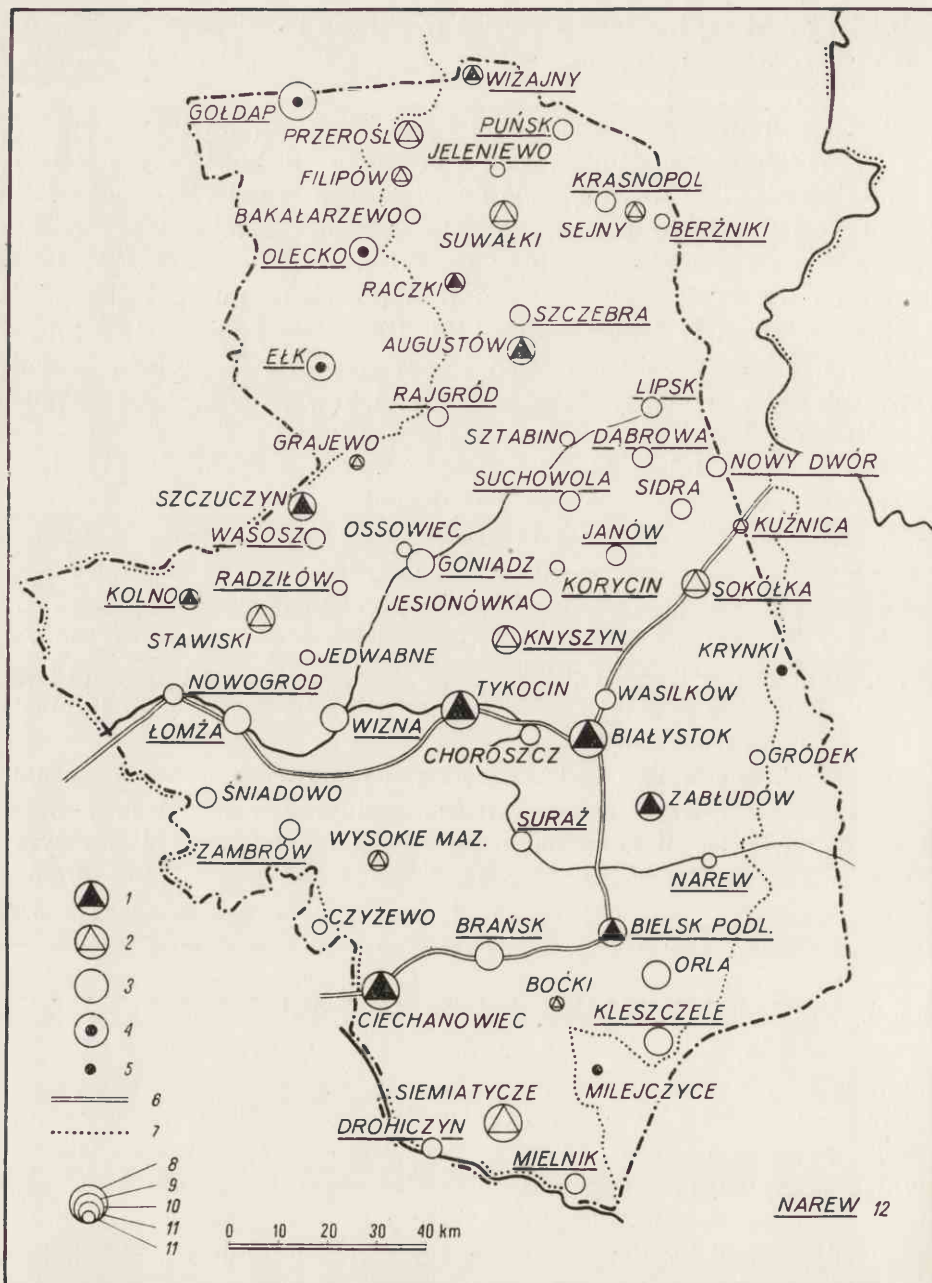
Kreśląc dzieje miast białostockich, z konieczności w dużej mierze sprowadzone do przestrzennego przedstawienia ich lokacji, zwracano uwagę na rolę, jaką przez cały prawie czas odgrywał las, z którym w nieustannej walce postępowało osadnictwo ludzkie. Ten czynnik środowiska geograficznego wpłynął najsilniej na dzisiejszy układ osiedli miejskich. Pierwotnymi drogami penetracji były rzeki, wzdłuż których postępowało osadnictwo. Stąd wiele miast powstawało nad rzekami i jeziorami, a dopiero później osadnictwo rozchodziło się w głąb i miasta wkraczały na wysoczyznę.

W tabeli 3 nie wzięto pod uwagę Łęgu ani Rozpudy, ponieważ obie te rzeki nie odgrywały żadnej roli dla żeglugi. Liczba miast, powstających nad większymi rzekami, które były szlakami komunikacyjnymi, malała z czasem, przy czym początkowo lokacje występowały nad Bugiem, Dolnym Nurcem i dolną Narwią, potem nad górną Narwią, Biebrzą i Nettą.

Jest to zatem jeszcze jedna ilustracja do przestrzennej chronologii lokacji. Zestawienie powyższe nie charakteryzuje położenia topograficznego osiedli, gdyż biorąc ten czynnik pod uwagę uzyskalibyśmy przewagę położenia dolinnego.

Znaczenie położenia topograficznego było szczególnie ważne w momencie powstania miasta i jego wcześniejszego rozwoju. Obecnie również odgrywa ono pewną rolę, zwłaszcza dla rodzaju zabudowy miasta i urządzeń miejskich, jednakże daleko większe znaczenie ma obecnie dla ośrodków lokalnych, np. towarowość rolnictwa w regionie, luźno tylko związana z rodzajem gleby; dla miast przemysłowych — obecność źródeł surowca, rynków zbytu czy zasobów siły roboczej, a dla wszystkich typów miast — położenie komunikacyjne.

Po trzecim rozbiorze Polski cały bez mała obszar dzisiejszego województwa znalazł się w rękach Prus, a poza trzema powiatami wschod-

4. Miasta białostockie ok. 1800 r.

Stan gospodarczy miast wg Holschego: 1 — miasta ożywione; 2 — miasta w średnim stanie; 3 — miasta podupadłe; 4 — stan miast nieznan; 5 — miasta o nieznannej liczbie mieszkańców; 6 — główne drogi (wg S. Herbsta); 7 — granica departamentu Neu-Ost-Preussen; 8 — miasta od 2000 do 4999 mieszk.; 9 — miasta od 1000 do 1999 mieszk.; 10 — miasta od 500 do 999 mieszk.; 11 — miasta od 499 mieszk.; 12 — miasta rządowe podkreślono.

niopruskimi wchodził w skład departamentu Neuostpreussen, którego dość szczegółowy opis dał A. C. Holsche w swej pracy wydanej w 1800 r. [4]³². Na podstawie danych tego autora, dotyczących zaludnienia i stanu miast, sporządzono mapę [4], na której oznaczono wszyst-

Polożenie nowo lokowanych miast

Tabela 3

Polożenie miast	Data lokacji				
	1400—1480	1480—1550	1550—1650	1655—1721	1721—1795
Lokacje ogółem	13	15	17	8	8
w tym nad głównymi rzekami	8	5	3	—	—
Bug	2	—	—	—	—
Narew	5	3	1	—	—
Biebrza	—	1	1	—	—
Dolny Nurzec	1	1	—	—	—
Netta	—	—	1	—	—

kie podane przez niego miasta, grubością linii odróżniając miasta prywatne od rządowych oraz zaznaczając stan gospodarczy miasta. Holsche przy opisie poszczególnych miast dawał bowiem krótką ocenę stanu miasta, na podstawie której wyróżniono miasta, będące w dobrym stanie (10 miast), średnim (12 miast) i złym (37 miast); wśród tych ostatnich znajduje się szereg osiedli, określonych przez Holschego jako rolnicze.

Ogółem na mapę naniesiono 62 miasta, w tym 59 podane przez Holschego, oraz trzy wschodniopruskie. Zestawienie (tab. 4) świadczy

Stan gospodarczy i zaludnienie miast Białostoczczyzny ok. 1800 r.

Tabela 4

Stan gospodarczy miast	Liczba mieszkańców	Liczba miast liczących			
		500	500—1000	1000—2000	2000
		mieszkańców			
Dobry	776—3370	—	3	4	3
Średni	218—2734	2	3	6	1
Zły	150—1486	12	19	6	—
Brak danych (zapewne dobry)	1711—2451	—	—	1	2

Źródło: A. C. Holsche [4]

³² Departament nie obejmował drobnych fragmentów terenu na południu i wschodzie województwa (nie wchodziły w jego skład Mielejczyce i Krynki), natomiast w kierunku północnym rozciągał się daleko poza dzisiejsze granice Polski, sięgając do Niemna.

Fot. 3. Białystok. Widok z wieży kościoła św. Rocha. Widoczna po prawej ul. Kościuszki — obecnie główna ulica miasta, i na lewo od niej śródmiejska dzielnica mieszkaniowa.

Fot. 4. Białystok. Nowe budownictwo powoduje przekształcenia w planie dawnych zaułków.

o tym, że wielkość miast w zasadzie szła w parze z ich aktywnością, o ile wśród miast w dobrym i średnim stanie przeważały miasta powyżej 1 tys. mieszk., o tyle miasta w złym stanie były przeciętnie znacznie mniejsze. Brak wprawdzie danych co do poziomu trzech miast wschodniopruskich, ale należy się spodziewać, iż dorównywały one najaktywniejszym miastom departamentu białostockiego.

Przy analizie mapy rzuca się w oczy fakt, iż spośród dość równomiernie rozmieszczonych miast największe i najbardziej ożywione skupiają się w części południowo-wschodniej, przy czym większość stanowią miasta prywatne (Siemiatycze, Białystok, Tykocin, Ciechanowiec). Z miast rządowych bardziej ożywiony jest tylko Bielsk Podlaski, który zresztą należy do miast stosunkowo mniejszych. W niezłym stanie jest również rządowy Knyszyn, natomiast idąc dalej na północ aż do Augustowa, nie spotykamy większych ani bardziej ożywionych miast prywatnych ani rządowych. Warto zwrócić uwagę na to, że już wówczas zaczęły się zarysowywać trzy obszary, które obecnie wyróżniają się słabym stopniem urbanizacji. Największy z nich rozciąga się właśnie pomiędzy Białymstokiem a Augustowem, drugi na północny zachód od Białegostoku i trzeci na północ od Suwałk. Augustów

był wówczas największym miastem na północy województwa, nie licząc wysuniętych dalej na północ miast, znajdujących się poza obecną granicą Polski (Kalwaria liczyła wówczas 2,7 tys. mieszkańców, Nowe Miasto — 2,3 tys., Wilkowyszki — 1,8 tys.), nie dorównywał jednak Gołdapi, przewyższając natomiast Ełk i Olecko. Charakterystyczne jest, iż pas miast bardziej ożywionych zarówno rządowych, jak i prywatnych rozciągał się wzdłuż granicy z Prusami, poczynając od Wizajn poprzez Przerośl, Filipów, Raczki, Augustów, Grajewo (małe, ale wyraźnie ożywające się wówczas), Szczuczyn aż po Kolno. O ile ożywienie południowych miast prywatnych wiązało się z działalnością gospodarzą ich właścicieli, podejmowaną w II połowie XVIII w., i faktem jest, iż były one ośrodkami obszernych włości³³, o tyle miasta nadgraniczne zawdzięczały swe ożywienie właśnie bliskości granicy, otwartej teraz dla handlu. Mówi o tym wyraźnie Holsche, wymieniając np. targi szczuczynskie, odwiedzane przez kupców z Prus czy aktywność handlową Kolna, w pełni odbudowanego po niedawnym pożarze. O handlu z Prusami mówi przy omawianiu Przerośli, Raczek czy Augustowa. Z drugiej znów strony zwraca uwagę na trudności, jakie mają Boćki czy Drohiczyn w związku z bliskim przebiegiem granicy. Niemniej granica ta nie przeszkadzała w ożywionym handlu nielegalnym, organizowanym na dużą skalę przez podlaską szlachtę szaraczkową i mieszczaństwo. Na Litwie skupowano bydło, żywność i chmiel, sprzedawano zaś w Warszawie. Barwny i bezpośredni opis tego handlu dał w swym współcześnie pisanym pamiętniku R. Sikorski³⁴. Czasy zaboru pruskiego zaznaczały się ogólnym rozwojem handlu w związku z koncepcją zaborców przekształcenia nowo zabranych ziem w rynek zbytu dla pruskich artykułów przemysłowych, w zamian za które miały być dostarczane produkty rolne.

Dla podniesienia poziomu rolnictwa wprowadzone zostały gratyfikacje dla chłopów, którzy będą lepiej gospodarować (staranniej uprawiać ziemię, wprowadzać nowsze uprawy), dla Żydów, którzy podejmą uprawę roli i dla rzemieślników³⁵. Równocześnie rząd pruski rozpoczyna

³³ Białystok po śmierci hetmana. K. Branickiego był ośrodkiem dóbr Potockich o wartości 1330 tys. talarów. Do Potockich należały ponadto dobra Boćki (wartość 120 tys. tal.) i Sidra (200 tys. tal.). Dobra wokół Gródkka, Zabłudowa i Orli, warte łącznie ok. 750 tys. tal., należały do Radziwiłłów, Ciechanowiec i Siemiatycze (łączna wartość 570 tys. tal.) należały do ks. Jabłonowskiej, na północy zaś Pac posiadał dobra Raczki i Dowspuda (430 tal.), inne latyfundia były znacznie mniejsze [4].

³⁴ R. Sikorski, Łyki i kołtuny, pamiętnik mieszczanina podlaskiego 1790 — 1816. (Wyd. K. Bartoszewicz), Kraków b. r. w., s. 134.

³⁵ J. von Schrötter, Prämiën-Plan für die Provinz Neu-Ost-Preussen vom 1.VI.1802 bis 1808. „Südpreuss. Monatschrift”, t. I, 1802, nr 5, s. 642—657.

osadnictwo kolonistów niemieckich, jednakże na terenie Białostocczyzny nie przybrało ono większych rozmiarów. W latach 1797/1798 w rejonie Knyszyna osiedliło się 7 rodzin (44 osoby), a w okolicy Suchowoli — 42 rodziny (253 osoby³⁶).

Równocześnie następuje poważne uporządkowanie stosunków w miastach prywatnych. Upatrując przyczynę upadku miast w samowoli dziedziców, rząd pruski deklaracją z 1796 r. zabronił narzucać mieszczanom poddaństwa, nakładać nowe lub podwyższać stare ciężary. W ogóle wszelkie zmiany mogły odtąd następować jedynie z upoważnienia Kamery, to jest władz departamentarnych. W okresie zaboru pruskiego nastąpiło uporządkowanie finansów miejskich, a dla poprawy ich stanu edyktem z 1797 r. wszystkie browary, gorzelnie i szynkownie położone w odległości do 1/4 mili od miast — obciążone zostały podatkami miejskimi³⁷.

Głównym ośrodkiem handlowym staje się Białystok, do którego przenoszą się nawet kupcy z Prus, likwidując tam swoje firmy [9]. Kupcy białostoccy docierają do Królewca, Frankfurtu i Lipska, zajmując się głównie tekstyliami i futrami i pośrednicząc w handlu z Rosją [4]. A. Werwicki widzi w tym jedną z przesłanek późniejszej lokalizacji przemysłu włókienniczego właśnie w Białymstoku [19]. Białystok staje się węzłem poczty, odchodzącej 2 razy tygodniowo do Królewca i Wilna, a raz w tygodniu do Warszawy i Pułtusza z dalszym połączeniem na Berlin. Białystok jest również ożywionym ośrodkiem handlu lokalnego; na odbywające się 2 razy tygodniowo targi zjeżdża do 1 tys. wozów. Wzrost zapotrzebowania na produkty rolne wiąże się zapewne z ulokowaniem tu rozmaitych urzędów, zatrudniających łącznie ponad 200 osób personelu cywilnego. O tym, że musiało to przekraczać dawniejsze zatrudnienie, świadczy ożywiony ruch budowlany. Władze departamentu zainstalowały się dopiero po kupieniu przez rząd pruski Białegostoku w 1802 r. Ponieważ pertraktacje toczyły się dość długo, w tym czasie przygotowano plany rozbudowy Wizny i gdyby nie udało się kupić Białegostoku — Wizna stałaby się ośrodkiem administracyjnym departamentu [4]. Wojskowe dowództwo departamentu mieściło się w jednym z aktywniejszych ówczesnych ośrodków handlowych, a mówiąc słowami Holschego „jednym z najznakomitszych miast departamentu” — Tykocinie, który jeszcze w końcu XVIII w. rywalizował z Białymstokiem.

³⁶ A. Müller, Die preussische Kolonisation in Polen und Lithäuen 1795—1807 (Neuostreussen). Studie zur Geschichte der Wirtschaft u. Geisteskultur, t. 4, Berlin 1928.

³⁷ W. Smoleński, Rządy pruskie na ziemiach Polski 1793—1807. Warszawa 1903, s. 77.

Na przełomie XVIII i XIX wieku sieć miast Białostoczczyzny była typową siecią okresu feudalnego, z dość równomiernym rozmieszczeniem miast — ośrodków lokalnych, z których właściwie tylko jeden nieco się wybijał swą aktywnością handlową i rolą administracyjną, jednakże pod względem liczby mieszkańców minimalnie wyprzedzał inne miasta, a jednemu — Siemiatyczom, nawet nieco ustępował. Dopiero rozwój kapitalistycznych form gospodarczych, a zwłaszcza przemysłu, miał przynieść gwałtowne zmiany w układzie i wielkości miast białostockich, prowadzące do znacznego pogłębienia nieznacznych dysproporcji, jakie zauważyć można było już u schyłku XVIII stulecia.

III. ZMIANY W SIECI OSIEDLI MIEJSKICH W OKRESIE KAPITALIZMU

Chronologicznie rozdział ten obejmuje cały wiek XIX i pierwszą połowę wieku XX do końca II wojny światowej. Zastosowane w tym rozdziale drobniejsze podziały chronologiczne nie odnoszą się w równym stopniu do rozwoju miast we wszystkich częściach obszaru (np. 1830 r. nie jest granicą periodyzacyjną dla rozwoju miast wschodniopruskich).

OKRES KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO I KRÓLESTWA POLSKIEGO (1807—1830)

Ożywienie, jakie zaznaczyło się w latach 1794—1807, kiedy cały bez mała obszar Białostoczczyzny znajdował się w rękach Prus, przerwane zostało wielkimi wydarzeniami politycznymi lat 1807—1813. Ku rozczarowaniu Podlasian, niecały ten teren wszedł w skład nowo utworzonego Księstwa Warszawskiego. Przeprowadzona wzdłuż Biebrzy i Narwi granica miała przetrwać ponad 100 lat. Poczynając zatem od 1807 r. aż do I wojny światowej analizę rozwoju miast trzeba będzie prowadzić odrębnie dla trzech części badanego terenu — części wcielonej do Rosji, części pozostałej przy Księstwie Warszawskim, a później Królestwie Polskim, oraz części, należącej przez cały czas do Prus Wschodnich.

Po pierwszych latach wojennych, zwłaszcza po 1813 r., po załamaniu się ofensywy napoleońskiej i po upadku nadziei, jakie z kampanią 1812—1813 roku wiązała ludność obwodu białostockiego³⁸, nastąpił okres zastoju. Pierwsze lata XIX w. przyniosły zniszczenie i dalsze zubożenie ludności, związane z przemarszami wojsk. Wpływ wojen zaznaczył się również w Prusach Wschodnich, zniszczonych kampanią 1806 r. i zubożonych kontrybucją nałożoną przez Napoleona.

Przed 1830 r., na terenie należącym do Królestwa na zmiany w sieci

³⁸ R. Kowalski, op. cit.

miast wpływały dwa czynniki — reorganizacja i wzmacnianie administracji państwowej oraz początki uprzemysłowienia.

W ramach podziału administracyjnego, wprowadzonego w Księstwie Warszawskim, całą część Białostoczczyzny, należąca do Księstwa, wraz z powiatami litewskimi, sięgającymi po Niemen, stanowiła jeden departament ze stolicą w Łomży, a zatem w południowej jego części, zamieszkaney przez ludność polską. Starania „Litwinów” o przeniesienie siedziby władz do Suwałk przetrwały upadek Księstwa i zrealizowane zostały w 1816 r., kiedy Suwałki stały się stolicą województwa augustowskiego. Suwałki były wprawdzie miastem mniejszym i nędzniejszym od Augustowa, ale dysponowały budynkiem nadającym się do pomieszczenia siedziby władz. W związku z rozbudową administracji, zatrudniającej coraz więcej zawodowych urzędników, następuje w Suwałkach ożywienie ruchu budowlanego, zahamowane później ostrymi przepisami, ograniczającymi budownictwo drewniane (Trzebiński [22]). Liczba domów wzrosła z 233 w 1810 r. do 357 w 1827 r., a liczba mieszkańców w tym samym okresie z 1444 do 3753. Oprócz domów mieszkalnych powstają również gmachy publiczne — budynki administracyjne, kościoły. Na zahamowanie ruchu budowlanego wpłynęły również projekty przeniesienia stolicy województwa do Augustowa, który znalazł się w centrum uwagi po 1823 r., kiedy w wyniku wojny celnej rosyjsko-pruskiej stanęła na porządku dziennym kwestia budowy Kanału Augustowskiego, który umożliwiłby spław zboża do portów litewskich z pominięciem Gdańska. Wojna celna, która spowodowała poważne trudności dla Królestwa, wyrażające się w katastrofalnym spadku cen zboża, została wprawdzie zakończona w 1825 r., jednakże budowę kanału kontynuowano, pragnąc z jednej strony mieć rezerwową drogę wodną, a z drugiej — przyczynić się do gospodarczego ożywienia zaniedbanego województwa augustowskiego³⁹. W związku z budową kanału podjęto przygotowanie projektów rozbudowy miasta. Przewidywano wzniesienie monumentalnych budynków biurowych dla władz portowych, zarządu kanału itp., a także dla władz wojewódzkich, które zamierzano przenieść do Augustowa.

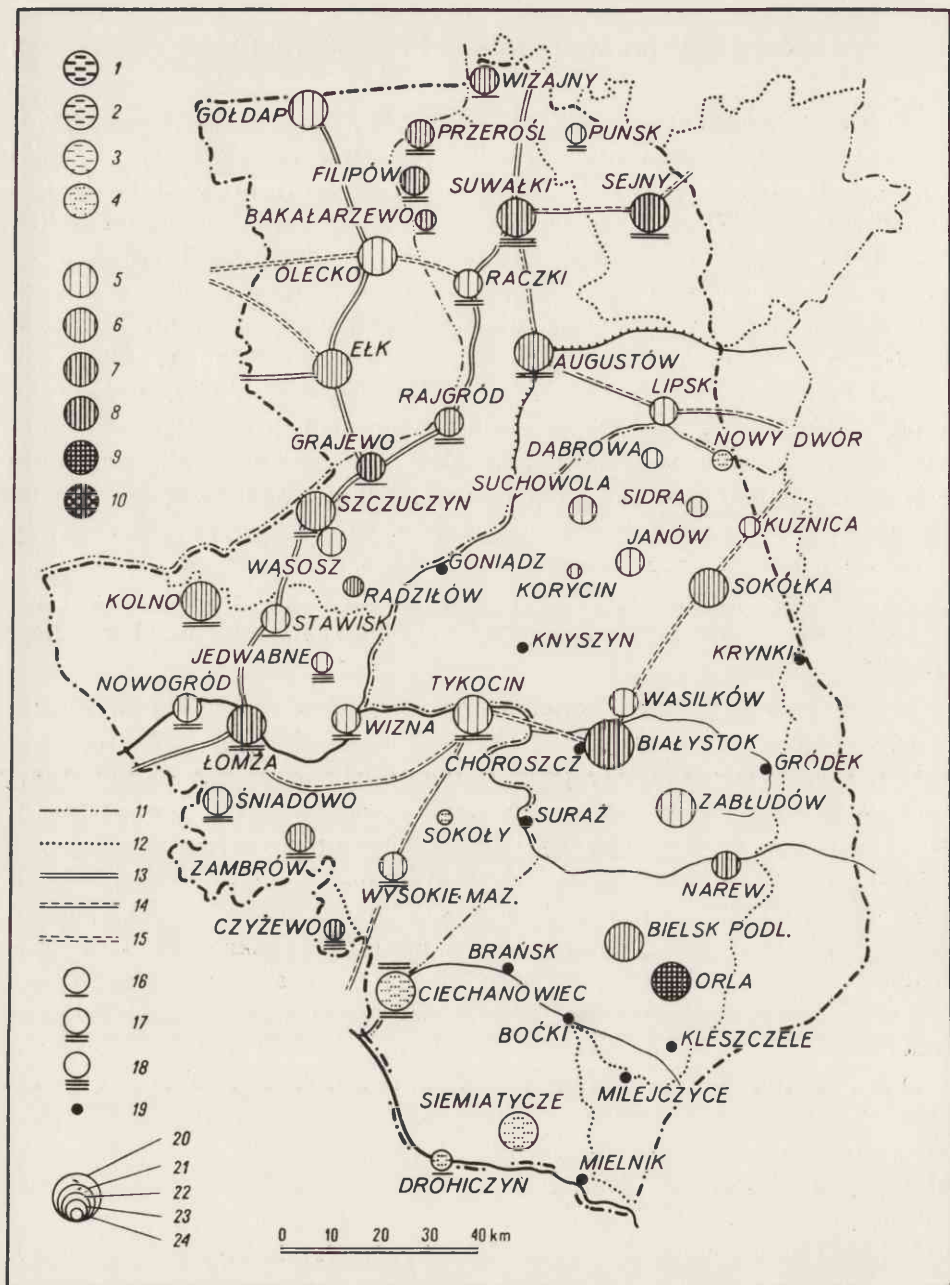
Plany były przygotowane, budowa kanału postępowała, jednakże wybuch powstania listopadowego przekreślił wszelkie nadzieje na zrealizowanie planu przebudowy Augustowa na miasto portowe i ośrodek regionalny. Kanał został wprawdzie doprowadzony do Niemna, ale druga część projektowanej trasy wodnej — Kanał Windawski — nigdy nie powstała.

³⁹ T. P. Szafer, W. Trzebiński, Projekty przebudowy Augustowa 1815—1830. „Prace Inst. Urb. i Arch.”, 2, 1953, z. 3, s. 9—38.

Województwo augustowskie było w porównaniu z zachodnimi województwami Królestwa niesłychanie słabo uprzemysłowione, niemniej powstaje tu osiem niewielkich ośrodków przemysłu włókienniczego. W Jedwabnem, Wiźnie i Stawiskach istnieją manufaktury magnackie, a w Tykocinie, Nowogrodzie, Szczuczynie, Augustowie i Sejnach — zakłady mieszczańskie [19]. Podjęta przez rząd próba osadzenia tkaczy w Łomży w domach specjalnie dla nich zbudowanych — nie powiodła się. Natomiast lepsze rezultaty osiąga Pac, zakładając w Raczkach fabryki serwet i obrusów i osadzając tam rzemieślników. Leżący na południe od Augustowa Sztabin staje się terenem interesującego eksperymentu. Ówczesny właściciel tych dóbr, K. Brzostowski, otrzymuje je w stanie zupełnego opuszczenia; zagospodarowuje je i uprzemysławia, zakładając m.in. hutę szkła, hutę żelaza w oparciu o miejscowe rudy darniowe (huta ta pracowała na zamówienie dyrekcji budowy kanału) i uruchamiając produkcję maszyn rolniczych. Rozwój dóbr zaczął się po 1820 r., po śmierci Brzostowskiego w 1854 r. nastąpił upadek całego przedsięwzięcia⁴⁰.

Liczba ludności miast województwa augustowskiego nie wykazuje dużego zróżnicowania ich wielkości. Żadne z miast nie miało więcej aniżeli 5 tys. mieszkańców, przy czym największym ośrodkiem miejskim województwa był w 1825 r. Tykocin (ponad 4 tys. mieszk.), dość ożywiony ośrodek targowy i węzeł komunikacyjny. Spośród pozostałych miast wyróżniały się szybko rosnące Suwałki (3,7 tys.), Augustów (3,6 tys.), Sejny (3,5 tys.) i Łomża (3,3 tys.). Należy zaznaczyć, że te cztery miasta wyróżniały się także wysokim dochodem rocznym. Wszystkie były ośrodkami targowymi (zwłaszcza Suwałki) i odznaczały się stosunkowo wysokimi wskaźnikami wzrostu zaludnienia. Szczególnie silny rozwój Sejn wiązał się z ulokowaniem w nich siedziby diecezji, przeniesionej tu w 1817 r. z Wigier. Dawny klasztor dominikański stał się do 1839 r. siedzibą szkoły wyższej (późniejszego gimnazjum) i seminarium duchownego. Sejny zawdzięczały zatem swój rozwój rozbudowie funkcji usługowych, Suwałki — administracyjnych, Augustów — ożywieniu inwestycyjnemu, inne miasta — funkcjom typowym dla ośrodków lokalnych. Częstotliwość jarmarków,

⁴⁰ L. Pietrusiński, Krasnybór czyli Sztabin i hr. Karol Brzostowski, Warszawa 1863, s. 71. Obok rozbudowy gospodarki, eksperyment Brzostowskiego obejmował szeroko zakrojoną akcję wychowawczą i oświatową, tworzenie kas samopomocy itp. Po swej śmierci Brzostowski zapisał cały majątek chłopom, przeprowadzając ich uwłaszczenie. Fundacja została wprawdzie potem zrujnowana, jednakże pamięć o nim przetrwała do dziś dnia, przy czym w okolicy Augustowa spotkałem się ze szczególnie dobrą opinią o mieszkańcach okolic Sztabina, którzy jeszcze przed ostatnią wojną mieli wyróżniać się, wśród sąsiadów, wyższym poziomem moralnym.

5. Miasta ok. 1825 r.

Przeciętny roczny wskaźnik zmian liczby ludności w stosunku do r. 1800:

1 — ubytek powyżej 10; 2 — ubytek od 10 do 5; 3 — ubytek od 5 do 2,5; 4 — ubytek od 2,5 do 0; 5 — wzrost do 2,5; 6 — wzrost od 2,5 do 5; 7 — wzrost od 5 do 10; 8 — wzrost od 10 do 25; 9 — wzrost od 25 do 50; 10 — wzrost powyżej 50; 11 — granica Królestwa Polskiego; 12 — granice obwodów; 13 — trakty pocztowe wg Colberga (1826); 14 — poczta wózkowa wg Karty Pocztovej Królestwa Polskiego (1824); 15 — trakty pocztowe wg Herbsta; 16 — do 4 jarmarków rocznie; 17 — od 5 do 9 jarmarków rocznie; 18 — ponad 10 jarmarków rocznie; 19 — liczba mieszkańców miast niewiadoma; 20 — miasta ponad 5000 mieszk.; 21 — miasta od 2000 do 4999 mieszk.; 22 — miasta od 1000 do 1999 mieszk.; 23 — miasta od 500 do 999 mieszk.; 24 — miasta do 499 mieszk.

która może być pewnym miernikiem rozwoju funkcji handlowych, wpływała bardzo różnie na rozwój miast. Małe Czyżewo rosło bardzo szybko, a równie małe Jedwabne wykazało w pierwszej ćwierci XIX w. stosunkowo nieznaczny przyrost. Analiza mapy 5 wskazuje również na stosunkowo słabszy rozwój miast, leżących w południowej części woj. augustowskiego, aniżeli miast położonych wzdłuż granicy z Prusami (zwłaszcza Grajewa, a także Rajgrodu, Filipowa i Bakalarzewa). Wpływ traktu pocztowego, biegnącego przez Łomżę-Grajewo-Suwałki widać najlepiej na przykładzie Grajewa, gdzie odgałęział się trakt na Ełk. Warto zaznaczyć, że wszystkie trzy miasta wschodniopruskie wykazywały słaby wzrost, choć wielkością dorównywały prawie największym miastom woj. augustowskiego (wszystkie skupiały ponad 2,5 tys. mieszkańców).

Poza Augustowem, Suwałkami, Szczuczynem i Tykocinem, miasta, w których powstały pierwsze manufaktury, nie wyróżniały się szczególnie spośród pozostałych, co świadczy o słabości funkcji przemysłowych, zwłaszcza że i te cztery wymienione rozwój swój zawdzięczały innym funkcjom lub też wyróżniały się już wcześniej (patrz mapa 4)⁴¹.

Rozwój miast woj. augustowskiego w pierwszych trzech dziesięcioleciach XIX w. był dość równomierny i nie prowadził do powstania dysproporcji typowych dla kapitalizmu. Sieć miejska miała zatem nadal cechy typowe dla sieci feudalnej, pomimo przemian funkcjonalnych zachodzących w skali niewielkiej. Miasta wschodniej części Królestwa ustępowały tempem rozwoju miastom zachodnim, gdzie uprzemysłowienie zataczało szersze kręgi (np. rejon Łodzi). O ile rosły tam stare, a nawet powstawały nowe miasta, o tyle tutaj występował pewien proces dezurbanizacji, wyrażający się nawet w cofaniu praw miejskich⁴².

W obwodzie białostockim rozwój miast był jeszcze słabszy, a stopień uprzemysłowienia mniejszy nawet niż w woj. augustowskim. Jedyńm ośrodkiem przemysłowym był szybko rosnący Białystok, w którym obok 2 małych zakładów przemysłowych istniały 184 warsztaty rzemieślnicze [19]. Poza Białymstokiem, na folwarku Markowszczyzna, mieściła się manufaktura wełniana, założona w 1824 r., jednakże nie stała się zaczątkiem osiedla o charakterze przemysłowo-miejskim.

Białystok był największym miastem badanego obszaru (8,6 tys. mieszk.), na drugim miejscu stał Bielsk Podlaski, wyraźnie ustępujący

⁴¹ Szczuczyn i Tykocin były ożywionymi ośrodkami handlowymi za czasów pruskich; Tykocin konkurował wówczas z Białymstokiem.

⁴² W latach 1815—1830 cofnięto prawa miejskie 27 miastom, głównie w woj. podlaskim, lubelskim i augustowskim (Historia Polski, op. cit.).

Fot. 5. Białystok. Typowe nowe budynki mieszkalne, wśród nich widoczne stare drewniane domy kryte dachówką.

Fot. 6. Supraśl. Typowe XIX w. domy mieszkalne robotników fabrycznych. W głębi po prawej ruiny fabryki, po lewej pałac fabrykantów.

Fot. 7. Czarna Wieś. Domy mieszkalne nowego osiedla przemysłowego.

swą dynamiką sąsiedniej Orli. Zarówno miasta północne, jak i południowe wykazywały albo ubytek (dotyczyło to nawet tak sporego ośrodka, jak Siemiatycze), albo słaby rozwój.

OKRES KRÓLESTWA POLSKIEGO (1831—1864)

Najważniejszym wydarzeniem tego okresu, które zaważyło na przekształceniu sieci miast białostockich, było znaczne podwyższenie stawek celnych na wwóz do cesarstwa z Królestwa Polskiego. Podyktowana chęcią ochrony własnego przemysłu włókienniczego przed konkurencją rozwijającego się przemysłu polskiego, uchwała ta oficjalnie stanowić miała represję za powstanie 1830 r. Rezultatem jej był rozwój białostockiego okręgu przemysłowego, omówiony wyczerpująco przez A. Werwickiego [19]. W pierwszej fazie przemysł włókienniczy tego okręgu, mający charakter manufaktur, skupiał się wokół Białegostoku, a największe liczby zatrudnionych występowały nie w samym Białymstoku, ale w miastach i osiedlach okolicznych.

Białystok zdecydowanie górował wielkością nad okolicznymi miastami, chociaż rozwój jego przemysłu stał dopiero na trzecim miejscu. W tym okresie funkcje przemysłowe przyczyniły się do rozwoju tego miasta przede wszystkim pośrednio, tu bowiem dzięki dogodnemu po-

Fot. 8. Dąbrowa. Widok ogólny na centralną część osiedla, w której powstaje nowe osiedle mieszkalne.

łożeniu komunikacyjnemu skupiały się kantory skupu produktów i sprzedaży surowca.

Rezultatem rozwoju przemysłu było powstanie nowych osiedli przemysłowych — Supraśla i Michałowa, oraz przekształcenie się starych miast — ośrodków lokalnych, np. Choroszczy, w miasta przemysłowe.

Obok miast okręgu białostockiego, funkcje przemysłowe odgrywają również pewną rolę w południowych miastach zlikwidowanego w 1842 r. obwodu białostockiego — Ciechanowcu i Siemiatyczach, a także w miastach zachodnich — Nowogrodzie, Łomży, Stawiskach, Jedwabnem i Zambrowie.

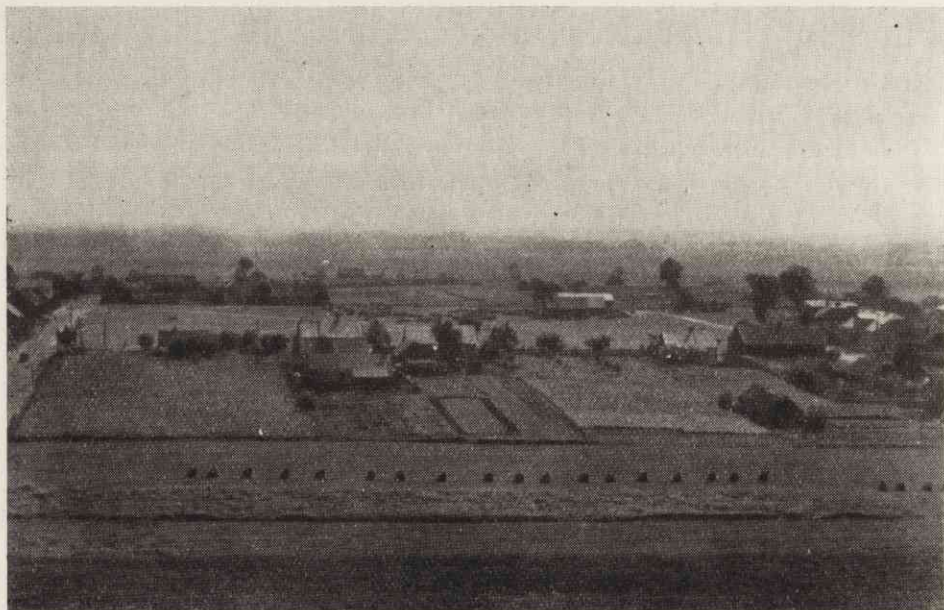
Tabela 5

Główne ośrodki przemysłu włókienniczego
w 1857 r.

Osiedle	Zatrudn. w przem. włókienni- czym	Ogólna liczba mieszk.
Choroszcz	1116	1 512
Supraśl	1019	3 450
Białystok	453	13 787
Michałowo	317	.
Dobrzyniewo	164	.
Krynki	106	2 516
Knyszyn	88	2 038
Topole	76	.
Gródek	50	.

Wg A. Werwickiego [19].

Drugim czynnikiem, wpływającym na zmiany w układzie sieci miast, był dalszy rozwój ośrodków gubernialnych — Suwałk i Łomży, ogniskujących życie gospodarcze sporych obszarów. Ich rozwojowi sprzyjała ogólna intensyfikacja produkcji rolnej, po wzroście popytu na zboże w latach pięćdziesiątych po wojnie krymskiej. Wprawdzie ożywienie gospodarcze objęło przede wszystkim zachodnią część Królestwa, ale wystąpiło ono również w części wschodniej. Zarówno w Suwałkach, jak i w Łomży, które od 1866 r. pełniły funkcje miast gubernialnych, nastąpiło ożywienie ruchu inwestycyjnego. W Suwałkach zbudowano szereg budynków publicznych — kościół ewangelicki oraz cerkiew (dla obsługi rosyjskich urzędników oraz garnizonu wojskowego, który ulokowano tu w 1830/1831 r.), budynek gimnazjum, ratusz, domy rządowe (Trzebiński, Szafer [22]). Liczba ludności wzrasta tu w ciągu piętnastu lat dwukrotnie i około 1860 r. osiąga 12 tys. osób, a więc niewiele

Fot. 9. Lipsk. Jedynym śladem dawnej „miejskości” jest rynek, tylko w części zabudowany.

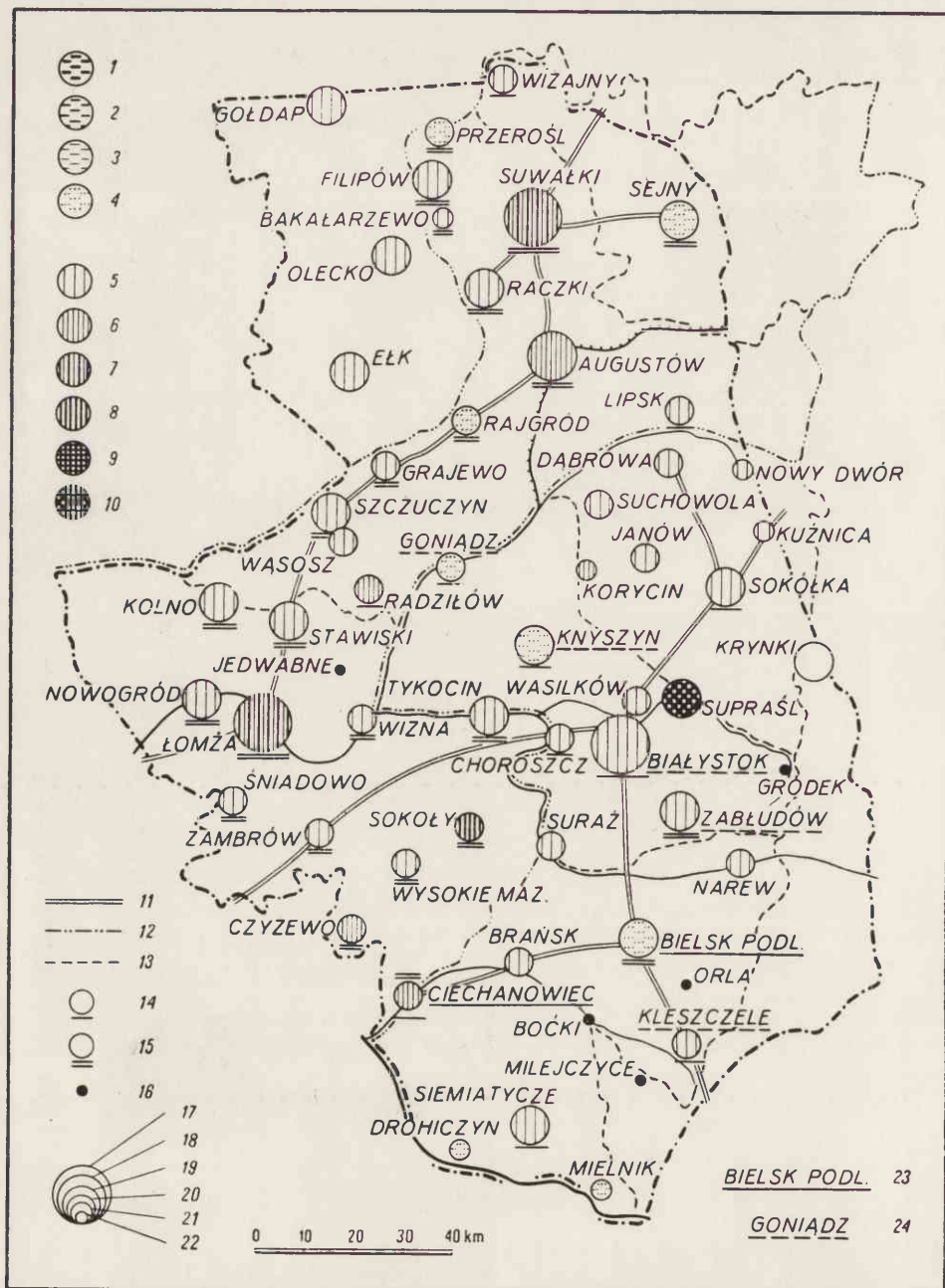
Fot. 10. Jasionówka. Domy mieszkalne typowe dla przedmieść małych miast białostockich.

Fot. 11. Suwałki. Główna ulica miasta z typową XIX — wieczną zabudową.

Fot. 12. Sejny. Widok na centralną część miasteczka i były klasztor dominikański.

6. Miasta w 1857 r.

Przeciętny roczny wskaźnik zmian liczby ludności w stos. do r. 1825:

1 — ubytek powyżej 10; 2 — ubytek od 10 do 5; 3 — ubytek od 5 do 2,5; 4 — ubytek od 2,5 do 0; 5 — wzrost do 2,5; 6 — wzrost od 2,5 do 5; 7 — wzrost od 5 do 10; 8 — wzrost od 10 do 25; 9 — wzrost od 25 do 50; 10 — wzrost powyżej 50; 11 — główne drogi pocztowe wg Osieckiego (1863); 12 — granica Królestwa Polskiego; 13 — granice powiatów; 14 — od 1 do 4 jarmarków rocznie; 15 — od 5 do 9 jarmarków rocznie; 16 — liczba mieszkańców miast nie wiadoma; 17 — miasta od 10 000 do 19 999 mieszk.; 18 — od 5000 do 9999 mieszk.; 19 — miasta od 2000 do 4999 mieszk.; 20 — miasta od 1000 do 1999 mieszk.; 21 — miasta od 500 do 999 mieszk.; 22 — miasta od 499 mieszk.; 23 — obrót na targach od 18 do 20 tys. rubli (dotyczy tylko gub. grodzieńskiej); 24 — obrót na targach od 1 — do 2 tys. rubli (dotyczy tylko gub. grodzieńskiej).

ustępuje Białemustokowi, a góruje nad Łomżą, która również przekracza 10 tys. mieszk. po około trzykrotnym zwiększeniu liczby mieszkańców w latach czterdziestych ubiegłego stulecia. W odróżnieniu od Suwałk, w których przede wszystkim zaznaczają się funkcje administracyjne i usługowe, Łomża była przede wszystkim ośrodkiem gospodarczym. W 1851 r. znajdowały się tu: rafineria cukru, zajmująca 4-piętrowy budynek⁴³, tartaki, 2 browary, 2 garbarnie (Zienkiewicz [22]). Poważne znaczenie miało dla Łomży ukończenie kanału augustowskiego, którym płynęło drzewo z Puszczy Augustowskiej i z Litwy. Narwią spływało ponadto do Gdańska ponad 30 berlinek zboża rocznie⁴⁴. Około 1860 r. w mieście było 525 rzemieślników, 461 kupców, a tylko 338 rolników⁴⁵. Łomża różni się rozwojem funkcji nierolniczych od innych miast białostockich, nie będących ośrodkami przemysłu. W tym samym bowiem czasie w Sokółce na około 150 rzemieślników przypada około 1000 rolników, a z handlu utrzymuje się zaledwie 140 osób (głównie Żydów).

Rolnictwo odgrywało w tym czasie dominującą rolę także w innych miastach białostockich, jak np. w podupadłej Wiźnie, której mieszkańcy trudnili się dodatkową zimową zwózką drzewa do spławnych rzek⁴⁶. W Nowogrodzie, w którym poprzednio rozwinięty był handel towarów przemycanych z Prus, w 1860 r. na 2275 mieszkańców było 220 rolników, a 157 rzemieślników⁴⁷, w tym samym czasie w Tykocinie na 4910 osób było 225 rzemieślników i kupców⁴⁸. Liczby rzemieślników w 1859 r. w miastach, należących do gub. grodzieńskiej podaje P. Bobrowski [2]. Największa ich koncentracja występowała w Białymstoku (538 osób), na dalszych miejscach stały Bielsk Podl. (220), Sokółka (152), Knyszyn (136), Goniądz (110), Brańsk (86), Dąbrowa (83).

⁴³ Wartość produkcji rafinerii wynosiła 518 tys. rubli rocznie (A. Połujanski, *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i guberni zachodnich cesarstwa rosyjskiego pod wzgl. historycznym, statystycznym i gospodarczym*, Warszawa 1854, 2 t, 5. 427 + 277). Był to wówczas największy zakład przemysłowy północno-wschodnich kresów Królestwa, zdecydowanie górujący nad pozostałymi, których produkcja nie przekraczała paru tysięcy rubli.

⁴⁴ L. Rzeczniewski, *Dawna i teraźniejsza Łomża*. Warszawa 1861. Być może część tego zboża szła z Rosji. Jarnutowski wspomina bowiem o tym, że przez Augustów przepływało rocznie z Rosji ponad 50 statków ze zbożem, wartości 150 tys. rubli.

⁴⁵ A. Chętnik, *Z przeszłości i zabytków Łomży*. Nowogród-Łomża 1937, s. 53.

⁴⁶ J. Jarnutowski, *Miasto Wizna*. Przyczynek do opisu kraju. „Bibl. Warsz.”, t. 3, Warszawa 1884, s. 350—361.

⁴⁷ J. Jarnutowski, *Miasto Nowogród w dawnej Ziemi Łomżyńskiej położone*. „Bibl. Warsz.”, t. 3, Warszawa 1889, s. 163—170.

⁴⁸ J. Jarnutowski, *Tykocin. Miasto w dawnej ziemi bielskiej*. „Bibl. Warsz.”, t. 4, Warszawa 1885, s. 165—185.

W innych miastach liczba rzemieślników nie przekraczała czterdziestu. Porównanie tych liczb pokazuje proporcje atrakcyjności miast jako ośrodków rzemiosła.

Inną miarą mogą być wskaźniki ilustrujące rozwój handlu bądź też wskaźniki ludnościowe (mapa 6). Na ogół druga ćwierć XIX w. była okresem bardzo wolnego wzrostu ludności miast, na co wpłynęło zapewne gwałtowne zwiększenie się śmiertelności (do 59‰), zaznaczające się w latach 1846—1855, w wyniku szeregu klęsk elementarnych⁴⁹. W latach 1825—1857 największy wzrost ludności miały scharakteryzowane powyżej dwa ośrodki regionalne — Łomża i Suwałki, gwałtownie rosnące osiedle przemysłowe Supraśl (w 1857 r. skupiało się tu około 3,5 tys. mieszkańców wobec około 80 w 1833 r.⁵⁰) oraz ośrodki targowe — Sokoły, Czyżewo i Ciechanowiec. Stosunkowo powolny wzrost Białegostoku tłumaczyć można zmniejszeniem jego roli jako ośrodka targowego. W 1859 r. sprzedano tu bowiem na jarmarku towary za 2 tys. rubli, podczas gdy dwadzieścia lat wcześniej obroty sięgały 40—80 tys. rubli, a na jarmark zjeżdżało do 4 tys. osób. Ostatnio wzrosła natomiast rola sprzedaży wysyłkowej, przy czym sporo towarów pochodziło z przemytu [2]. Bardzo wysokie obroty towarowe w Ciechanowcu wiązały się z jego dość szybkim wzrostem, natomiast w Bielsku Podlaskim wystąpił spadek, podobnie jak w ośrodkach targowych — Knyszynie i Goniądzu. W tym ostatnim z przemytu żyło około 200 rodzin żydowskich [2]. Na ogół miasta wzdłuż granicy Królestwa z Cesarstwem nie były ośrodkami przemytu, dotyczy to raczej miasteczek wzdłuż granicy z Prusami⁵¹, jednak nawet i tam przemysł nie przyczyniał się do widocznego wzrostu zaludnienia.

Spadek ludności wystąpił ponadto w dwu miasteczkach nadbużańskich — Mielniku i Drohiczynie; to ostatnie miasto przeżywało w latach czterdziestych dotkliwy kryzys, po jego degradacji jako ośrodka administracji i usług (likwidacja powiatu drohickiego, przeniesienie szkół pijarskich do Bielska). Opis z 1870 r. maluje obraz upadku i opuszczenia⁵². Dwa zjawiska oddziaływały na rozwój gospodarki omawianego obszaru. Pierwsze — to zniesienie poddaństwa, które z jednej strony zachwiało systemem organizacji manufaktur, zwłaszcza magnackich,

⁴⁹ W. Załęski, *Statyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne*. Warszawa 1876, s. 340.

⁵⁰ Drugim gwałtownie rosnącym wówczas osiedlem było Michałowo; brak danych dotyczących zaludnienia nie pozwolił na umieszczenie go na mapie.

⁵¹ Na ożywienie przemytu w Raczkach, Bakalarzewie, Filipowie i Przerośli zwraca uwagę A. Połujński (*Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*. Warszawa 1859, s. 450).

⁵² „Tyg. Ilustr.”, 5, 1870, cz. II, s. 86.

i w konsekwencji doprowadziło do reorganizacji jednych zakładów (w Supraśli i Topolach), osłabienia innych (w Krynkach i Jedwabnem), a nawet do upadku (Michałowu) [19]; Z drugiej strony zaburzenia chłopskie i zubożenie włościan w wyniku spłat — następstwa uwłaszczenia, pociągnęły za sobą czasowe skurczenie się rynku wewnętrznego, rozwijającego się w latach poprzednich.

Drugim zjawiskiem była przebudowa systemu transportu zapoczątkowana przez przeprowadzenie pierwszej linii kolejowej warszawsko-petersburskiej w 1862.

Zjawiska te przyczyniły się do wzrostu roli czynników pozalokalnych dla rozwoju miast, zwłaszcza miast o funkcjach wyspecjalizowanych — przemysłowych.

OKRES KRÓLESTWA POLSKIEGO (1864—1914)

Druga połowa XIX i pierwsze lata XX w. były okresem bujnego rozwoju miast białostockich. Głównymi siłami napędowymi tego rozwoju były przemysł i handel, przy czym poważną rolę odgrywały również przemiany w sieci komunikacyjnej.

Białostocki rejon przemysłu włókienniczego obejmował, obok Białegostoku, szereg innych miast i osiedli. W połowie XIX w. Białystok nie wybijał się specjalnie wielkością, a zatrudnieniem w przemyśle ustępował nawet sąsiednim miastom — Choroszcy i Supraśli. Dopiero w latach sześćdziesiątych nastąpiły gwałtowne zmiany, prowadzące do koncentracji produkcji i wzrostu hegemonii Białegostoku. Spowodowane one były wprowadzeniem maszyn parowych, opalanych węglem, którego sprowadzanie ułatwiło przeprowadzenie pierwszej linii kolejowej warszawsko-petersburskiej w 1862 r. Kolej dawała również możliwość ekspansji na dalsze rynki zbytu. Czynniki te spowodowały, że Białystok zaczął się szybko rozwijać. Kolejne kryzysy w latach 1877, 1884—1885, 1900—1905, prowadząc do osłabienia czy nawet całkowitego upadku przemysłu włókienniczego w innych miastach i osiedlach okręgu w Krynkach, Kamiennym Brodzie, Jakimach, Jasionówce po 1883 r., a Michałowie i Knyszynie po 1890 r. [19] ugruntowały tę pozycję.

O ile wpływ Białegostoku na najbliższe osiedla wyrażał się na ogół w kurczeniu się w nich zatrudnienia w przemyśle, o tyle w większej odległości następowało pewne ożywienie (powstanie fabryki pasów transmisyjnych w Grajewie w 1882 r., fabryk pończoch w Łomży w 1889 i w 1898 r., fabryki pończoch w Jedwabnem).

Przemysł włókienniczy na obszarze gubernii augustowskiej i łomżyńskiej był słabo rozwinięty i funkcja przemysłowa nie stanowiła tak wyraźnej i mocnej podstawy miastotwórczej jak w rejonie Białegostoku.

Obok przemysłu włókienniczego w ostatnich latach wieku XIX koncentrował się w miastach omawianego rejonu również przemysł drzewny i rolno-spożywczy.

Eksploatacja Puszczy Białowieskiej trwała od dawna, eksport drewna za granicę miał miejsce już w XVI w. Dopiero w końcu XIX w., w związku ze wzrostem zapotrzebowania na tarcicę i wzrostem jej cen, w Białostockiem powstaje szereg tartaków, lokowanych w pobliżu rzek — ciągle najtańszej drogi transportu. Nieliczne tylko tartaki, założone po 1908 r., miały większe rozmiary (np. w Suwałkach — 100 prac., w Augustowie — 45 prac., w Raczkach — 30 prac.), na ogół liczba

Tabela 6

Rozwój miast okręgu białostockiego w latach 1857—1910

Miasto	1857—1860		1879—1880		1890—1897		1910	
	Zatr. w przem.	Liczba ludn.	Zatr. w przem.	Liczba ludn.	Zatr. w przem.	Liczba ludn.	Zatr. w przem.	Liczba ludn.
Białystok	453	13 800	1568	34 500	2608	62 500	4013	80 300
Choroszcz	1116	1 500	870	.	795	2 500	930	.
Wasilków	10	1 400	139	.	170	3 900	56	5 300
Supraśl	1019	3 500	854	3 100	585	2 500	331	.
Krynki	106	2 500	15	3 300	—	5 000	—	.
Knyszyn	88	2 000	308	2 800	94	3 400	56	4 000
Michałowo	317	.	535	.	264	.	377	.
Gródek	50	.	140	1 800	265	3 200	321	.

Wg A. Werwickiego [19].

zatrudnionych nie przekraczała kilkunastu osób (Kuźnica, Goniądz, Nurzec, Siemiatycze, Wasilków, Kleszczele, Łomża), niewielkie tartaki założono w przededniu I wojny światowej w Suwałkach, Augustowie, Krynkach i Łomży. Obok tartaków spotykamy fabryki mebli (Białystok, Łomża), stolarnię (Łomża), fabrykę sklejek (Siemiatycze) — także nie osiągające większych rozmiarów (Taliańska [20]). Przemysł drzewny niewątpliwie przyczyniał się do podniesienia dobrobytu poszczególnych miast, jednakże jego rola była wyraźnie drugorzędna i nigdzie przed I wojną nie stał się, jak przemysł włókienniczy, funkcją dominującą.

Podobną rolę odegrał przemysł rolno-spożywczy, który początkowo rozwijał się na wsi, a dopiero pod koniec XIX w., po 1885 r. w miastach. Wprawdzie już w drugiej połowie XVIII w. w niektórych miastach występowały większe skupienia zakładów przemysłu rolno-spożywczego (np. 36 browarów w Białymstoku, a 4 w Tykocinie), jednakże ze względu na ich niewielkie rozmiary nie odgrywały one wówczas większej roli. W pierwszej połowie XIX w. browary wiejskie

Fot. 13. Augustów. Ulica mieszkaniowa w centralnej części miasta.

były na ogół większe od miejskich. W tym czasie przez krótki okres działa cukrownia w Tykocinie (1842—1851) i powstaje rafineria cukru w Łomży, zatrudniająca w końcu XIX wieku około 80 pracowników. Na przeszkodzie rozwojowi przemysłu rolno-spożywczego stał niski poziom rolnictwa. Dopiero po 1864 r. obserwujemy silny rozwój przemysłu rolno-spożywczego, przy czym początkowo były to zakłady małe, a dopiero po 1885 r. większe koncentrowały się przeważnie w miastach jako węzłach transportu (Grajewo, Białystok, Łomża) (K o w a l i k [20]).

Przemysł skórzany stał się podstawą ożywienia gospodarczego dwu miast — Sokółki i Krynek. Ożywienie to nastąpiło w końcu XIX w. i wyraziło się we wzroście liczby warsztatów i liczby zatrudnionych w garbarstwie. W Sokółce w 1891 r. w 4 warsztatach garbarskich pracowało 15 osób, w 1897 r. w 9 warsztatach — 80 osób, a w 1914 r. w 20 warsztatach — 500 osób. Garbowano głównie skóry końskie importowane z Rosji i Argentyny. 90% gotowych produktów eksportowano do Rosji (B u d n i k [20]). W Krynkach w przededniu I wojny światowej było jakoby 50 garbarni, w których pracowało około 3 tys. osób⁵³.

⁵³ Liczby te, prawdopodobnie znacznie przesadzone, podano wg M. Orlicza [10].

Produkcyjną podstawą większości miast białostockich był jednak nie przemysł, ale rzemiosło, reprezentowane przez setki zatrudnionych. Na przykład w 1904 r. poza Białymstokiem, w którym większość spośród 2250 osób zatrudnionych w rzemiośle było niewątpliwie związanych z włókiennictwem, większe skupiska rzemieślników występowały w Siemiatyczach (800 zatrudnionych), Łomży (790), Augustowie (250), Szczuczynie (178), Brańsku (175), Suwałkach (131 ponadto 220 w przemyśle), Bielsku Podlaskim (107) [32].

Trudno jest ocenić ścisłość liczb, podawanych przez ówczesne statystyki, zwłaszcza wobec dość dowolnego oddzielenia przemysłu od rzemiosła, jednakże nawet te liczby świadczą o dość znacznej roli rzemiosła w życiu gospodarczym badanych miast na przełomie XIX i XX w.

Miasta białostockie były przed I wojną światową w zasadzie słabo uprzemysłowione poza włókienniczym okręgiem Białegostoku (Białystok, Choroszcz, Supraśl, Michałowo, Gródek, Wasilków, Knyszyn, przy czym w tym ostatnim przemysł włókienniczy stanowił tylko jedną z gałęzi przemysłu na ogół związanego z Białymstokiem)⁵⁴ oraz nielicznymi ośrodkami rozrzuconymi po terenie województwa (Krynki, Sokółka — przemysł garbarski, Siemiatycze — przemysł ceramiczny). Poza wyżej wymienionymi także i inne miasta, zwłaszcza większe ośrodki o charakterze regionalnym, były skupiskami drobnego przemysłu i rzemiosła (zwłaszcza Ciechanowiec), ustępującego jednakże funkcjom handlowym.

Funkcje handlowe ciągle dominowały w wielu miastach. Handel obejmował wytwory lokalne, przede wszystkim rolne, a więc wiązał się ściśle z gospodarką zaplecza. Poważne zmiany w tej gospodarce wywołało uwłaszczenie chłopów, po którym zaczęła wzrastać towarowość wsi, stwarzając podstawy ożywienia miast. Korzystną koniunkturę stwarzał wzrost cen zboża, trwający do 1880 r., po którym nastąpił ogólnoeuropejski kryzys rolny, spowodowany m. in. napływem taniego zboża ze Stanów Zjednoczonych, Indii i Rosji. Spadek cen trwał do 1894 r., po czym nastąpił ponowny ich wzrost, spowodowany wzrostem spożycia w Europie i w Ameryce, która w konsekwencji ograniczyła swój eksport.

Pomimo, a może nawet wskutek tych trudności rynkowych obserwujemy znaczną aktywność kół ziemiańskich i kupieckich, zmierzających do stworzenia bardziej nowoczesnych form organizacji kredytu i handlu. Miejscem tych poczynań staje się Łomża — ośrodek obszaru,

⁵⁴ Wydaje się, że podana przez J. Rebeś-Kortus [17] liczba dotycząca zatrudnienia w przemyśle knyżyńskim w 1913 r. jest przesadzona. Zdaniem autorki, opierając się o archiwa MRN w Knyszynie, przemysł zatrudniał tam ok. 1300 osób, w tym 500 w ręcznych zakładach obróbki szczeciny.

na którym stosunkowo najlepiej rozwija się rolnictwo⁵⁵. Już w 1861 r. powstaje tu Kantor Komisowy Domu Zleceń Rolników Płockich, ale większe rozmiary ruch ten przybiera w ostatnim ćwierćwieczu XIX w. W 1877 r. powstaje Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, w 1885 r. Kasa Przemysłowców, w 1898 r. Towarzystwo Kredytowe Miejskie, w 1908 r. Towarzystwo Wzajemnego Kredytu, w 1912 r. Bank dla Handlu i Przemysłu, w 1913 r. Kasa Pożyczkowo-Oszczędnościowa i Towarzystwo Drobnego Kredytu⁵⁶. W konsekwencji silnie wzrastają obroty handlu łomżyńskiego, który ponadto coraz bardziej eliminuje inne miasta, zwłaszcza wobec stałej poprawy środków transportu. W latach 1902—1904 liczba sklepów w Łomży nieznacznie wzrosła z 504 do 510, ale roczny ich obrót handlowy wzrósł z 2,8 do 3,4 mln rubli. Równocześnie w Tykocinie, zajmującym ostatnie miejsce pod względem obrotu — obrót spadł ze 165 tys. do 140 tys. rubli, mimo wzrostu liczby sklepów ze 120 na 124⁵⁷. Tykocin jest zresztą przykładem miasta, które szczególnie dotkliwie ucierpiało na skutek rozwoju innych ośrodków, przede wszystkim Łomży i Białegostoku. Pozostawiony już w latach trzydziestych na uboczu od budowanych traktów drogowych, pominięty przez kolej — spadał w hierarchii miast białostockich na coraz dalsze miejsca. Mając prawie 2,8 tys. mieszk. w 1800 r. zajmował wówczas trzecie, pod względem wielkości, miejsce w województwie po Siemiatyczach i Białymstoku; w 1879 r. ze swymi 4,2 tys. mieszk. był już na czternastym.

Podobnie Wąsosz i Radziłów przegrywały konkurencję ze Szczuczynem, ten zaś z Grajewem. W przeciwieństwie do tych miast nader ożywionym ośrodkiem handlowym był Ciechanowiec, w którym obroty w czasie sławnego 7-dniowego jarmarku końskiego osiągały 80 tys. rubli⁵⁸.

Prosperują niewielkie miasta leżące wzdłuż granicy z Prusami, zwłaszcza Przerośl, Raczki, Filipów, Bakalarzewo. Podstawą ich bytu jest handel graniczny. Wprawdzie przeprowadzenie linii kolejowych przecinających granicę utrudniło go, a nawet doprowadziło do poważ-

⁵⁵ Gubernia łomżyńska ustępowała wprawdzie znacznie pod względem rozwoju gospodarczego zachodnim guberniom Królestwa, jednakże wyraźnie górowała nad gubernią augustowską i grodzieńską. Względne prosperity wiązało się przede wszystkim z mniejszym oddaleniem od rynków zbytu, lepszymi powiązaniem komunikacyjnymi oraz lepszymi glebami.

⁵⁶ W. Świdorski, Łomża 1925, s. 200

⁵⁷ Pamiątna książka łomżyńskiej gubernii 1884—1914. Łomża.

⁵⁸ Był to jedyny wielodniowy jarmark w guberni. Wszystkie pozostałe trwały 1 dzień i miały zasięg lokalny (Obzor łomżyńskiej gubernii za 1876—1907 god. Priłożenie k'wsiepoddanniejsemu otczotu. Łomża).

nych trudności w niektórych miasteczkach⁵⁹, jednakże przemysł stanowił poważną pozycję w bilansie dochodów tych miasteczek aż do ostatniej wojny, choć szczytowy punkt rozwoju miasta te osiągnęły w latach 1870—1880.

Większe przygraniczne miasta handlowe przeżyły swój największy rozkwit nieco później, bezpośrednio przed pierwszą wojną światową (Grajewo, Szczuczyn, Kolno). Z kontrabandy żyli nie tylko mieszkańcy miasteczek przygranicznych. Z przemysłu pochodziła bowiem także poważna część towarów magazynowanych w Łomży i Nowogrodzie⁶⁰.

Aktywność gospodarcza Łomży sprawiła, że wyprzedziła ona Suwałki nie tylko pod względem liczby mieszkańców, ale i liczby zatrudnionych.

Tabela 7

Rozwój ludności miast gubernialnych w latach 1800—1900

Miasto	Liczba ludności						
	1800	1825	1840	1857	1880	1897	1910
Łomża	1166	3265	3997	10 770	14 760	18 851	27 671
Suwałki	1184	3753	7321	11 273	.	17 580	25 186

Na Suwałkach niekorzystnie odbiło się przeprowadzenie w 1862 r. linii kolejowej warszawsko-petersburskiej, gdyż w ten sposób utraciły one korzyści wynikające z położenia przy szosie łączącej Warszawę z Petersburgiem. Przeprowadzenie linii kolejowej Grodno-Augustów-Suwałki-Orany w latach 1895—1899 nie przyniosło Suwałkom żadnego ożywienia. Miarą słabości rozwoju gospodarczego Suwałk może być fakt, że położony z dala od miasta dworzec nie zdołał wytworzyć charakterystycznej w takich przypadkach strefy zabudowy, łączącej go z miastem.

Wiązało się to po części z faktem, iż szereg wielkich inwestycji komunikacyjnych podejmowano ze względów strategicznych, bez uwzględnienia gospodarczego ożywienia obszarów, przez które linie te przebiegały. Wskazuje na to słaby stopień wykorzystania tych linii. Jedynie dwie z nich Białystok-Grajewo i Warszawa-Petersburg były wykorzystane w ok. 50%, reszta zaś była obciążona najwyżej w 10% (Lijewski [13]). Typowym, częstym dla linii strategicznych, zja-

⁵⁹ Zdaniem Verdmona (J. Verdmon, Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim, Warszawa 1902, s. 330) przeprowadzenie kolei spowodowało nawet upadek Przerośli.

⁶⁰ Wspomina o tym A. Chętnik (Warunki gospodarczo-kulturalne na pograniczu kurpiowsko-mazurskim. Biblioteka Pogranicza Prus Wschodnich, Łomża 1927, nr 3, s. 140).

wiskiem było omijanie miast, charakterystyczne zwłaszcza dla najstarszej linii kolejowej Białostoczczyzny: Warszawa—Grodno, pozostawiającej na uboczu Czyżewo, Wysokie Mazowieckie, Suraż, czy dla linii Siedlce—Lida, zbudowanej z pominięciem Drohiczyna, Siemiatycz, Mielnika i Bielska Podlaskiego. Pominięcie miasta przez linię kolejową, przebiegającą w pobliżu niego, było w szeregu przypadków przyczyną jego upadku, zwłaszcza jeśli obok powstawało konkurencyjne osiedle przy linii kolejowej (klasycznym przykładem jest upadek Suraża przy równoczesnym szybkim wzroście Łap). Linie kolejowe nie były czynnikiem bezpośrednio aktywizującym miasto, sprzyjały rozwojowi handlu (Grajewo, Białystok) czy przemysłu (Białystok, Wasilków), przyczyniając się w ten sposób pośrednio do ożywienia gospodarczego miast; moment przeprowadzenia przez miasto linii kolejowej zaznacza się na krzywej rozwoju ludności. Bezpośrednie oddziaływanie czynnika komunikacyjnego występowało tylko w przypadku powstawania osiedli kolejarskich (np. Czeremcha) bądź osiedli związanych z warsztatami kolejowymi (Łapy, Starosielce), które zaczęły się rozwijać w węzłach komunikacyjnych na przełomie XIX i XX w.

Budowa linii kolejowych wpłynęła też na zmniejszenie roli dróg wodnych, nawet dla transportu drewna⁶¹. W 1913 r. największymi przystaniami orylnskimi były: Tykocin (gdzie zbijano tratwy z pni, spławianych z górnej Narwi i Narewki), Wizna, Łomża z Piątnicą, Nowogród (do którego spławiano także drzewo Pisą), a na Biebrzy — Osowiec i Goniądz.

Innym czynnikiem, który sprzyjał rozwojowi miast, było lokowanie w nich dużych garnizonów wojskowych i budowanie koszar, będących w istocie odrębnymi dzielnicami podmiejskimi o charakterystycznym układzie przestrzennym. Największe garnizony istniały w miastach w pobliżu granicy — w Łomży, Suwałkach, Augustowie, ale także w Zambrowie, Białymstoku i Bielsku Podlaskim. Budowa koszar i twierdz nadnarwiańskich (w Łomży i Osowcu) stanowiła poważne źródło zarobków dla rzesz niewykwalifikowanych robotników wiejskich. Ponadto istnienie garnizonów stwarzało dodatkowe zapotrzebowanie dla miejskiego handlu i rzemiosła, przyczyniając się do ich rozwoju i podnoszenia zamożności mieszkańców.

Powyżej scharakteryzowano czynniki, oddziaływające na rozwój miast białostockich w tej części badanego obszaru, która należała wów-

⁶¹ Mówi o tym H. Syska (Nad błękitną moją Narwią. Warszawa 1953). Natomiast zdaniem A. Chętnika (Spław na Narwi. Warszawa 1935, s. VIII + 137) ożywiony spław trwał jeszcze w pierwszych latach XX w., kiedy tygodniowo przepływało setki tratw, podczas gdy w latach trzydziestych zaledwie kilka rocznie.

Fot. 14. Olecko. Uliczka handlowo-rzemieślnicza w pobliżu rynku.

czas do Królestwa Polskiego i Cesarstwa Rosyjskiego. Nieco inaczej wyglądała sytuacja w trzech powiatach, należących wówczas do Prus Wschodnich. Miasta tych rolniczych obszarów nie przeżywały żadnych gwałtownych zmian związanych z industrializacją; rozwijały się one stopniowo jako ośrodki lokalne, centra skupu i handlu.

Rozwój handlu wiązał się z ogólnym ożywieniem po 1860 r. w związku z odchodzeniem Prus i Rosji od polityki protekcjonizmu. Wprawdzie po 1870 r. sytuacja się pogorszyła, ale w 1894 r., gdy w sporze agrariuszy z przedstawicielami kapitału handlowego zwyciężają ci ostatni, cła wwozowe podwyższone w 1890 r. zostają obniżone i handel nadal się rozwija⁶².

Prusy Wschodnie były pośrednikiem w sprzedaży rolniczych produktów Litwy, Zachodniej części Rosji, Białorusi i północno-wschodniej części Królestwa Polskiego. W związku z tym rozwijała się także sieć kolejowa tego kraju, choć pewne linie przygraniczne (np. Wystruć-Gołdap-Ełk, zakończona w 1879 r.) miały znaczenie zdecydowanie stra-

⁶² J. A. Wilder, *Upadek gospodarczy Prus Wschodnich*. Toruń 1936, s. 83. Zdaniem W. Brinckena (*Rolnictwo i handel Prus Wschodnich wobec traktatu z 1894 r.* „Przegl. Zach.”, 5, 1949, nr 7/8, s. 69—70) ożywienie gospodarcze związane było przede wszystkim z przebiegiem cyklu koniunkturalnego, a wpływ traktatu taryfowo-celnego z 1894 r. był raczej drugorzędny.

tegiczne. Interesujące nas trzy miasta — Gołdap, Olecko i Ełk, były ośrodkami ożywionego handlu, we wszystkich trzech ważną rolę odgrywał handel z ziemiami polskimi pod zaborem rosyjskim. Jedną z form tego handlu były liczne i ożywione jarmarki. Na przykład w Olecku niektóre z 9 rocznych jarmarków trwały po parę dni, sprzedawano na nich głównie konie i bydło⁶³.

W Ełku handlowe powiązania miasta z zagranicą wyrażały się nie tylko w napływie produktów na targi, ale również w przyjazdach klientów. Z Grajewy, Białegostoku, Kowna przyjeżdżało dziennie 40—50 osób, głównie urzędników i oficerów, po zakupy tytoniu, ubrań, artykułów luksusowych i klejnotów. Ełk czerpał również dość pokaźne dochody z pośredniczenia w emigracji; tu emigranci z Rosji oczekiwali na wyrobienie odpowiednich papierów przed udaniem się do Ameryki⁶⁴. Miasta Prus Wschodnich stopniowo się uprzemysławiają, przy czym powstający w nich drobny przemysł ma charakter typowy dla ośrodków lokalnych. W Gołdapi były w 1910 r. 2 młyny (w tym 1 duży), 3 tartaki, 2 browary, 2 gorzelnie, 2 cegielnie⁶⁵, w Olecku obok istniejącej już dawniej gorzelnii, parowego młyna do mielenia kości, browaru, fabryki maszyn żelaznych i cegielni powstają w końcu XIX i na początku XX w. 3 garbarnie, betoniarnia, rozszarnia, rzeźnia, 2 mleczarnie, młyn oraz tartak (L a s k o w s k a [17]).

Obok przemysłu dobrze rozwinięte było rzemiosło. Wszystkie trzy miasta, a zwłaszcza Ełk, były także węzłami komunikacji kolejowej. Ełk i Gołdap stają się około 1880 r. siedzibami garnizonów wojskowych [7].

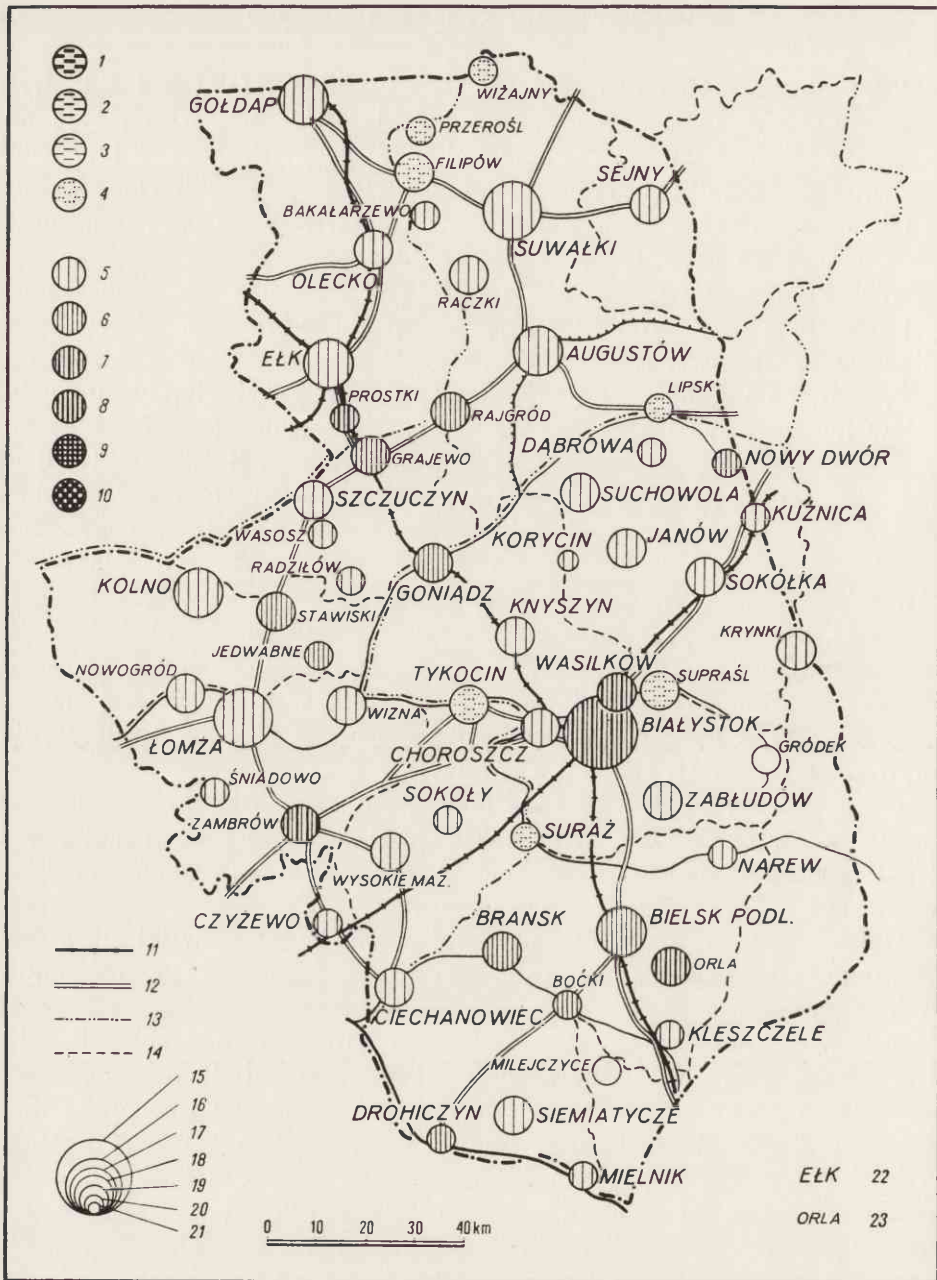
Oprócz tych miast na obszarze trzech powiatów rozwijał się szereg osiedli półmiejskich, których podstawą rozwoju były przede wszystkim funkcje handlowe.

Tak więc tuż przy granicy naprzeciw Filipowa rozwinęła się wieś Gieruniszki, którą zamieszkiwało w 1910 r. ponad 1300 osób. Szosa prowadząca najkrótszą drogą z Gieruniszek na zachód przecinała linię kolejową Ełk-Olecko-Gołdap w miejscowości Kowale, gdzie prócz licznych sklepów powstały także 2 fabryki maszyn, młyn i serownia. Na wschód i zachód od Gołdapi rozwinęły się Żytkiejmy — ośrodek targowy i jarmarczny, siedziba wielu sklepów oraz Banie — również ośrodek targowy. Olecko, Kowale i Cimochoy były punktami załadunku

⁶³ A. Z w e c k, Masuren. Eine Landes-u. Volkskunde. Stuttgart 1900, s. 357.

⁶⁴ E. S c h e u, Ostpreussen, Eine Wirtschaftsgeographische Landeskunde. Königsberg 1939, s. 195. Tą drogą wędrowała młodzież suwalska, decydując się na ucieczkę przez zieloną granicę, nierzadko w przededniu branki do wojska.

⁶⁵ W. O b g a r t e l, Der Regierungsbezirk Gumbinnen. Insterburg 1912, s. X + 513.

7. Miasta i osiedla miejskie ok. 1880 r.

Przeciętny roczny wskaźnik zmian liczby ludności w stosunku do r. 1857:

- 1 — ubytek powyżej 10; 2 — ubytek od 10 do 5; 3 — ubytek od 5 do 2,5; 4 — ubytek od 2,5 do 0; 5 — wzrost od 0 do 2,5; 6 — wzrost od 2,5 do 5; 7 — wzrost od 5 do 10; 8 — wzrost od 10 do 25; 9 — wzrost od 25 do 50; 10 — wzrost powyżej 50; 11 — koleje; 12 — główne drogi kołowe; 13 — granica Królestwa Polskiego; 14 — granice powiatów; 15 — od 20 000 do 49 999 mieszk.; 16 — od 10 000 do 19 999 mieszk.; 17 — od 5000 do 9999 mieszk.; 18 — od 2000 do 4999 mieszk.; 19 — od 1000 do 1999 mieszk.; 20 — od 500 do 999 mieszk.; 21 — poniżej 500 mieszk.; 22 — miasta; 23 — osiedla miejskie.

i wysyłki bydła. Wreszcie na południe od Ełku jako osiedle handlowe rozwinęła się stacja graniczna Prostki. Z południa przywożono tu gęsi (do 500 tys. rocznie), bydło, konie i zboże; tutaj miały swe siedziby firmy handlowe i spedycyjne⁶⁶.

Gospodarka Prus Wschodnich rozwijała się znacznie wolniej niż gospodarka pozostałych części Rzeszy, dlatego następował stały odpływ ludności z obszarów coraz bardziej zacofanych. W latach 1870—1910 wyemigrowało z Prus około 700 tys. osób pomimo subwencji i akcji osadniczej⁶⁷.

Ludność trzech miast należących obecnie do województwa białostockiego stale wzrastała, a tempo jej przyrostu wcale nie ustępowało miastom po drugiej stronie granicy.

Na mapach 7, 8 i 9 przedstawiono stan sieci miast i osiedli miejskich w 1880, 1895/1897 i 1910 r., zaznaczając obok wielkości miast również tempo wzrostu ich ludności. Jako miasta zaznaczono tam osiedla posiadające prawa miejskie, natomiast jako osiedla miejskie te, które miały statut osad⁶⁸ lub ponad 1 tys. mieszk.

Tabela 8

Struktura miast i osiedli miejskich ok. 1880 r. wg liczby mieszkańców

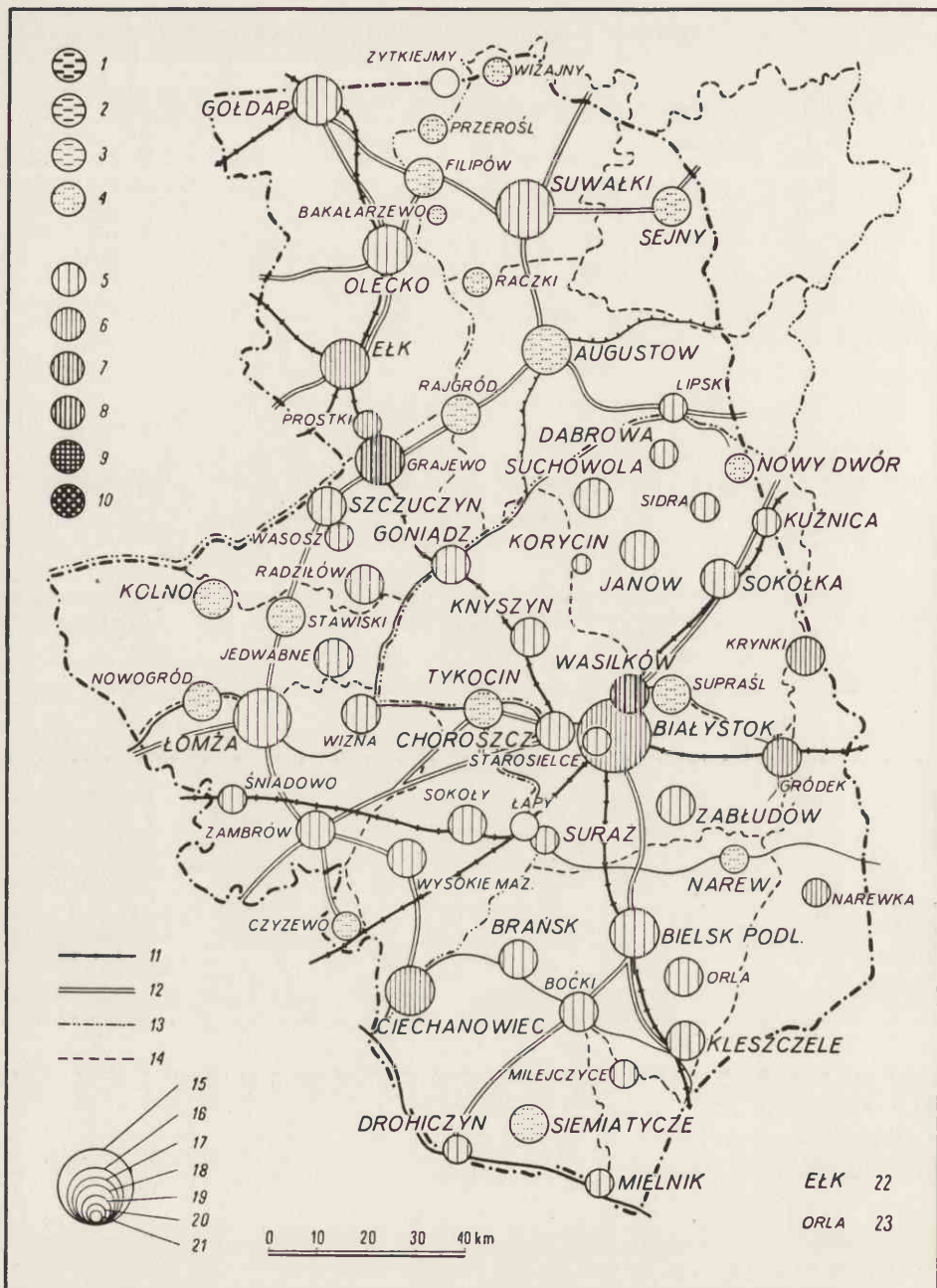
Rodzaj osiedli	Liczba ludności (w tys.)						Ogółem
	0,5—1	1—2	2—5	5—10	10—20	>20	
Miasta	1	8	15	5	2	1	32
Osiedla	.	14	12	—	—	—	26
Razem	1	22	27	5	2	1	58

W 1880 r. największe zaludnienie miał Białystok (około 35 tys. mieszk.) otoczony niewielkimi miastami przemysłowymi, spośród których Wasilków rósł, natomiast Supraśl wykazywała spadek zaludnienia. W trzeciej ćwierci XIX w. spadło również zaludnienie Suraza, Tykocina, Lipska oraz Filipowa, Przerośli i Wizajń. Najwyższe wzrosty wykazały: garnizonowy ośrodek Zambrów oraz omawiane powyżej Prostki.

⁶⁶ E. Scheu, op. cit.

⁶⁷ A. Muennich, Osadnictwo niemieckie w Prusach Wschodnich. Rozprawa z pr. zbior. Stosunki gospodarcze Prus Wsch., Toruń 1934, s. IV + 52.

⁶⁸ W 1869 i 1870 r. w Królestwie kongresowym przeprowadzono na szeroką skalę reformę administracyjną; cofnięto prawa miejskie 334 podupadłym miastom, które odtąd określano terminem osad [37]. Na interesującym nas terenie prawa miejskie straciło wówczas 19 miast, w guberni łomżyńskiej: w pow. łomżyńskim — Nowogród, Śniadowo, Wizna, Zambrów; w pow. szczuczyńskim — Grajewo, Radziłów, Rajgród, Wąsosz; w pow. mazowieckim — Ciechanowiec (należąca do Królestwa

8. Miasta i osiedla miejskie w r. 1895/97 r.

Przeciętny roczny wskaźnik zmian liczby ludności w stosunku do 1880 r.:

1 — ubytek powyżej 10; 2 — ubytek od 10 do 5; 3 — ubytek od 5 do 2,5; 4 — ubytek od 2,5 do 0; 5 — wzrost od 2,5 do 5; 6 — wzrost od 5 do 10; 7 — wzrost od 10 do 25; 8 — wzrost od 25 do 50; 9 — wzrost od 50 do 100; 10 — wzrost powyżej 100; 11 — koleje; 12 — główne drogi; 13 — granica Królestwa Polskiego; 14 — granica powiatów; 15 — od 50 000 do 99 999 mieszk.; 16 — od 10 000 do 19 999 mieszk.; 17 — od 5 000 do 9 999 mieszk.; 18 — od 2 000 do 4 999 mieszk.; 19 — od 1 000 do 1 999 mieszk.; 20 — od 500 do 999 mieszk.; 21 — poniżej 500 mieszk.; 22 — miasta; 23 — osiedla miejskie.

Charakterystyczny jest kontrast między stosunkowo szybszym przyrostem ludności miast południowych i zachodnich a wolniejszym tempem wzrostu miast północnych. Białystok, Goniądz, Bielsk Podlaski, a zwłaszcza Prostki są przykładem wpływu kolei na dynamikę ludnościową miast.

Dla 1895—1897 r. mamy stosunkowo najdokładniejsze informacje, ze spisów ludności. Dotyczą one 63 miast i osiedli, a więc o 5 więcej niż w 1880 r. Należy zwrócić szczególną uwagę na Łapy i Starosielce — nowo powstające osiedla komunikacyjne, związane z warsztatami kolejowymi dla obsługi rozbudowującej się kolei.

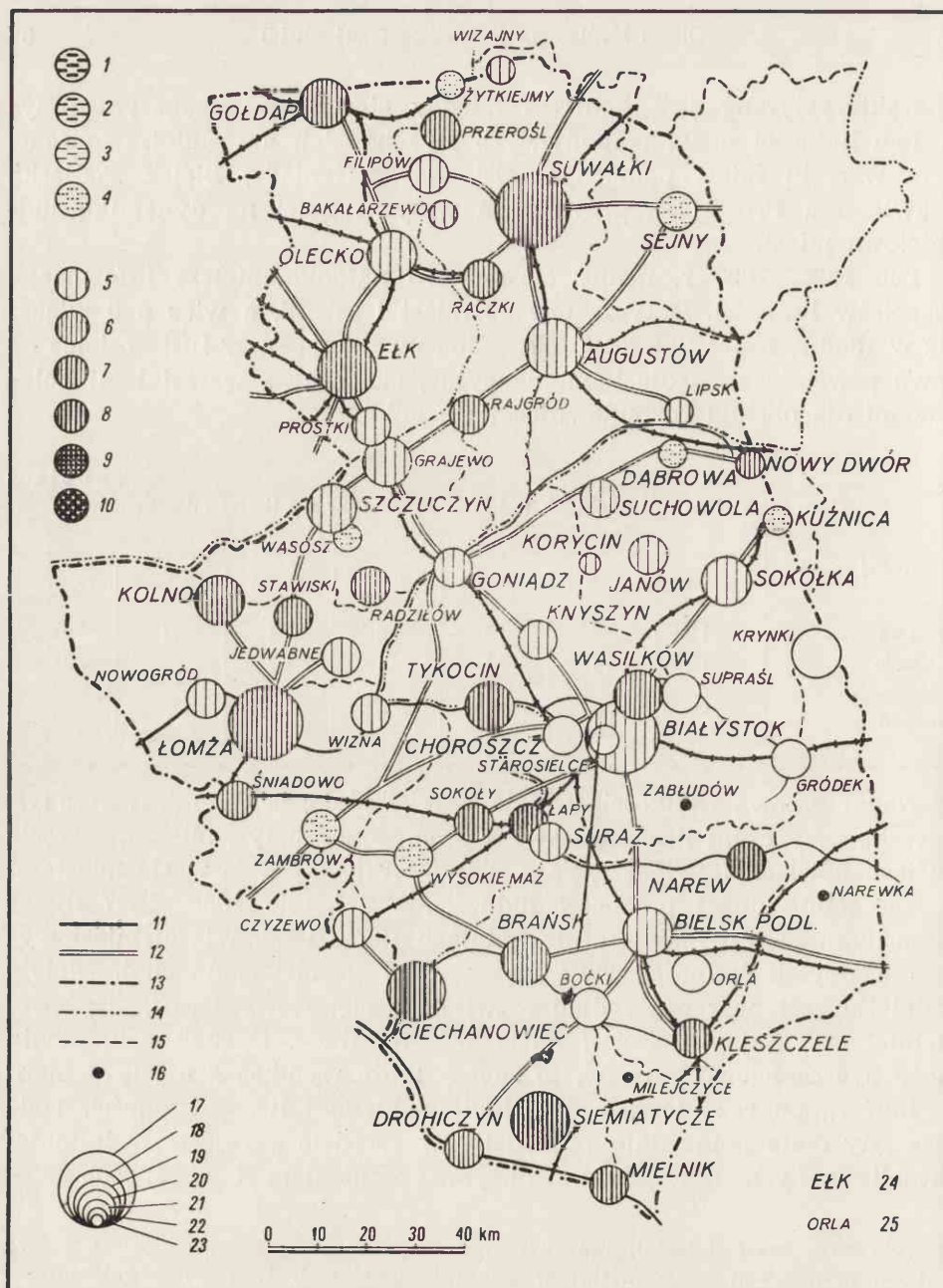
Tabela 9

Struktura miast i osiedli miejskich w latach 1895—1897 wg liczby mieszkańców

Rodzaj osiedli	Liczba ludności (w tys.)						Ogółem
	0,5—1	1—2	2—5	5—10	10—20	>20	
Miasta	1	7	15	6	2	1	32
Osiedla	1	14	15	1	—	—	31
Razem	2	21	30	7	2	1	63

Nadal typową wielkością miasta okręgu białostockiego jest 2—5 tys. mieszk., przy czym liczba miast liczących ponad 5 tys. mieszk. wzrosła o Ciechanowiec. Największe, poza Białymstokiem, nie są wcale miastami o szczególnie dużej prężności ludności. W okresie 1880—1897 dynamika ludności jest mniejsza niż w latach 1857—1880. Więcej miast wykazuje ubytek ludności, zwłaszcza wzdłuż granicy północnej. Maleje nadal Supraśl oraz poprzednio rozwijające się: Nowy Dwór, Czyżewo, Siemiatycze, Sejny i szereg miast w Królestwie. Spadek zaludnienia może być częściowo pozorny, to znaczy może wynikać z ujęcia dopiero w 1897 r., po raz pierwszy, możliwie dokładnej liczby ludności, podczas gdy dane poprzednie pochodziły w zasadzie z rejestrów ludności aktualizowanych zazwyczaj z dużym opóźnieniem i w sposób nie-

prawobrzeżna część miasta), Mazowieck, Sokoły; w pow. ostrowskim — Czyżew; w pow. kolneńskim — Stawiski; w guberni suwalskiej: w pow. suwalskim — Bakalarzewo, Filipów, Przerośl, Wizajny; w pow. augustowskim — Lipsk, Raczk. Reforma ta, opublikowana w 1870 r. jako postanowienie Komitetu Urządzającego (Dziennik Praw Królestwa Polskiego), legalizowała i podporządkowała stan, jaki zaistniał już wcześniej. Na terenie Cesarstwa Rosyjskiego analogiczny sens miało wydzielenie tzw. „Zasztatnych gorodow”, czyli miast ponadetatowych, jednakże reforma ta, przeprowadzona znacznie wcześniej, objęła stosunkowo znacznie większą liczbę miast. W obwodzie białostockim np. tylko Białystok, Bielsk Podlaski, Drohiczyn i Sokółka były traktowane jako normalne miasta.

9. Miasta i osiedla miejskie w 1910 r.

Przeciętny roczny wskaźnik zmian liczby ludności w stosunku do 1895/7 r.:

1 — ubytek powyżej 10; 2 — ubytek od 10 do 5; 3 — ubytek od 5 do 2,5; 4 — ubytek od 2,5 do 0; 5 — wzrost od 2,5; 6 — wzrost od 2,5 do 5; 7 — wzrost od 5 do 10; 8 — wzrost od 10 do 25; 9 — wzrost od 25 do 50; 10 — wzrost powyżej 50; 11 — koleje; 12 — główne drogi; 13 — granica badanego obszaru; 14 — granica Królestwa Polskiego; 15 — granice powiatów; 16 — liczba mieszkańców niżejznana; 17 — od 50 000 do 99 999 mieszk.; 18 — od 20 000 do 49 999 mieszkańców; 19 — od 10 000 do 19 999 mieszk.; 20 — od 5000 do 9999 mieszk.; 21 — od 2000 do 4999 mieszk.; 22 — od 1000 do 1999 mieszk.; 23 — od 500 do 999 mieszk.; 24 — miasta; 25 — osiedla miejskie.

dokładny⁶⁹. Niemniej biorąc pod uwagę fakt, że szybko rozwijający się przemysł zachodniej części Królestwa chłonał ludność emigrującą właśnie m. in. z części wschodniej, uznać można powyższy spadek za odpowiadający rzeczywistości. Charakterystyczne jest, że ubytki występują przede wszystkim na obszarze należącym do Królestwa Polskiego, co zgodne było z ogólnymi proporcjami rozwoju zachodnich i wschodnich części Królestwa.

Ważnym składnikiem wewnętrznych migracji ludności były wędrówki ludności żydowskiej, która skupiała się przede wszystkim na obszarach wschodnich, gdzie mieszczaństwo polskie było słabsze. Ludność żydowska nie była wyłącznie ludnością miejską. Około 1800 r. w departamencie Neu-Ost-Preussen 2/3 ludności żydowskiej mieszkało na wsi. Było to konsekwencją uchwały Sejmu z 1788 r., nakazującej wysiedlenie Żydów z miast. Stopniowo jednak ludność żydowska powróciła ze wsi do miast. W guberni augustowskiej na wsi mieszkało w 1855 r. jeszcze 23% Żydów, a w 1865 r. już tylko 20,7%. W II połowie XIX w. ludność żydowska zaczynała skupiać się w większych miastach Królestwa Polskiego, zwłaszcza w Warszawie i Łodzi. Zjawisko to w województwie białostockim przybrało szczególnie duże rozmiary po 1897 r., ale występowało już i wcześniej⁷⁰.

Poza migracjami wewnętrznymi pewne znaczenie dla spadku ludności szeregu miast i osiedli mogła mieć także emigracja za ocean.

W latach 1880—1897 najsilniejszy wzrost ludności wykazały miasta i osiedla leżące wzdłuż głównych szlaków kolejowych — Białystok, Grajewo, Prostki, Ełk, przemysłowe Krynki, Gródek oraz poważny ośrodek handlowy — Ciechanowiec. Rozwój Narewki wiązał się zapewne z uruchomioną tam hutą szkła.

W tabeli podano tylko miasta, a pominięto tzw. osady, dla których brak jest danych⁷¹. Szczególnie duże garnizony miały Łomża, Suwałki, Białystok, Augustów i Sokółka, natomiast udział ludności wojskowej był szczególnie duży w czterech mniejszych miastach.

Struktura zaludnienia wiązała się w znacznym stopniu z wielkością miast. Trzy największe miasta — Białystok, Łomża i Suwałki, miały

⁶⁹ S. Szulc, Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego. Warszawa 1920, s. 226.

⁷⁰ S. B. Weinryb, Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland and Polen II, 1772—1881. Historische Untersuchungen, H. 12, Breslau 1934, s. 290. B. Wasiutyński, Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Warszawa 1930, s. 224.

⁷¹ Pominięto np. Grajewo (7,6 tys. mieszk.), Zambrów (ok. 4,5 tys. mieszk.), Ciechanowiec (7,9 tys. mieszk.), Krynki (4,9 tys. mieszk.), a uwzględniono Korycin (0,7 tys. mieszk.), Nowy Dwór i Kuźnicę (po 1,3 tys. mieszk.), Narew i Drohiczyn (po 1,4 tys. mieszk.). Ponadto wykaz nie obejmuje miast wschodnio-pruskich.

Struktura zawodowa ludności miast białostockich w. 1897 r.

Miasta	Ludność ogółem	W tym wojsko z rodzinami	Ludność cywilna	W odsetkach ludności cywilnej									Zawodowo bierni
				Zawodowo czynni									
				Ogółem	Rolnictwo	Przemysł i rzemiosło	Handel	Komunikacja	Administracja	Oświata i kultura	Służba Zdrowia	Inne	
Augustów	12,7	3,1	9,6	24,3	5,6	6,5	2,3	0,5	1,0	0,4	0,6	7,4	75,7
Białystok	66,7	4,2	62,5	39,0	0,3	19,7	6,4	1,3	0,6	1,1	1,1	8,6	61,0
Bielsk Podl.	7,5	0,5	7,0	30,3	2,4	10,4	4,9	1,3	1,5	0,3	1,5	7,9	69,7
Brańsk	4,1	—	4,1	25,7	5,6	10,1	3,5	0,6	0,1	0,4	0,7	4,7	74,3
Dąbrowa	2,0	—	2,0	27,8	3,8	12,2	5,5	1,5	0,2	0,5	0,3	3,8	72,2
Drohiczyn	1,4	—	1,4	24,4	9,5	6,7	4,5	1,0	0,2	0,3	0,8	1,4	75,6
Goniądz	3,4	0	3,4	27,5	7,0	12,0	4,0	1,0	0,5	0,6	0,7	2,4	72,5
Janów	2,3	—	2,3	24,4	3,5	12,0	4,8	0,5	0,3	0,4	0,6	2,4	75,6
Kleszczele	2,0	—	2,0	23,7	8,8	7,7	2,6	1,8	0,2	0,2	0,9	1,4	76,3
Knyszyn	3,9	0,5	3,4	21,3	3,2	9,2	3,5	0,7	0,2	0,4	0,6	3,5	78,7
Kolno	4,9	0	4,9	22,8	5,4	6,2	4,7	0,8	1,0	0,5	0,4	3,8	77,2
Korycin	0,7	—	0,7	27,7	6,1	11,4	2,0	0,1	—	—	0,7	7,3	72,3
Kuźnica	1,3	—	1,3	25,6	6,3	8,4	3,6	1,9	0,3	0,4	0,2	4,5	74,4
Łomża	26,1	7,2	19,9	30,0	0,8	8,0	3,8	0,7	2,8	0,9	1,5	11,5	70,0
Mielnik	1,5	—	1,5	25,6	12,5	3,6	2,2	0,7	0	0	0,1	6,5	74,4
Narew	1,4	—	1,4	18,4	2,8	7,4	2,7	0,5	0,3	0,4	0,6	3,7	81,6
Nowy Dwór	1,3	—	1,3	24,6	11,2	7,6	2,2	0,4	0,2	0,4	0,7	1,9	75,4
Sejny	3,8	—	3,8	29,5	3,7	8,5	4,2	1,5	1,9	1,1	1,0	7,6	70,5
Sokółka	7,5	2,7	4,8	27,8	4,6	10,5	4,6	1,2	1,1	0,7	1,3	3,9	72,2
Suchowola	3,2	—	3,2	15,5	2,5	6,2	2,5	0,5	0,1	0,2	0,3	3,2	84,5
Suraż	1,6	—	1,6	18,9	11,1	4,1	1,0	0,1	0,2	0,1	0,1	2,2	81,1
Suwałki	22,7	5,1	17,6	30,6	1,8	8,1	3,4	0,7	2,8	1,2	1,0	11,6	69,4
Szczuczyn	5,8	0,8	5,0	29,1	2,4	10,7	4,3	0,7	1,5	0,7	0,8	8,0	70,9
Tykocim	4,2	—	4,2	24,5	5,7	9,0	3,5	0,6	0,5	0,6	0,8	3,8	75,5
Wasilków	3,9	—	3,9	33,1	7,5	17,4	1,9	0,6	0,1	0,4	0,6	4,6	66,9

nie tylko najwyższe liczby, ale i najwyższe odsetki zawodowo czynnych. Najbardziej zaś zdeurbanizowane osiedla, odznaczające się wysokimi odsetkami ludności rolniczej — należały do najmniejszych (Mielnik, Nowy Dwór, Suraż, Drohiczyn, Kleszczele), przy czym prawie wszystkie te miasta miały stosunkowo słaby przyrost lub nawet ubytek ludności.

Najsilniej uprzemysłowiony Białystok zatrudniał w przemyśle i rzemiośle ponad 12 tys. osób, czyli prawie co piątego mieszkańca miasta. Podobnie wysoki udział zatrudnionych w tym dziale gospodarki miał odznaczający się bardzo wysokim odsetkiem zawodowo czynnych Wasilków. Pod względem liczby zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle ustępował Łomży, Suwałkom i Bielskowi Podlaskiemu. Warto zwrócić uwagę na słabe uprzemysłowienie Knyszyna i średnie Sokółki, mimo że były to ośrodki znane ze swego przemysłu⁷². Wysokie odsetki zatrudnienia w rzemiośle występowały natomiast w niektórych małych miasteczkach, jednakże wiązało się to przede wszystkim z małymi masami rejestrowanych i nie zawsze pokrywało z dużymi skupieniami ludności przemysłowej. Podobne zjawisko występowało w handlu czy usługach.

Największe skupienia ludności zajmującej się handlem występowały w Białymstoku, Łomży i Suwałkach, w administracji oba miasta gubernialne poważnie zdystansowały pozostałe, łącznie z Białymstokiem, natomiast jeśli idzie o zatrudnionych w oświacie i kulturze, Łomża ustępowała zarówno Białemustokowi, który był największym ośrodkiem kulturalnym, jak i Suwałkom. Wysoki odsetek zatrudnienia w tym dziale miały także Sejny, w których mieściło się seminarium duchowne.

Wreszcie odsetek zatrudnienia w grupie innych zawodów był szczególnie wysoki w obu miastach gubernialnych oraz w Białymstoku i w Bielsku Podlaskim.

Tabela 11

Struktura miast i osiedli miejskich w 1910 r. wg liczby mieszkańców

Rodzaj osiedli	Liczba ludności (w tys.)							Ogółem
	0,5—1	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100	
Miasta	1	3	11	9	4	2	1	31
Osiedla	—	6	20	2	—	—	—	28
Razem	1	9	31	11	4	2	1	59

⁷² Spis ludności podawał ludność zamieszkałą w danej miejscowości, a więc nie uwzględniał ew. dojeżdżających czy dochodzących do pracy. Ponadto spis dotyczy stanu z 1897 r., gdy o wysokim zatrudnieniu w przemyśle Knyszyna świadczyłyby dane z 1913 r., niemniej są one zapewne zbyt wygórowane (por. odsyłacz 54).

Fot. 15. Siemiatycze. Rynek z widocznymi w głębi nowymi budynkami mieszkalnymi.

Fot. 16. Drohiczyn. Rynek miasteczka kompletnie rozebranego w czasie ostatniej wojny.

W 1910 r. zmieniła się nieco struktura wielkościowa miast, w związku z ogólnym wzrostem zaludnienia miast i osiedli.

Liczba miast o zaludnieniu przekraczającym 5 tys. mieszk. wzrosła z 9 w latach 1895—1897 do 16 w 1910 r., przy czym oba miasta gubernialne — Łomża i Suwałki — przekroczyły 20 tys. mieszk. Tempo wzrostu tych miast było jednak ostatnio słabsze, zwłaszcza Łomży, podobnie jak mniejsza była dynamika rozwojowa Białegostoku, który po raz pierwszy od wielu lat nie należał do rzędu najsilniej rosnących miast badanego obszaru. Zmalało również tempo wzrostu Grajewa.

Obecnie na czoło wysunęły się węzeł kolejowy Łapy, a także szybko rosnące w związku z rozbudową swego przemysłu Siemiatycze. Również Narew jako centrum flisactwa przeżywała wówczas swoje wielkie dni. Stosunkowo silny wzrost wykazywały nadal ośrodki targowe: Ciechanowiec⁷³ i Sokoły oraz po przejściowym spadku ludności powtórnie Tykocin. Znów wyższe współczynniki notujemy w obu miastach gubernialnych — Łomży i Suwałkach. Dość znaczny przyrost wykazują również Raczki, które znalazły się w korzystnej sytuacji dzięki doprowadzeniu linii kolejowej z Olecka do Cimoch, leżących w niewielkiej odległości po drugiej stronie granicy. Również Nowy Dwór skorzystał na przeprowadzeniu w pobliżu linii kolejowej. Natomiast Kuźnica, pomimo dogodnego położenia komunikacyjnego, wykazywała ubytek ludności.

Ogólnie biorąc ostatni okres poprzedzający I wojnę światową był dla rozwoju miast białostockich nader korzystny. Szereg z nich osiągnęło wówczas szczytowy punkt rozwoju, którego nie potrafiły uzyskać ani w latach międzywojennych, ani obecnie. Dotyczy to zarówno obu miast gubernialnych, jak i szeregu małych miast — ośrodków targowych, jak Jedwabne, Stawiski, Nowogród, Tykocin, Goniądz, Suchowola, Brańsk, Kleszczele i Sokoły (ryc. 17), a także flisackiej Narwi i przemysłowej Narewki.

W 1910 r. największą liczbę ludności osiągnęło również szereg miasteczek, które już wówczas spadły prawie do rzędu wsi, ale jeszcze jakoś utrzymywały liczbę ludności, a nawet wykazywały nieznaczny wzrost. W latach następnych rozpoczął się spadek ich zaludnienia, trwający do dziś. Do tej grupy zaliczyć można: Boćki, Suraż, Radziłów, Wąsosz, Janów, Korycin, Kuźnicę, Lipsk, Nowy Dwór i Sidrę.

⁷³ Powtórzona za W. Biegajłą [17] liczba 14 tys. mieszk. Ciechanowca w 1914 r. jest jednak prawdopodobnie przesadzona, a wobec tego obliczony na jej podstawie wskaźnik jest zawyżony.

Związany z ożywieniem gospodarczym wzrost ludności pociągał za sobą nasilenie ruchu budowlanego, szczególnie znaczne w Białymstoku przed 1884 r., a potem po 1909 r. (w 1857 r. w Białymstoku było 780 domów, a w 1895 r. — 3788 [9]) oraz w Łomży, zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych, kiedy prócz licznych kamienic czynszowych wznoszono liczne budynki publiczne — szkoły, banki, sądy itp.

Miasta białostockie wchodziły w okres wojny jako dość ożywione ośrodki lokalne; proces specjalizacji funkcjonalnej bowiem zaledwie się rozpoczął i reprezentowany był przez kilka ośrodków przemysłowych (Białystok, Michałowo, Wasilków, Choroszcz, Supraśl), dwa ośrodki przemysłowo-komunikacyjne (Łapy, Starosielce) i kilka innych osiedli wyspecjalizowanych, jak np. kolejarskie osiedle Czeremcha.

I WOJNA ŚWIATOWA (1914—1920) I STRATY WOJENNE

Okres wojenny trwał na Białostocczyźnie do 1920 r. I wojna światowa dotknęła szczególnie przemysł okręgu białostockiego. Ucierpiał on zarówno wskutek rekwizycji i demontażu maszyn i urządzeń fabrycznych, przeprowadzanych przez władze rosyjskie w przeddzień opuszczenia Białostocczyzny (przestała w ten sposób istnieć fabryka Moesza w Choroszczy), jak i wskutek zniszczeń związanych z przejściem frontu (np. zniszczenie przemysłu w Knyszynie i Złotorii). Władze niemieckie starały się o utrzymanie przemysłu, w związku z czym część fabryk włókienniczych została uruchomiona, zatrudniając około 1500 robotników wobec 4000 w 1910 r. Niewielki import maszyn nie był w stanie wyrównać strat, wywołanych działalnością Komisji Rekwizycyjno-Szacunkowej. W konsekwencji zakończenie wojny zastało przemysł białostocki silnie zniszczony, a jego dość szybka odbudowa, przeprowadzona systemem gospodarczym, spowodowała obniżenie stanu technicznego przemysłu [19]. Cechą charakterystyczną gospodarki wojennej Niemców było również szybkie wiązanie ich własnej sieci komunikacyjnej z siecią terenów podbitych. W 1914 r. połączone zostało koleją Olecko z Suwałkami przez Raczki. Ponadto w latach 1915—1916 zbudowane zostały linie wąskotorowe do Kolna i Łomży oraz rozpoczęta budowa linii normalnotorowej Pisz-Łomża, zaniechana wskutek zmiany sytuacji wojennej (Lijewski [13]).

Pas głównych zniszczeń wojennych przebiegał wzdłuż Narwi, na której przez pół roku ustabilizował się front. Zniszczenia te spowodowane były zarówno walkami pozycyjnymi, jak i podpalaniem domów przez wycofujących się Rosjan. Sama Łomża, w której prócz 16 tys. ludności (wobec 27,5 tys. w 1910 r.) było w 1915 r. ponad 1,3 tys. uciekinierów, nie ucierpiała specjalnie na skutek zniszczeń wojennych, na-

tomiast zubożyły ją kontrybucje i rekwizycje, nakładane przez okupantów niemieckich. Według Limanowskiego⁷⁴ do najbardziej zniszczonych miast należały — Śniadowo (78% zniszczeń), Jedwabne (72%), Ciechanowiec (48%) i Radziłów (23%). Inne miasta były stosunkowo mniej zniszczone: Łapy — 11,6%, Nowogród — 7,2%, Wysokie Mazowieckie — 3,5%, Szczuczyn — 1,5%, Rajgród — 1,2%, Zambrów — 1,1%, Łomża — 0,2%, powiat łomżyński miał natomiast 26,5% zniszczeń. Należy jednak pamiętać, że szacunki Limanowskiego, opublikowane w 1918 r., nie obejmowały zniszczeń z 1920 r. Ponadto istnieje możliwość opuszczenia przez Limanowskiego pewnej części zniszczeń. Na przykład wg niego Nowogród był zniszczony tylko w 7,2%, natomiast A. Chętnik podaje, że z 306 domów ocalało po wojnie tylko 6, reszta spłonęła⁷⁵.

Straty wyraziły się nie tylko w zniszczonych budynkach, ale również w ubytkach ludności, której pewna liczba zginęła, a znaczna ilość odplynęła. O tym, że uchodźcami byli nie tylko rosyjscy urzędnicy czy wojskowi, ale że ruch ten był znacznie większy, świadczą liczby podane przez niemieckie władze okupacyjne⁷⁶. Na obszarze okręgu wojennego Ober-Ost, obejmującego Kurlandię, Litwę z Suwalszczyzną i Augustówkiem, a także były obwód białostocki i Grodzieńszczyznę, liczba ludności wynosiła w 1916/1917 r. 2,9 mln wobec 4,2 mln przed wojną.

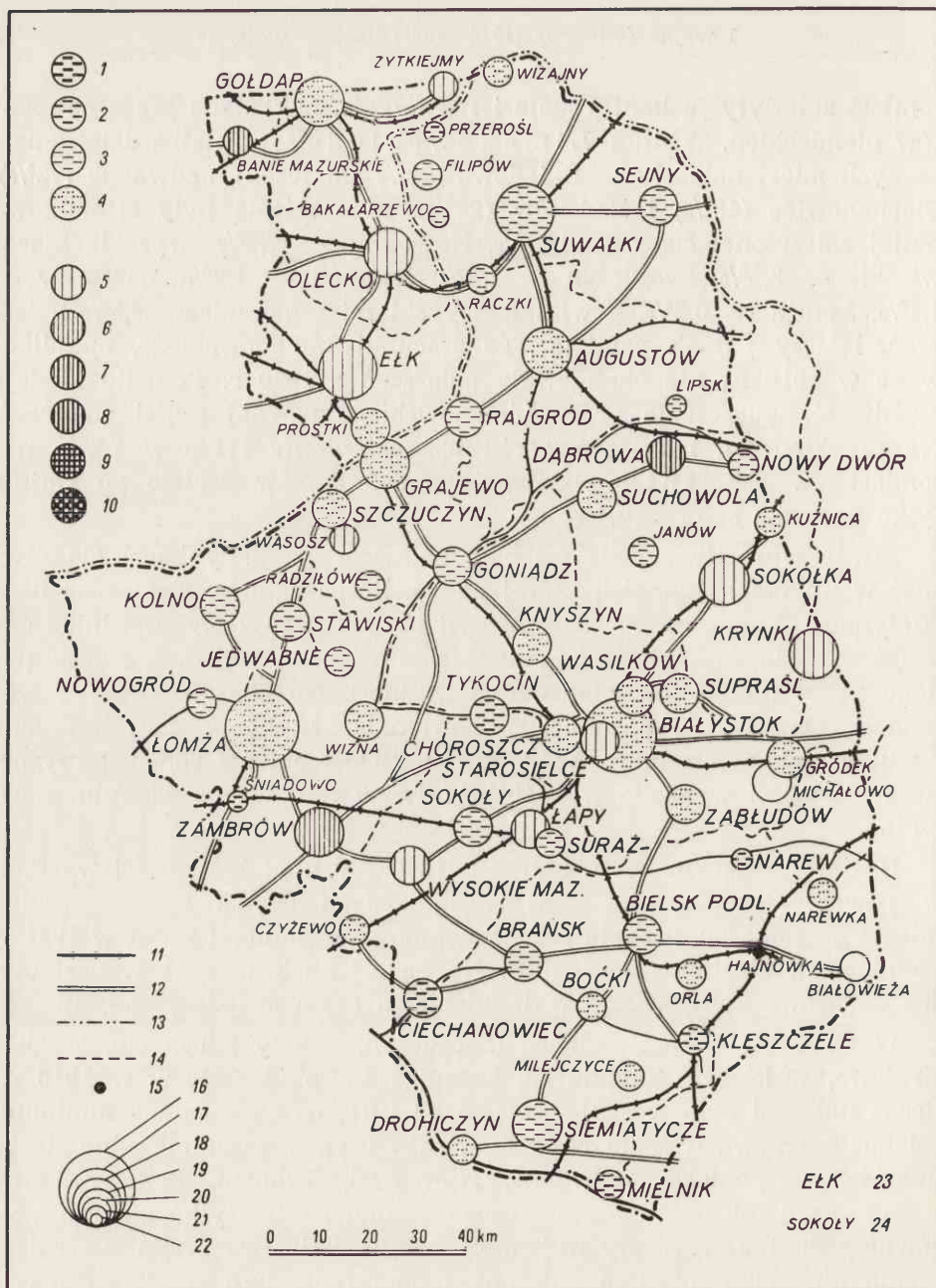
Na interesującym nas obszarze największy ubytek ludności wystąpił w pow. białostockim oraz sejneńskim. Jeśli chodzi o poszczególne miasta na załączonej mapie przedstawiono stan ludności miast w 1921 r. i zmiany w stosunku do 1910 r. Na ogół jednak w 1921 r. nastąpiła już częściowa kompensacja wyludnienia, o czym świadczy tab. 12.

W trzech tylko przypadkach (Szczuczyn, Sokoły i Tykocin, a także Grajewo, w którym skupiło się zapewne sporo uchodźców w 1916 r.) liczba ludności była w 1921 r. niższa od 1916, na ogół jednak minimum osiągnęła krzywa właśnie w 1916 r., przy czym szczególnie silne straty ludnościowe poniosło Jedwabne, Nowogród, Tykocin, Sokoły, Kolno i Szczuczyn; miasta te nawet rosnąc w niewielkim tylko stopniu wyrównały do 1921 r. straty wojenne. I wojna światowa przyniosła zniszczenia nie tylko miastom położonym na terenie byłego zaboru rosyj-

⁷⁴ Z. Limanowski, Zniszczenia wojenne w budowlach b. Królestwa Polskiego. Warszawa 1918, s. 48 + 48.

⁷⁵ A. Chętnik, Warunki gospodarczo-kulturalne na pograniczu kurpiowsko-mazurskim, op. cit.

⁷⁶ Das Land Ober-Ost-Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen u. Bialystok-Grodno. Stuttgart-Berlin 1917, s. 417.

10. Miasta i osiedla miejskie w r. 1921/25

Przeciętny roczny wskaźnik zmian liczby ludności w stosunku do r. 1910:

1 — ubytek powyżej 10; 2 — ubytek od 10 do 5; 3 — ubytek od 5 do 2,5; 4 — ubytek od 2,5 do 0; 5 — wzrost od 2,5; 6 — wzrost od 2,5 do 5; 7 — wzrost od 5 do 10; 8 — wzrost od 10 do 25; 9 — wzrost od 25 do 50; 10 — wzrost powyżej 50; 11 — koleje; 12 — główne drogi; 13 — międzywojenna granica państwowa; 14 — granice powiatów; 15 — liczba mieszkańców nieznaną; 16 — od 50 000 do 99 999 mieszk.; 17 — od 20 000 do 49 999 mieszk.; 18 — od 10 000 do 19 999 mieszk.; 19 — od 5000 do 9999 mieszk.; 20 — od 2000 do 4999 mieszk.; 21 — od 1000 do 1999 mieszk.; 22 — od 500 do 999 mieszk.; 23 — miasta; 24 — osiedla miejskie.

skiego, ale również Gołdapi, Olecku i Ełkowi, przez które dwukrotnie przetoczył się front na samym początku wojny w związku z rosyjską ofensywą na terenie Prus Wschodnich.

Na mapie z 1921—1925 r. obok miast odrębną sygnaturą jako osiedla miejskie przedstawiono dawne osady, a także inne osiedla liczące ponad 1 tys. mieszkańców.

Tabela 12

Zmiany w zaludnieniu niektórych miast
woj. białostockiego w okresie I wojny
światowej

Miasta	Liczba ludności (w tys.)		
	1910	1916	1921
Łomża	27,7	17,4	22,0
Grajewo	8,6	10,9	7,3
Tykocin	7,1	3,5	3,0
Kolno	7,0	4,5	4,5
Szczuczyn	6,2	4,7	4,5
Stawiski	4,6	2,8	3,0
Zambrów	4,5	4,1	6,2
Sokoły	4,2	2,6	2,2
Nowogród	3,4	1,0	1,9
Wizna	3,1	2,5	2,7
Jedwabne	2,9	0,7	1,4
Wysokie Maz.	2,9	2,3	3,5

W stosunku do lat przedwojennych poważnie spadła liczba miast liczących ponad 5 tys. mieszk. Dominują miasta bardzo małe 2—5 tys., a typową wielkością osiedla jest 1—2 tys. mieszk. Ludność większości miast i osiedli zmalała w stosunku do 1910 r. Szczególnie dotkliwe

Tabela 13

Struktura miast i osiedli miejskich w 1921—1925 r. wg liczby mieszkańców

Rodzaj osiedli	Liczba ludności w tys. mieszk.							Razem
	0,5—1	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100	
Miasta	1	8	21	8	2	1	1	42
Osiedla miejs.	4	14	4	—	—	—	—	22
Ogółem	5	22	25	8	2	1	1	64

straty poniosły cztery miasta w pow. bielskim — Narew, Mielnik Ciechanowiec i Kleszczele oraz Tykocin, Śniadowo i Przerośl. Trudno jest ustalić jakies przestrzenne zgrupowanie wskaźników o podobnej wiel-

kości, które pokazywałyby strefy większych czy mniejszych zniszczeń. W nielicznych tylko miastach liczba mieszkańców wzrosła.

Nadal przodującą pozycję utrzymał Białystok, za którym stała Łomża i Suwałki. W trzech powiatach wschodniopruskich najwięcej ludności skupiał Ełk, który wykazał nawet pewien wzrost w stosunku do 1910 r.

OKRES MIĘDZYWOJENNY (1921—1939)

Powstanie niepodległego państwa polskiego w 1918 r. i objęcie jego granicami nie tylko większości obszaru b. Królestwa Polskiego, ale również całej guberni grodzieńskiej, zmieniło sytuację Białostoczczyzny. Nowo utworzone województwo, obejmujące prawie w całości 3 dawne gubernie — suwalską⁷⁷, łomżyńską i grodzieńską, ze stolicą w największym mieście — Białymstoku, przestało być obszarem peryferyjnym, a znalazło się w centralnej części Polski. Silnie zniszczone, żyło początkowo pod znakiem odbudowy, następnie na czoło wysuwać się zaczęły problemy aktywizacji gospodarczej obszaru, którego zacofanie raziło zwłaszcza w porównaniu z silnie inwestowanymi granicznymi powiatami Prus Wschodnich.

Zniszczenia wojenne nie doprowadziły do likwidacji przemysłu białostockiego, a jedynie spowodowały poważne zmiany w jego strukturze i rozmieszczeniu, doprowadzając do dalszej koncentracji tego przemysłu w Białymstoku, gdzie w 1922 r. znalazło się 113 zakładów na ogólną liczbę 161. Przez cały czas międzywojenny Białystok zachował przodującą pozycję nie tylko jeśli idzie o liczbę zakładów i zatrudnienie, ale także o ekonomiczną pozycję tych zakładów. W Białymstoku koncentrowały się bowiem prawie wszystkie duże zakłady oraz przedsiębiorstwa pracujące na rachunek własny. Przemysłowy okręg białostocki ograniczał się do powiatu białostockiego, gdzie ponadto przemysł koncentrował się w Supraśli (ok. 800 zatrudn.), Wasilkowa, Gródka i Michałowic. Zniszczony w czasie wojny przemysł w Choroszczynie przestał istnieć; miasto zmieniło swe funkcje. Nie odbudował się także przemysł Knyszyna; ale mieszkało tu sporo szewców, których wyroby kupcy żydowscy sprzedawali na targach. Poza powiatem białostockim dwa większe zakłady (ponad 100 zatrudn.) mieściły się w Łomży i Grajewie, a drobniejsze w Siemiatyczach i Ciechanowcu, jednakże nie określały one profilu funkcjonalnego tych miast [19].

⁷⁷ Dwa powiaty litewskie: władysławowski i mariampolski, należące poprzednio do gub. suwalskiej, zostały przyłączone do Litwy. Obszar pow. suwalskiego i sejneńskiego (zniesionego w 1925 r.) był również terenem spornym między Polską a Litwą, a do Polski przyłączony został ostatecznie w wyniku akcji zbrojnej w 1919 r.

W okresie międzywojennym nie przemysł włókienniczy, ale drzewny zatrudniał największą liczbę robotników (5,8 tys. zatrudn., czyli ponad 10% zatrudnienia tej gałęzi przemysłu w Polsce międzywojennej). Przemysł ten został rozbudowany w czasie wojny przez Niemców, którzy traktowali lasy jako zdobycz wojenną, rozpoczęli przeto na szeroką skalę intensywną eksploatację, budując wielkie tartaki w Lipowcu, Płocicznie, Hajnówce i Białowieży, a mniejsze w Gródku i Narewce. W Płocicznie i Hajnówce powstały inne jeszcze zakłady przemysłu drzewnego łącznie z chemicznymi (Taliańska [20]). Najważniejszym ośrodkiem państwowego przemysłu drzewnego stała się Hajnówka, w której w 1936 r. ukończono budowę państwowego tartaku, zatrudniającego około 1000 robotników. Ponadto istniało w niej szereg zakładów przetwórczych: suszarnie, parkieciarnia, stolarnia, fabryka terpentyny (około 200 zatrudn.) i spirytusu drzewnego (około 250 zatrudn.). W związku z rozbudową przemysłu szybko, bezładnie rosły małe, drewniane domki osiedla. Z niewielkiej wsi przed I wojną światową wzrosło do 12 tys. mieszk. około 1931 r. i do około 17 tys. mieszk. w 1939 r. prześcigając w rozwoju stolicę powiatu — Bielsk Podlaski. Przemysł w Hajnówce powstrzymał rozwój Białowieży, z której w 1939 r. przeniesiono tartak właśnie do Hajnówki.

Inne większe nowe ośrodki przemysłu drzewnego — to Czarna Wieś (fot. 7), Lipowiec koło Augustowa, Płociczno i Nurzec oraz zakłady przemysłu drzewnego w Białymstoku i Siemiatyczach.

Trzecie miejsce zajmował przemysł rolno-spożywczy, który rozwijał się dość słabo, co wiązało się ze słabym poziomem rolnictwa białostockiego. Odbudowało się ono wprawdzie po wojnie dość szybko, gdyż w 1922—1923 r. uprawiano już 94% powierzchni przedwojennej, podczas gdy średnio w kraju — 86%; w latach 1929—1937 nastąpiło znaczne pogorszenie sytuacji, zmniejszenie opłacalności rolnictwa. Zjawisko tzw. „nożyc cen”, niekorzystne dla całego rolnictwa polskiego, szczególnie jaskrawo występowało w województwie białostockim wobec rozpiętości cen artykułów rolnych na rynkach tamtejszych w porównaniu z cenami warszawskimi.

Zjawisko „nożyc cen” niekorzystnie wpływało na towarowość gospodarki rolnej; chłopi skłaniali się do samowystarczalności. Niemniej handel odgrywał poważną rolę w gospodarce miast, zwłaszcza ożywione były targi i jarmarki ze spędem po parę tysięcy sztuk bydła⁷⁸. Największe odbywały się w pow. wysokomazowieckim z ośrodkami jarmarcznymi w Wysokiem Mazowieckiem, Czyżewie, Sokołach i Ciecha-

⁷⁸ M. Doškocz, Targi małe i wielkie z rozkładem na 1932 r. „Kwart. Statyst.” 8, 1931, z. 4, s. 964—1016.

nowcu. Poza Ciechanowcem głównym przedmiotem obrotu było bydło rogate, które dominowało i w Suchowoli. Do Augustowa i Ciechanowca spędzano przede wszystkim konie. Na targach lub jarmarkach spędzano: do Suwałk — bydło, do Łomży — bydło i trzodę chlewną, do Brańska — konie i trzodę chlewną, do Zambrowa — konie i do Narwi — owce. Mniej ożywione ośrodki targowe rozrzucone były dość równomiernie, stosunkowo gęściej w zachodniej i południowej części woj. białostockiego.

Pewną formą handlu, który stanowił dość intratne źródło dochodu mieszkańców pogranicza, był przemysł.

W Bakalarzewie przedmiotem przemytu z Prus był „purk” (spirytus), sacharyna, kamienie do zapalniczek, rodzyunki i bakalie, w zamian za drób i mięso.

W Filipowie około 20 osób trudniło się przemysłem zawodowo. Prawdopodobnie sprawę ułatwiał znakomicie fakt, że do pracy w położonych tuż po drugiej stronie granicy Mieruniskach chodziło około 100 osób — robotników rolnych. Suwałki były centralą ich handlu przemysłowego. W Przerośli i Wiżajnach przemysł miał zasięg lokalny. W Przerośli 20—30 mieszkańców osiedla, głównie bezrolnych, przenosiło z Polski do Prus artykuły żywnościowe i marki niemieckie, skupywane w okolicy, a z Prus — spirytus, eter, brzytwy i inne artykuły przemysłowe. Mieszkańcy Wiżajn (około 20 zawodowych przemysłowców) szmuglowali z Litwy wódkę i sól, z Polski gęsi i artykuły żywnościowe. Wielu Litwinów zakupywało artykuły tekstylne i wyroby ze szkła.

Handel mieszkańców miasteczek przygranicznych bywał też i legalny: jeden z kupców żydowskich z Przerośli eksportował gęsi przez Raczki do Prus.

Żeby ocenić rolę przemysłu dla miast, należy stwierdzić, że dawał utrzymanie 8—20% ludności (przemysłowcy i kupcy organizujący ten proceder razem z rodzinami); rola nie dominująca, ale dość znaczna.

Handel stanowił jedną z podstawowych funkcji miejskich ośrodków lokalnych Białostoczyzny.

Drugą funkcją, typową dla tych ośrodków, było rzemiosło mające w zasadzie profil urozmaicony i reprezentowane przez warsztaty produkujące rozmaite wyroby na użytek wsi lub też nastawione na remonty i konserwacje. W niektórych jednak przypadkach małomiasteczkowe rzemiosło miało charakter bardziej wyspecjalizowany. Na przykład w Knyszynie i Ciechanowcu szczególnie dużo było szewców, w Czyżewie — krawców i producentów dewocjonalii żydowskich, w Bielsku Podlaskim — producentów wojłoków, w Krynkach i Sokółce — garbarzy, przy czym w tej ostatniej w garbarstwie skór owczych specjalizowali się mieszkający tam Tatarzy.

W sumie jednak stan gospodarczy województwa daleki był od zadowalającego. O trudnościach rolnictwa, stanowiącego podstawę utrzymania większości ludności województwa, była już mowa poprzednio.

Stopień uprzemysłowienia był słaby, w 1936 r. przemysł białostocki zatrudniał 17,6 tys. osób, co stanowiło 2,7% ogólnej liczby zatrudnionych w polskim przemyśle, podczas gdy powierzchnia województwa stanowiła 8,3% powierzchni Polski, a zaludnienie 5,1% ludności całego kraju. W przemyśle białostockim większy był udział zakładów mniejszych.

Ogółem struktura zatrudnienia ludności w 1931 r. wykazywała niższe udziały zatrudnionych w przemyśle i handlu, a wyższy udział utrzymujących się z rolnictwa.

Tabela 14

Struktura zatrudnienia ludności woj. białostockiego i Polski w 1931
(w %)

Dział gospodarki narodowej	Woj. białostockie — obszar w granicach Polski (9 pow.)	Polska
Ludność rolnicza*	69,2	61,4
Zatrud. poza rolnictwem		
Przemysł i budownictwo	66,0	8,0
Komunikacja	1,9	2,5
Handel i finanse	0,8	1,1
Administracja	0,9	0,9
Oświata i kultura	0,5	0,6
Ochrona zdrowia	0,3	0,5
Służba domowa	0,8	1,3
Inne i niewiadome	0,4	0,3
Ogółem	11,6	15,2
Nie pracujący** utrzymujący się z zawodów nierolniczych	19,2	23,4
Ogółem	100,0	100,0

* Łącznie z zawodowo biernymi. Do grupy tej włączono utrzymujących się z leśnictwa, ogrodnictwa i rybołówstwa.

** W tym członkowie rodzin pracujących poza rolnictwem oraz utrzymujący się z niezarobkowych źródeł utrzymania (emeryci, renciści, stypendyści itp.).

Zacofanie gospodarki województwa białostockiego było szczególnie jaskrawe na tle rozwoju przygranicznych powiatów Prus Wschodnich, korzystających z wydatnej pomocy finansowej państwa. Najpilniejsze

potrzeby gospodarcze i kulturalne pięciu przygranicznych powiatów woj. białostockiego formułuje Memoriał Związku Obrony Kresów Zachodnich z 1929 r.⁷⁹ Postuluje się tam konieczność podniesienia poziomu kulturalnego życia, czystości, porządku. Memoriał domaga się lepszego zaopatrzenia rynku, rozbudowy poczty i kolei, normalizacji ruchu autobusowego, specjalnego doboru pracowników państwowych, zwłaszcza w służbie granicznej i celnej. Autorzy uważają za konieczne podniesienie poziomu rolnictwa i rozbudowę rzemiosła przez zakładanie spółdzielni pracy i przemysłu ludowego oraz zakładanie szkół zawodowych dla umożliwienia zdobycia kwalifikacji młodzieży, która obecnie wobec braku ziemi i braku pracy uprawia przemyt i ulega demoralizacji. O złym stanie gospodarki pow. łomżyńskiego pisze M. Mejer⁸⁰. W 1939 r. ukazuje się bardzo wnikliwy artykuł J. Jankowskiego⁸¹, który opierając się w zasadzie na danych z 1931 r. wykazuje zacofanie powiatów przygranicznych, zwłaszcza dotkliwy na tle polityki niemieckiej (*Ost-hilfe*), w wyniku której Mazurzy widzą Polskę jako kraj nędzy, porównując ją z Niemcami — krajem obfitości. J. Jankowski krytycznie analizuje gospodarkę pogranicznych obszarów woj. białostockiego, zwracając m.in. uwagę na absurdy polityki finansowej⁸².

W konkluzji Jankowski wysuwa szereg postulatów, domagając się specjalnej aktywizacji tego terenu drogą silniejszego inwestowania i rozbudowy gospodarki. W ówczesnych warunkach ustrojowych i gospodarczych postulaty te nie były łatwe do zrealizowania i w rzeczywistości zrealizowane nie zostały. Województwo białostockie jako zacofany obszar o stagnującej gospodarce przetrwał w tym stanie do wojny. Pomimo prób samorządu miejskiego, miasta tego obszaru — małe, słabo zainwestowane, jaskrawo kontrastowały nie tylko z miastami pogranicznych obszarów Prus Wschodnich, specjalnie troskliwie przebudowywanymi, ale również z miastami innych dzielnic Polski.

Sytuacja powojenna Prus Wschodnich również nie była zadowalająca. Główną przyczyną ciężkiej sytuacji gospodarczej było oddalenie od zachodnioniemieckich ośrodków, przy równoczesnym zahamowaniu

⁷⁹ Najpilniejsze potrzeby gospodarcze i kulturalne 5-ciu powiatów woj. białostockiego na pograniczu mazurskim. Memoriał. Nakł. Zw. Obr. Kr. Zach., Białystok 1929, s. 20.

⁸⁰ H. Mejer, Stan gospodarczy pow. łomżyńskiego oraz środki jego podniesienia. Łomża 1934 s. 46.

⁸¹ J. Jankowski, Zagadnienie pogranicza wschodnio-pruskiego. „Strażn. Zach.” 14, 1939, nr 1, s. 1—27.

⁸² Na przykład ludność powiatu szczuczynskiego jeszcze w latach trzydziestych płaciła wyższe podatki, nałożone przez władze carskie za udział w powstaniu 1863 r.

dotychczasowej ekspansji na wschód, ze względu na autarkiczne dążności powojennych sąsiadów. Równocześnie względne przeinwestowanie w pewnych dziedzinach np. usług, było dość dotkliwym ciężarem dla tego kraju⁸³. Najbardziej jaskrawym objawem i miernikiem trudności Prus Wschodnich był odpływ ludności, który wprawdzie rozpoczął się już wcześniej, ale trwał nadal aż do 1931 r., kiedy to po raz pierwszy zanotowano imigrację ok. 2,9 tys. osób. W następnych latach nieznaczne salda ujemne (np. w 1933 r. —736 osób, w 1936 r. —1628 osób), przeplatały się z równie niewielkimi saldami dodatnimi (w 1934 r. +326 osób, w 1935 r. +2660 osób) [34].

Większość emigrantów wywodziła się ze wsi. Zdaniem Rogo w a [15] ludność ta źle się czuła na roli wobec stosunkowo słabej wydajności rolnictwa i słabych możliwości zarobkowych (np. na porządku dziennym było opłacanie robotników rolnych w naturze).

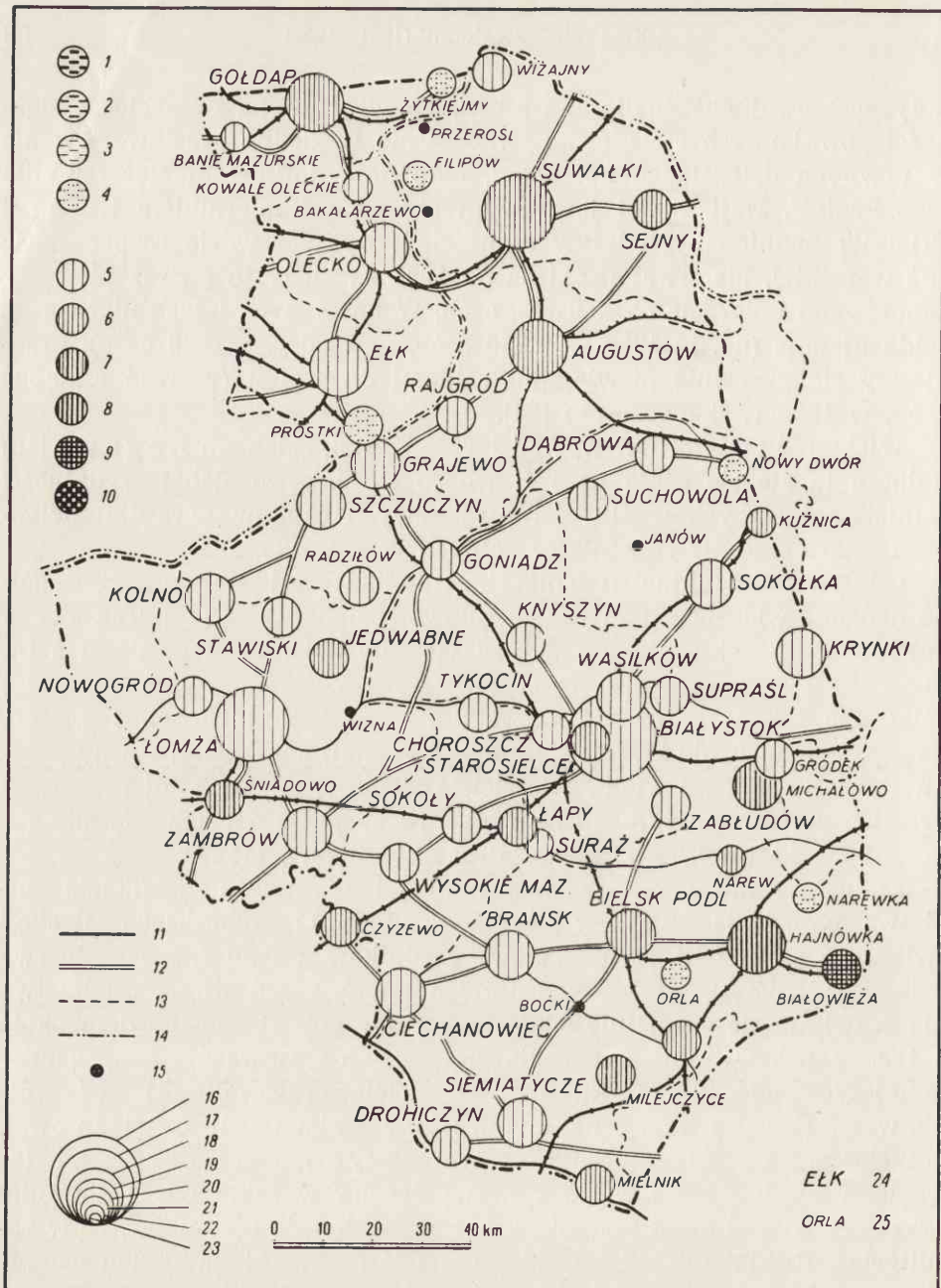
Odpływ ludności budził zaniepokojenie badaczy i polityków. Szczególne nadzieje wiązano z polityką narodowo-socjalistyczną [14]. Tak zwany „plan Kocha” zakładał na przykład łączenie kolonizacji rolniczej z industrializacją. Drobny przemysł (zwłaszcza włókienniczy i metalowy) miał być lokowany przede wszystkim w małych miastach i wsiach. Przemysł jednak nie kwapił się z inwestycjami, a z drugiej strony przeciwstawiali się temu wielcy właściciele ziemscy, gdyż rozwój przemysłu groził pogorszeniem sytuacji na rynku pracy przez odciążenie siły roboczej, na której brak cierpiały Prusy Wschodnie [15].

Emigrację miała przede wszystkim zahamować intensyfikacja rolnictwa, parcelacja majątków i akcja osadnicza. O trudnościach tej akcji świadczyć może fakt, iż np. połowa osadników z 1920 r. sprzedała swe działki [15]. Zresztą także w ostatnich latach przed wojną osadnictwo nie rozwijało się specjalnie silnie — rocznie powstawało bowiem około 2 tys. osad⁸⁴. Ostatnie koncepcje zmierzały do tworzenia gospodarstw mniejszych mieszanych, których właściciele pracowaliby i poza rolnictwem. Ponadto konieczna również była zmiana polityki finansowej, dotychczas bowiem sztucznie utrzymywany wysoki koszt ziemi (ze względu na obszarników, którym wypłacano wysokie odszkodowania) oraz dość wysoki koszt budynków obciążały zbyt wielu osadników, co w rezultacie utrudniało aktywizację gospodarczą⁸⁵. Akcja kolonizacyjna obejmowała głównie osadników pochodzenia miejscowego (w latach 1923—1926 dość wysoki odsetek osadników stanowili repatrianci z Pol-

⁸³ S. Srokowski, Uwagi o położeniu gospodarczym Prus Wschodnich, „Strażn. Zach.” 8, 1929, z. 12, s. 211—243.

⁸⁴ S. Srokowski, Ludność Prus Wschodnich, „Bellona”, 19, 1937, z. 1, s. 39—114 + 3 mapy.

⁸⁵ A. Muennich, op. cit.

11. Miasta i osiedla miejskie ok. 1938/39 r.

Przeciętny roczny wskaźnik zmian liczby ludności w stosunku do r. 1921/25:

1 — ubytek powyżej 10; 2 — ubytek od 10 do 5; 3 — ubytek od 5 do 2,5; 4 — ubytek od 2,5 do 0; 5 — wzrost od 2,5; 6 — wzrost od 2,5 do 5; 7 — wzrost od 5 do 10; 8 — wzrost od 10 do 25; 9 — wzrost od 25 do 50; 10 — wzrost powyżej 50; 11 — koleje; 12 — główne drogi (wg polskiej mapy samochodowej 1937/38); 13 — granice powiatów; 14 — międzywojenna granica państwowa; 15 — liczba mieszkańców nieznaną; 16 — powyżej 100 000 mieszk.; 17 — od 20 000 do 99 000 mieszk.; 18 — od 10 000 do 19 999 mieszk.; 19 — od 5 000 do 9 999 mieszk.; 20 — od 2 000 do 4 999 mieszk.; 21 — od 1 000 do 1 999 mieszk.; 22 — od 500 do 999 mieszk.; 23 — do 499 mieszk.; 24 — miasta; 25 — osiedla miejskie.

ski, a w latach 1929—1930 — z Rosji), niemniej liczone na silny wzrost zaludnienia Prus Wschodnich.

Jak wynika z powyższych uwag, rozwój miast w Prusach Wschodnich był ograniczony sytuacją ogólną. Główną podstawą ich bytu był handel. Należy podkreślić, że o ile przed I wojną światową zasięg tego handlu wykraczał poza granice kraju, nawet jeśli chodzi o mniejsze miasta, zwłaszcza na terenach przygranicznych, o tyle obecnie prawie wyłącznie znaczenie miał handel lokalny.

Przykładem spadku znaczenia handlu zagranicznego jest przygraniczne osiedle Prostki.

Tabela 15
Przeładunki towarów na stacji w Prostkach w 1913
i 1928 r.

Rok	Wysyłka towaru (w t)	Odbiór towaru
1913	52,0	34,9 t + 869 tys. żywych gęsi
1928	4,1	21,0 t + 44 tys. żywych gęsi

Źródło: P. R a t t b a, Die Lage Ostpreussens vor und nach dem Weltkriege. Beiträge zur Geographie des deutschen Ostens u. Polens. Veröffentlichungen des geographischen Seminars der Universität Leipzig. H. 9/10, Langensalza-Berlin-Leipzig 1934, s. 22.

Na zmniejszenie przewozów wpłynęło wprowadzenie przez Polskę preferencyjnej taryfy kolejowej dla Gdańska i Gdyni. Przewóz wokół Prus do tych portów był o 30% tańszy niż przewóz przez Prostki do Królewca.

W konsekwencji Prostki upadały. Liczba ludności malała z 2,7 tys. w 1910 r. do 2,5 tys. w 1925 r., 2,4 tys. w 1933 r. i 2,3 tys. w 1939 r. O ile jeszcze w 1924 r. było tu 10 firm spedycyjnych (w tym jedna zatrudniająca 134 urzędników), to ok. 1936 r. były tylko 2 małe firmy.

Interesujące nas trzy pograniczne miasta Prus Wschodnich były ożywionymi ośrodkami handlu lokalnego. Poważną rolę odgrywały tu targi i jarmarki. Na przykład w Elku utarg sklepów położonych przy rynku był w dni targowe wyższy niż we wszystkie pozostałe dni tygodnia. Ożywione targi bydłace i końskie w Olecku gromadziły 800—1000 wozów chłopskich. Na targach tych odwiedzanych także przez kupców z całej Rzeszy, szczególnie korzystnie układały się ceny. Duży był napływ chłopów na targi w Gołdapi⁸⁶.

Pomyślny rozwój tych trzech miast jako ośrodków lokalnych wiązał się także z ich położeniem na obszarze, gdzie liczba miast nie była

⁸⁶ E. Scheu, op. cit.

tak wielka jak w zachodniej części Prus i wobec tego możliwości prosperowania tych miast były lepsze. Ponadto występująca tu przewaga własności chłopskiej stwarzała korzystną sytuację dla miast, pośredniczących w skupie produktów rolnych i rozprawdzeniu artykułów przemysłowych. Tę dobrą dla miast — ośrodków lokalnych cechą chłopskiej własności rolnej doceniali organizatorzy akcji parcelacyjno-osadniczej. Jednym bowiem z celów parcelacji miało być uodpornienie rolnictwa na kryzysy i podniesienie konsumpcji wsi, a przez to ożywienie miast⁸⁷.

Ełk, Gołdap i Olecko były nie tylko ośrodkami handlu. We wszystkich tych miastach znajdowały się liczne zakłady drobnego przemysłu, przede wszystkim związanego z rolnictwem zaplecza. Omawiając funkcje miast Prus Wschodnich H. Kelletat [7] w następujący sposób charakteryzował ich podstawy gospodarcze Ełk — rolnictwo, hodowla, rzemiosło, handel i przemysł; Gołdap — drobne rolnictwo, kopalnictwo żwiru, przemysł tartaczny, naprawa maszyn rolniczych i samochodów, turystyka (związana z puszcą Romincką), handel, rzemiosło, młynarstwo, cegielnictwo; Olecko — handel, rzemiosło i rolnictwo. Wyliczenie to można traktować jako ogólną ilustrację panujących w mieście stosunków.

Oprócz przemysłu, rzemiosła i handlu wszystkie trzy miasta były ponadto ośrodkami usług. Pod tym względem wyróżniał się zwłaszcza Ełk, w którym znajdowało się gimnazjum, liceum, 4 szkoły zawodowe z około 1,7 tys. młodzieży. Ponadto w Ełku mieszkało 10 adwokatów, 12 lekarzy, 4 dentystów, 4 weterynarzy, znajdowało się tam 9 biur bankowych. W Gołdapi i Olecku były po 2 gimnazja i po 2 szkoły zawodowe — rzemieślnicza i kupiecka⁸⁸. W zakresie pewnych usług wpływ tych miast sięgał poza granicę polityczną. Na przykład do cieszących się dobrą sławą lekarzy gołdapskich przyjeżdżali mieszkańcy Suwalszczyzny.

Scharakteryzowana powyżej sytuacja miast wschodniopruskich świadczy o pewnym podobieństwie do sytuacji pozostałych miast, należących dziś do woj. białostockiego. I jedno, i drugie rozwijają się przede wszystkim jako ośrodki lokalne obszarów zacofanych, rozwój ich jest więc silnie związany z rozwojem zaplecza. Struktura ludności tego zaplecza i na obszarze trzech powiatów pruskich jest w 1933 r. mniej zróżnicowana niż na obszarze całych Prus Wschodnich, nie mówiąc już o całej Rzeszy.

⁸⁷ A. Muennich, op. cit.

⁸⁸ Ostpreussisches Städtehandbuch. Regierungbezirke Königsberg Gumbinnen, Allenstein u. Westpreussen, Bartenstein 1926, s. XV + 312.

Mówiąc o trudnościach czy nawet zacofaniu, należy jednak pamiętać, że jest to zacofanie względne w stosunku do reszty miast niemieckich, co nie znaczy, że granica polityczna nie wywarła żadnego wpływu na wygląd, stan zainwestowania i zagospodarowania miast. Pod tym względem miasta wschodniopruskie zdecydowanie górowały nad swymi sąsiedzami z zachodu czy południa.

Tabela 16

Struktura zawodowa ludności trzech powiatów należących poprzednio do Prus Wschodnich oraz Prus Wschodnich w 1933 r. (w %)

Dział gospodarki nar.	Powiat olecki, goldapski ełcki	Prusy Wsch.
Ludność rolnicza*	56,3	42,2
Zatrud. poza rolnictwem		
Przemysł	5,9	7,1
Komunikacja i handel	3,6	5,3
Administracja i usł. publ.	2,1	3,5
Służba domowa	0,9	1,4
Ogółem	12,5	17,3
Nie pracujący**, utrzymujący się z zarobków nieroln.	31,2	40,5
Ogółem	100,0	100,0

* Łącznie z biernymi. Włączono tu również ludność utrzymującą się z leśnictwa, rybołówstwa i ogrodnictwa.

** W tym członkowie rodzin pracujących poza rolnictwem oraz utrzymujący się i pozazarobkowych źródeł utrzymania (emeryci, renciści, stypendyści itp.).

Brak dostatecznie szczegółowych materiałów, dotyczących zatrudnienia ludności, uniemożliwia przeprowadzenie klasyfikacji funkcjonalnej miast i precyzyjne określenie typów funkcjonalnych. Można natomiast w oparciu o analizę stopnia koncentracji urządzeń usługowych, wiążących miasta z zapleczem, zanalizować ośrodki lokalne województwa białostockiego. Mówiąc o ośrodkach lokalnych spójujemy zbadać i ustalić stopień związania osiedla z terenem, z drugiej zaś strony — wzajemną hierarchię tych ośrodków.

W literaturze zachodniej, poświęconej problematyce ośrodków lokalnych, bierze się pod uwagę przede wszystkim powiązania handlowe, wyrażające się w liczbie sklepów oraz w wyjazdach ludności po zakupy, dla załatwienia „interesów” rozumianych dość szeroko. Jest rzeczą oczywistą, iż chcąc uchwycić powiązania gospodarcze ośrodka z zapleczem, należy analizować kierunki handlu, który jest najważniejszym zewnętrznym przejawem tych powiązań. Ponadto zwrócić należy uwagę

na stopień koncentracji usług rzemieślniczych i kulturalno-socjalnych, a wreszcie administracyjnych, za pomocą których miasto wiąże się z zapleczem.

Materiały, jakie były do dyspozycji, dotyczyły w zasadzie tylko osiedli posiadających prawa miejskie (oraz Czyżewa), przy czym należy pamiętać, że w spisie z 1931 r. do rzędu miast zaliczano osiedla, które utraciły prawa miejskie w latach późniejszych. Na spisie tym oparta była statystyka zakładów przemysłowych i handlowych z 1935 r.⁸⁹, przyjęta za podstawę niniejszych rozważań.

Prócz liczby warsztatów rzemieślniczych (zakłady przemysłowe, zaliczane do VI—VIII kategorii) i zakładów handlowych brano pod uwagę również targi i jarmarki zestawione wg stanu z lat 1930—1932 przez M. D o s k o c z a.

Nie udało się uzyskać materiałów, dotyczących usług kulturalnych i społecznych, jednakże wydaje się, iż analiza handlu i rzemiosła będzie wystarczającą podstawą do klasyfikacji ośrodków lokalnych. Białystok, Łomża i Suwałki stanowiły wyraźne ośrodki wyższego rzędu. Pozostałe miasta podzielono na cztery grupy, przy czym za kryterium główne przyjęto handel — liczbę sklepów i targowiska. Jako ośrodki III rzędu potraktowano te miasta, w których skupiało się ponad 240 sklepów, jako ośrodki II rzędu słabiej rozwinięte te miasta, gdzie było ponad 200 sklepów albo ponad 120, o ile miasta te były silnymi ośrodkami targowymi. Ośrodki lokalne I rzędu miały powyżej 90 sklepów, a słabiej rozwinięte — powyżej 50 sklepów, przy czym istnienie silnie lub średnio ożywionych targowisk traktowano jako kryterium uzupełniające.

Ostatecznie wyróżniono cztery kategorie ośrodków lokalnych, przy czym w dwu pierwszych wydzielono dodatkowo podgrupy słabiej rozwinięte. Kategorie te odpowiadają w zasadzie miastom nie będącym stolicami powiatów (I), centrom powiatowym (II), miastom, których wpływ wykracza poza powiat, zwanym niekiedy miastami ponadpowiatowymi (III), do ostatniej wreszcie zaliczono miasto wojewódzkie (IV).

Przeciętna liczba ludności była zasadniczo w ośrodkach wyższego rzędu wyższa, jednakże średnie zaludnienie dobrze rozwiniętych ośrodków I rzędu było większe niż słabo rozwiniętych ośrodków II rzędu, gdzie m. in. mamy dwa małe miasteczka bardzo ożywione centra targowe, podczas gdy wśród ośrodków I rzędu spotykamy przemysłowe Łapy czy Krynki, które jako ośrodki lokalne ustępowały w latach trzydziestych Czyżewowi czy Sokołom.

⁸⁹ Statystyka Zakładów Przemysłowych i Handlowych 1935, „Statystyka Polski,” Ser. C, Warszawa 1938, z. 89, s. 150.

W sumie sklasyfikowano 30 ośrodków, pomijając 6 miast, które albo były osiedlami o funkcjach złożonych, jednakże o bardzo słabej więzi z zapleczem (Zabludów, Suraż), albo też miały charakter osiedli wyspecjalizowanych (Wasilków, Starosielce, Supraśl, Choroszcz). Żadne z tych miast nie było nawet średnio ożywionym ośrodkiem targowym. Ośrodki takie natomiast istniały wśród pominiętych w niniejszej klasyfikacji osiedli nie posiadających praw miejskich (Narew, Śniadowo,

Tabela 17

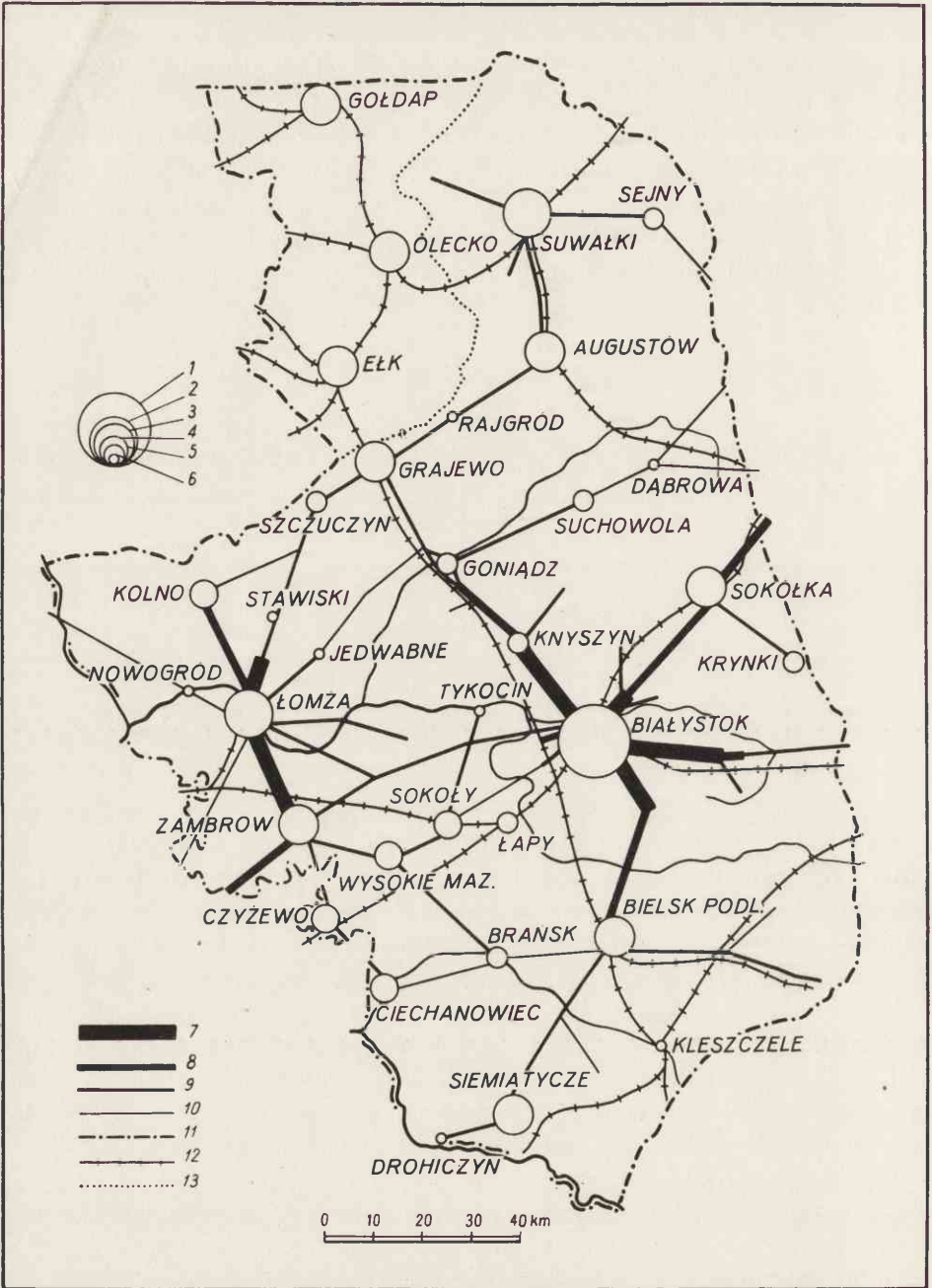
Ośrodki lokalne w woj. białostockim w 1935 r.

Rząd wielkości	Liczba ośrodków	Przeciętna liczba ludności	Przeciętna liczba przedsiębiorstw handlowych		Liczba silnie ożywionych ośr. targowych	Przeciętna liczba przedsiębiorstw przemysłowych VI-VIII kat.
			ogółem	przedsiębiorstwa skupu		
IV	1	91,3	2454	50	—	1746
III	2	23,5	636	38	1	380
II	6	8,1	271	25	1	186
II _s	5	4,0	158	14	4	108
I	8	4,4	112	9	1	84
I _s	8	2,6	73	7	—	59

Rutki, Filipów, Wizajny, Raczki czy Sztabin) jednakże brak materiałów co do liczby sklepów i warsztatów rzemieślniczych utrudniał porównanie tych osiedli z pozostałymi. Z drugiej strony natomiast materiały zebrane w terenie wskazują na to, że w świetle zastosowanych kryteriów — osiedli tych nie można by było zaliczyć do ośrodków I rzędu, ze względu na zbyt małą ilość sklepów.

Zestawienie powyższe wskazuje na to, iż pomiędzy poszczególnymi kategoriami ośrodków lokalnych istniały wyraźne i znaczne różnice, jeśli idzie o stopień koncentracji przedsiębiorstw handlowych czy rzemieślniczych. Silnych centrów targowych najwięcej było wśród słabiej rozwiniętych ośrodków II rzędu.

Na mapie ośrodków lokalnych (m. 12), na której naniesiono również jako ośrodki II rzędu trzy miasta wschodniopruskie, widać większą koncentrację ośrodków lokalnych w zachodniej części województwa, gdzie silniej rozwinięte rolnictwo sprzyjało rozwojowi miast o funkcjach złożonych. Wyspecjalizowane miasta wokół Białegostoku były mało związane z zapleczem i na terenie tym nie widać na mapie ośrodków lokalnych. Zwłaszcza znaczny, pusty obszar występował na wschód od Białegostoku, natomiast na północ od stolicy województwa spotykamy zaledwie ośrodki I rzędu. Uderzające było zgrupowanie ośrodków lo-

12. Ośrodki lokalne ok. 1935 r.

1 — ośrodki lokalne IV rzędu; 2 — ośrodki lokalne III rzędu; 3 — ośrodki lokalne II rzędu; 4 — ośrodki lokalne II rzędu słabo wykształcone; 5 — ośrodki lokalne I rzędu słabo wykształcone; 7 — komunikacja autobusowa powyżej 10 kursów dziennie; 8 — od 6 do 10 kursów dziennie; 9 — od 2 do 5 kursów dziennie; 10 — jeden kurs dziennie; 11 — granica województwa; 12 — koleje; 13 — granice państwa w latach 1918-1939.

kalnych II rzędu wzdłuż linii kolejowej w stronę Warszawy i Ostrołęki, przy czym zarówno Sokoły, Wysokie Mazowieckie jak i Czyżewo nie znajdowały się bezpośrednio przy linii, ale w odległości paru kilometrów.

Ośrodki I rzędu były rozproszone między wymienionym wyżej pasmem, na którego wschodnim krańcu leżała Sokółka, a drugim pasmem ośrodków wyższego rzędu — Augustowem, Grajewem i Kolnem.

Oba te pasma połączone były w części zachodniej linią, przebiegającą przez dwa ośrodki II i III rzędu — Zambrów i Łomżę. Miasta te, a zwłaszcza Łomża, stanowiły silne węzły komunikacji autobusowej, ustępujące jedynie Białemustokowi.

W północnej oraz w południowej części województwa występowały niemal wyłącznie ośrodki II i III rzędu, natomiast liczba ośrodków niższego rzędu była nieznaczna. Ich rolę spełniały małe osiedla, nie posiadające praw miejskich, słabo i średnio ożywione ośrodki targowe.

Poza rejonem Białegostoku układ ośrodków lokalnych pokrywał się z rozmieszczeniem miast i osiedli miejskich.

Konsekwencją słabej aktywności gospodarczej miast białostockich był powolny wzrost ich zaludnienia. Mimo że ludność miejska województwa (w granicach przedwojennych) wzrosła od 318 tys. w 1921 r. do 397 tys. w 1931 r., a więc prawie o 25%, wzrost ten był niższy od ogólnego przyrostu ludności, w rezultacie czego odsetek ludności miejskiej zmalał w tym okresie z 24,6% do 24,1%. Z analizy rozwoju ludności miast białostockich w latach 1921—31 dokonanej przez W. Ormickiego [11] wynika, że więcej niż połowa analizowanych miast wykazała wzrost słabszy od przyrostu naturalnego, a więc z miast tych odpyływała ludność. W dwu dalszych (Stawiskach i Sokołach) emigracja przewyższyła przyrost naturalny, w rezultacie czego spadła absolutna wielkość zaludnienia tych miast. Ormicki analizuje równocześnie zmiany gęstości zamieszkania (liczba osób przypadających na jeden budynek mieszkalny) i stwierdza, że nie zawsze miasta emigracyjne wykazywały spadek, a imigracyjne — wzrost gęstości zamieszkania.

Ze sporządzonej przez Ormickiego mapy wynika, iż miasta imigracyjne występowały w centrum (Białystok, Starosielce, Wasilków, Supraśl, Łapy), na południu (Bielsk Pod., Narew, Boćki, Kleszczele i Mielnik), na zachodzie wokół emigracyjnej Łomży (Nowogród, Zambrów i Jedwabne) oraz na północy (Suwałki, Sejny, Augustów, Nowy Dwór, Grajewo). Natomiast wokół Białegostoku, w pewnej od niego odległości rozciągała się strefa, w której leżące miasta wykazywały ubytek wędrownikowy ludności; strefa ta oddzielała od siebie również peryferyjne zgrupowania imigracyjnych miast. Wydaje się, że istnienie tej

strefy można wiązać z atrakcyjnością Białegostoku i sąsiednich miast, ściągających ludność z nieco dalszych miasteczek.

Rozwój ludności poszczególnych miast białostockich w latach 1921—1925 i 1938—1939 przedstawiono na mapie 11. Poza miastami jako osiedla zaznaczono wszystkie te dawne osady, które w 1938—1939 r.

Tabela 18

Zmiany gęstości zamieszkania w miastach białostockich w latach 1921—1931

Tempo rozwoju ludności	Spadek gęstości zamieszkania	Wzrost gęstości zamieszkania	Ogółem
Spadek liczby ludności	2	—	2
Przyrost rzeczywisty niższy od naturalnego (emigracja)	11	7	19*
Przyrost rzeczywisty wyższy od naturalnego (imigracja)	6	11	18*
Razem	19	18	39*

* Dwa miasta nie wykazały zmian gęstości zamieszkania: jedno z tych miast było typu emigracyjnego (Sokółka), a drugie imigracyjnego (Boćki), w rezultacie liczby ogólne są wyższe.

Źródło: W. Ormicki [11].

liczyły ponad 1 tys. mieszk. Do osiedli zaliczono również te miasta, które w 1932 r. utraciły prawa miejskie (Boćki, Mielnik, i Narew w pow. bielskim, Nowy Dwór w pow. sokólskim).

Tabela 19

Struktura miast i osiedli miejskich w 1938/1939 r. wg liczby mieszkańców

Rodzaj osiedla	Liczba ludności (w tys.)						Ogółem
	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	>100	
Miasta	—	18	13	3	2	1	37*
Osiedla miejskie	9	9	1	1	—	—	20
Razem	9	27	14	4	2	1	57

* Liczba ta jest o jedno miasto (Boćki) niższa od liczby podanej przez Ormickiego. Wynika to z braku danych.

Jak wynika z tab. 19, ponad połowa miast białostockich miała więcej niż 5 tys. mieszk., a więc więcej jak w poprzednich okresach. Taki układ wielkości wynika z rozwoju szeregu miast, które w końcu okresu międzywojennego osiągnęły szczyt swego rozwoju przekraczając stosunkowo wysoki w miastach tego obszaru stan zaludnienia z lat 1910—1914. Należała tu pewna liczba miast — małych ośrodków lokalnych (Knyszyn, Dąbrowa, Czyżewo, Mielnik, Drohiczyn, Sniadowo), znaczna część miast powiatowych (Augustów, Sokółka, Wysokie Maz.) oraz nie-

które miasta z silnie rozwiniętym rzemiosłem (Krynki, Zambrów) czy przemysłem (Hajnówka, Białowieża, Michałowo, a przede wszystkim Łapy i Starosielce).

Analiza mapy wskazuje, że najwyższe przyrosty ludności wystąpiły w czterech osiedlach południowo-wschodnich: Michałowie, Hajnówce, Białowieży i Milejczycach. Wysoki wskaźnik wzrostu zaludnienia Michałowa jest trudny do wytłumaczenia⁹⁰, rozwój Hajnówki i Białowieży wiązał się z eksploatacją Puszczy Białowieskiej, natomiast rozwój Milejczyc wynikał z gwałtownej rozbudowy nowej funkcji. Osiedle to stało się bowiem obok Mielnika jednym z większych letnisk w południowej części województwa białostockiego. W okolicznym lesie powstało tu ponad 20 willi i pensjonatów, zawierających łącznie ponad 200 pokoi, a frekwencja letników z Białegostoku, Bielska Podlaskiego, Wołkowyska, Siemiatycz, a nawet z Siedlec i Warszawy, dochodziła w 1936 r. do 1500 osób w ciągu sezonu [10].

Ponad dwukrotny wzrost ludności wystąpił również w Sniadowie, było to jednak tylko wyrównanie do stanu sprzed I wojny światowej.

Funkcja wypoczynkowa przyczyniła się również do rozwoju Augustowa, w którym powstała nowa dzielnica pensjonatów. Także leżąca niedaleko Białegostoku Supraśl zaczęła się pomalą przekształcać w ośrodek wypoczynkowo-turystyczny. Powstała tu plaża, leśny pawilon, park zimowy ze skocznią narciarską oraz 3 pensjonaty.

Na terenie województwa istnieją cztery skupiska miast szybciej rosnących, przedzielonych strefą słabszego wzrostu, o czym wspominał W. Ormicki [11]. Obraz ten nie jest jednak tak wyraźny, modyfikują go zresztą nie uwzględnione przez Ormickiego osiedla. Miasta należące do Prus Wschodnich rosły stosunkowo wolniej (poza Gołdapią, w której powstał wielki zespół nowoczesnych koszar), a dwa przygraniczne osiedla — Żytkiejmy i Prostki — wykazały spadek liczby ludności. Po drugiej stronie granicy zmalał Filipów, a także trzy inne osiedla rozproszone po terenie województwa — Nowy Dwór, Narewka i Orla.

Jeśli chodzi o powiązanie wzrostu zaludnienia miast z ich funkcjami, widać brak aktywizującego wpływu przemysłu włókienniczego, który zaznaczał się przed I wojną światową. Na jego miejsce wysunął się przemysł drzewny i funkcje wypoczynkowe. Białystok rósł wprawdzie wolniej, jednakże przekroczył liczbę 100 tys. mieszkańców, natomiast zarówno Suwałki, jak Łomża, pozbawiona roli ośrodków administracyj-

⁹⁰ Być może, wskaźnik ten wynika z przejęcia zbyt wysokiej liczby ludności, podanej w szacunku na 1938 r. Wyjątkowa szczupłość materiału statystycznego w odniesieniu do tego osiedla uniemożliwia ocenę szacunku na 1938 r. Z drugiej strony wiadomo, że przemysł Michałowa przeżył szczyt swego rozwoju przed pierwszą wojną światową, a w latach międzywojennych nie rozwijał się [19].

nych, pomimo zachowania przodującej pozycji wśród miast powiatowych, nie osiągnęły nawet przedwojennej liczby mieszkańców. Od wpływ ludności rosyjskiej nie miał tu jednak żadnego wpływu, gdyż liczba jej była nieznaczna. W Łomży w 1897 r. na 18,9 tys. mieszkańców było zaledwie 261 Rosjan (w tym 188 urzędników), natomiast większość prawie 6 tys. garnizonu wojskowego stanowili Rosjanie.

Charakterystyczną cechą struktury narodowościowej⁹¹ miast białostockich był znaczny udział ludności żydowskiej, sięgający niekiedy powyżej połowy mieszkańców. Udziały ludności żydowskiej były w miastach białostockich szczególnie wysokie w porównaniu z miastami innych obszarów. Należy zaznaczyć, że ludność ta, żyjąc, w dużych dość odseparowanych grupach⁹², była stosunkowo słabo zasymilowana, o czym świadczy zbliżony odsetek ludności wyznania mojżeszowego używającej języka żydowskiego (jedynie 1,1% Żydów podało jako ojczysty język nieżydowski, podczas gdy średnio w Polsce prawie 11%).

Tabela 20

Ludność żydowska w miastach wybranych województw w 1931 r.
(w %)

Grupa ludności	Miasta woj. białostockiego	Miasta Polski ogółem	Miasta woj. lubelskiego	Miasta woj. śląskiego
Ludność z językiem ojczystym żydowskim (łącznie z hebrajskim)	38,0	24,3	37,5	1,4
Ludność wyznania mojżeszowego	38,4	27,3	43,7	3,9

Udział ludności żydowskiej zmalał w ciągu pierwszych dziesięciu lat międzywojennych z 46,2% do 38,4%. Spadek ten był w województwie znacznie szybszy aniżeli średni spadek w miastach Polski (z 30,6% w 1921 r. do 27,3 w 1931 r.), co wiązało się z ruchami migracyjnymi tej ludności.

Inne mniejszości stanowili Białorusini i Rosjanie (6,9% ludności prawosławnej⁹³), zwłaszcza w miastach pow. bielskiego (16,5%). Po-

⁹¹ A. Krysiński, *Struktura narodowościowa miast polskich*. Warszawa 1937, s. 53.

⁹² C. Stopnicka-Rosenthal, *Social Stratification of the Jewish Community in a small Polish town*. „The American Journal of Sociology”, t. 59, 1953, nr 1, s. 1—10.

⁹³ Większość ludności prawosławnej podała jako język ojczysty polski (jedynie w pow. bielskim 3,9% ludności podało język białoruski, a język rosyjski: w Bia-

nadto w Białymstoku i pow. białostockim oraz w pow. suwalskim występowały nieznaczące udziały ludności ewangelickiej (2,9⁰/₀, 1,8⁰/₀, 2,7⁰/₀), polskiej w pow. suwalskim, natomiast podającej w większości język niemiecki jako ojczysty w rejonie Białegostoku⁹⁴.

Podstawą utrzymania miejskiej ludności żydowskiej były niemal wyłącznie zawody nierolnicze. W 1931 r. 96,4⁰/₀ ludności żydowskiej żyło z zawodów pozarolniczych, podczas gdy średni odsetek dla całej ludności województwa wynosił zaledwie 29,1⁰/₀. W związku z tym odsetek Żydów może być w pewnym sensie miernikiem miejskości osiedla⁹⁵, co nie jest oczywiście równoznaczne z charakterystyką aktywności gospodarczej i dobrobytu osiedla. Ludność żydowska w równym, a czasem większym stopniu niż polska, cierpiała niedostatki, wynikające z kryzysu, jaki coraz ostrzej rysował się przed małymi miasteczkami wskutek konkurencji przemysłu i wielkiego handlu, których wpływ był coraz mocniejszy, w miarę rozwoju środków komunikacji. Ludność żydowska koncentrowała się w centralnych częściach miast, zajmując domy typu raczej miejskiego, tzn. wieloizbowe, pozbawione większych zabudowań gospodarczych, czasami murowane.

Chaotyczności zabudowy miejskiej sprzyjał materiał budowlany, miasta białostockie były bowiem zbudowane prawie wyłącznie z drzewa. Na 62 miasta i osiedla miejskie w woj. białostockim, zbadane przez S. Gorzuchowskiego tylko w dziewięciu odsetek domów murowanych przekraczał 20⁰/₀ (najwięcej w Łomży — 35⁰/₀). Jest rzeczą charakterystyczną, że poza Siemiatyczami wszystkie te miasta i osiedla koncentrowały się w północnej, a zwłaszcza północno-zachodniej części województwa, tam gdzie środowisko geograficzne stwarzało korzystniejsze warunki dla produkcji ceramiki budowlanej, a równocześnie, gdzie gospodarka była bardziej ożywiona. Nie bez znaczenia pozostawał prawdopodobnie przykład sąsiednich Prus Wschodnich. Charaktery-

łymstoku — 3,6⁰/₀ i w pow. bielskim 4,2⁰/₀), stąd dla określenia udziału Białorusinów i Rosjan trzeba było posłużyć się strukturą wyznaniową. Wśród zamieszkujących Białostockie Rosjan dużą część stanowili z dawna zasiedziali starowiercy.

⁹⁴ Ewangelicka ludność w miastach pow. suwalskiego skupiała się przede wszystkim w Wiżajnach (40⁰/₀ ludności miasta). W okolicy Wiżajn, przeważnie na wsi, zgrupowane było ok. 2,5 tys. Niemców. Nastroszeni nacjonalistycznie oddziaływali oni także na Polaków — ewangelików, których było ok. 6,5 tys. Sądząc po ich wyznaniu (ewangelicko-augsburskim) byli to prawdopodobnie potomkowie zniemczonych Mazurów, emigrujących w latach 1797—1806 lub później, gdy w okresie tzw. „dragonad” Mazurzy uciekali przed przymusem przyjmowania wyznania ewangelicko-unijnego (J. Jankowski, op. cit.).

⁹⁵ Ten właśnie miernik przyjmował W. Wakar w swej analizie osiedli miejskich rejonu Warszawy w pracy pt. *Osiedla o charakterze miejskim i podmiejskim łącznie z m. st. Warszawą*. „Kwart. Statyst.” 6, 1929 z. 3, s. 1125—1180.

styczne jest, iż fabryczne miasta i osiedla w okręgu białostockim zbudowane były prawie wyłącznie z taniego drzewa: Supraśl w 90%, Choroszcz w 90%, Wasilków w 95%, Starosielce w 95%, Michałowo w 100%.

Wiele miasteczek białostockich (15 na 62), zwłaszcza tych, gdzie dominowała ludność rolnicza, było w 100% zbudowanych z drewna, np. Kleszczele, Narewka, Suraż, Lipsk, Sztabin, Suchowola.

Niski stan zainwestowania miast białostockich wyrażał się również w braku podstawowych urządzeń komunalnych, których przyrost był niesłychanie powolny.

W przededniu wojny sieć osadnicza województwa białostockiego utrzymywała jeszcze w poważnym stopniu cechy sieci feudalnej, zmodyfikowanej rozwojem przemysłu, który doprowadził do wytworzenia się charakterystycznego dla kapitalizmu skupiska miast w okręgu Białegostoku. Miarą słabości ich rozwoju są niewielkie rozmiary tych miast liczących zaledwie po parę tysięcy mieszkańców, poza Białymstokiem, który przekroczył 100 tys. mieszk. W skład zespołu białostockiego, poza miastami związanymi z przemysłem włókienniczym (Wasilków, Supraśl, Gródek, Michałowo), wchodziły także miasta, których powstanie wiązało się z rozwojem węzła dróg żelaznych (Starosielce, Łapy), oraz jedno miasto usługowe (Choroszcz). W ostatnich czasach rozwój funkcji przemysłowych doprowadził również do powstania szeregu osiedli, związanych z przemysłem drzewnym przede wszystkim w południowo-wschodniej części województwa; największe rozmiary osiągnęła Hajnówka.

Wreszcie rozwój nowszych form organizacji państwowej sprzyjał wytworzeniu się w ciągu XIX wieku dwu ośrodków podregionalnych — Suwałk i Łomży, których pozycja pomimo zniszczeń wojennych i zmian związanych z powstaniem państwa polskiego — przetrwała także w okresie międzywojennym.

Wpływ granicy politycznej dzielącej przez XIX wiek południowo-wschodnią część województwa od części północno-zachodniej wyraził się w funkcjach osiedli (powstanie skupiska miast przemysłowych wokół Białegostoku), ale nie wpłynął na różnice w ich zainwestowaniu. Natomiast granica polsko-pruska oddzielała od siebie miasta o podobnych funkcjach, jednakże o innym zupełnie stanie zainwestowania.

II WOJNA ŚWIATOWA I ZWIĄZANE Z NIĄ ZNISZCZENIA

Kampania 1939 r. przyniosła szczególnie silne zniszczenia w Nowogrodzie, Zambrowie, Wysokiem Mazowieckiem, Brańsku, Lipsku, Łapach (objekty kolejowe).

Niemcy początkowo zajęli cały obszar województwa, ale po 7 dniach wycofali się, przyłączając tylko pow. suwalski do Prus Wschodnich, a resztę odstępując Związkowi Radzieckiemu. W czasie tygodnia swojej gospodarki Niemcy wywieźli z okręgu białostockiego znaczne ilości zmagazynowanych produktów przemysłowych (przede wszystkim koce i tkaniny wełniane) oraz większość surowców [19].

W latach 1939—1941 władze radzieckie doprowadziły do uruchomienia prawie całego przemysłu włókienniczego w Białymstoku, przy czym w niektórych zakładach przystąpiono do modernizacji i uzupełnienia maszyn i urządzeń. Zakłady upaństwowiono i przystąpiono do komasacji drobnych przedsiębiorstw [19].

W okresie 1939—1941, w związku z wprowadzonymi wówczas przepisami granicznymi, nie zezwalającymi na istnienie zabudowy w strefie 300 m od granicy, trzy miasteczka — Drohiczyn, Mielnik i Nowogród wyludniły się niemal całkowicie.

Równocześnie w Szepietowie i Nurcu podjęte zostały poważne inwestycje — w obu tych osiedlach wybudowano koszary, przy czym koszary w Szepietowie, składające się z 24 dużych budynków, zamienione następnie przez Niemców na warsztaty samochodowe, przeniesione tu z Mińska Mazowieckiego i dające zatrudnienie kilkuset osobom, zostały w 1944 r., w czasie wycofywania się Niemców, wysadzone w powietrze. Koszary w Nurcu Niemcy rozebrali i sprzedali na budulec.

Również na wcielonych do Prus obszarach przystąpiono do przekształcania oblicza miast. Po skoncentrowaniu ludności żydowskiej w gettach, rozpoczęto rozbiórkę domów pożydowskich, sprzedając je na opał lub jako budulec (Suwałki, Sejny, Wizajny). Na miejscu rozbieranych w Suwałkach ruder, rozpoczęto budowę osiedla mieszkaniowego — cztery budynki zostały oddane do użytku.

Kampania roku 1941 na terenie woj. białostockiego w zasadzie nie przyniosła większych szkód. Najbardziej ucierpiała wówczas Dąbrowa, spalona prawie w całości, Sokoły, Zabłudów, Siemiatycze. W czasie walk na linii Narwi został zniszczony w 85% Suraz. Pewne straty poniósł także przemysł w Wasilkowie, Supraśli i Hajnówce. W innych miastach straty nie były duże.

Okres okupacji hitlerowskiej zaznaczył się przede wszystkim wyniszczeniem całej prawie ludności żydowskiej, której w 1931 r. było na terenie województwa około 197 tysięcy⁹⁶. Inauguracją masowych mordów było spalenie żywcem około 700 Żydów w synagodze w Białymstoku w czerwcu 1941, zaraz po wkroczeniu Niemców.

⁹⁶ Eksterminacja ludności na ziemiach polskich w latach 1939—1945. Woj. białostockie, gdańskie, kieleckie. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 8, Warszawa 1956, s. 115—204.

Opuszczone przez Żydów domy były podobnie jak na Suwalszczyźnie rozbierane i sprzedawane na opał lub jako budulec. Akcja ta prowadzona była w Kolnie, Brańsku, Siemiatyczach, Sokółce, Suchowoli, Tykocinie, Narwi, Milejczycach (tu rozebrane zostały wszystkie wille) i innych miastach i osiedlach. Rozbierano domy także w tych osiedlach, do których napływała ludność z okolicznych wsi, palonych za współpracę z partyzantami.

Równocześnie przygotowywane były plany przebudowy sieci osadniczej zajętych terenów, przy czym nowa sieć miała być kształtowana w oparciu o koncepcję Christallera. Plan ten uzasadniono koniecznością wyrównania dysproporcji między obszarami niemieckimi a rosyjskimi⁹⁷. Zasadniczo więc program ten przewidywał wymianę ludności oraz aktywizację i eksploatację zdobytego obszaru, a nie jego niszczenie. Wyrazem tego nastawienia było uruchomienie przemysłu, a nawet prowadzenie pewnych inwestycji zarówno bezpośrednio w przemyśle (włókienniczym i drzewnym, a także w warsztatach kolejowych w Łapach), jak i w energetyce i komunikacji. Obok starych zakładów uruchomiono nowe, np. fabrykę wojłoków w Bielsku Podlaskim, mleczarnię i fabrykę filcu w Sokółce, warsztaty samochodowe w koszarach w Szepietowie, warsztaty rusznikarskie w koszarach w Zambrowie (ok. 200 zatrudn.), do którego doprowadzona została wówczas bocznicą kolejowa.

W miarę pogarszania się sytuacji militarnej, zmieniało się również nastawienie władz okupacyjnych. Rozpoczęło się demontowanie i wywóz maszyn i urządzeń, a następnie niszczenie budynków przez specjalne oddziały Brandkommando. Działo ono nie tylko w Białymstoku, który uległ największym zniszczeniom, ale również i w innych mniejszych miastach, np. Ciechanowcu.

Rok 1944 przyniósł zagładę wielu miasteczek, które znalazły się na linii frontu. Na przykład w 100% zniszczone zostało Bakalarzewo, w 80—90% Filipów, w 80% Raczki, a więc osiedla wzdłuż Rospudy, nad którą od listopada 1944 do stycznia 1945 r. stał front.

W 80% zniszczony został Goniądz w trakcie walk o sąsiednią twierdzę Osowiec. Podczas walk nad Narwią całkowicie zniszczony został Suraż, którego mieszkańcy odbudowali się prowizorycznie po zniszczeniach w 1941 r. Zniszczona została Wizna, a straty Łomży oceniono na 60%. Obok bezpośrednich zniszczeń w trakcie działań, straty

⁹⁷ Planung und Aufbau im Osten. Wyd. Der Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums. Berlin 1942. J. Umlauf, Zur Stadtplanung in den neuen deutschen Ostgebieten. „Raumforschung u. Raumordnung”, 5, 1941, nr 3/4, s. 100—122.

powstawały również wskutek rozbierania zabudowań na umocnienia (Korycin) i dewastacji w czasie opuszczenia osiedla przez ewakuowanych mieszkańców (Radziłów).

Nie tylko miasta leżące wzdłuż rzek ucierpiały w czasie działań wojennych. Poważnym zniszczeniom uległy również: Zabłudów (90%), Knyszyn (ok. 90%), Kuźnica (łącznie ze zniszczeniami 1941 r. niemal 100%), Bielsk Podlaski (65%), a w mniejszym stopniu Gródek, Janów, Kleszczele, Krynki, Milejczyce, Narew, Sokółka, Szczuczyn, Wąsosz i in. Obok budynków mieszkalnych zniszczeniom uległ również przemysł w Augustowie, Czarnej Wsi, Gródku, Krynkach, Michałowie, Sokółce, Supraśli, Wasilkowie, Łapach, Starosielcach i Białymstoku. Ogólne straty przemysłu białostockiego oceniono na 80%, był to więc najbardziej zniszczony rejon przemysłowy Polski [19].

Poważne straty poniosła komunikacja. Zerwano szereg mostów, rozebrano wiele linii kolejowych, zwłaszcza na Ziemiach Zachodnich.

Fala zniszczeń objęła również miasta, leżące na obszarze trzech powiatów Prus Wschodnich. Najpoważniejszym zniszczeniom uległ Gołdap, następnie Olecko (45%, w tym 80% śródmieście) i Ełk. Również osiedla miejskie, jak Kowale, Żytkiejmy, a zwłaszcza Prostki poniosły poważne straty. Należy podkreślić, że straty te pogłębione były następnie wskutek braku natychmiastowego zabezpieczenia. Zabezpieczenia tego nie miał kto robić, prawie cała bowiem ludność tych obszarów została ewakuowana.

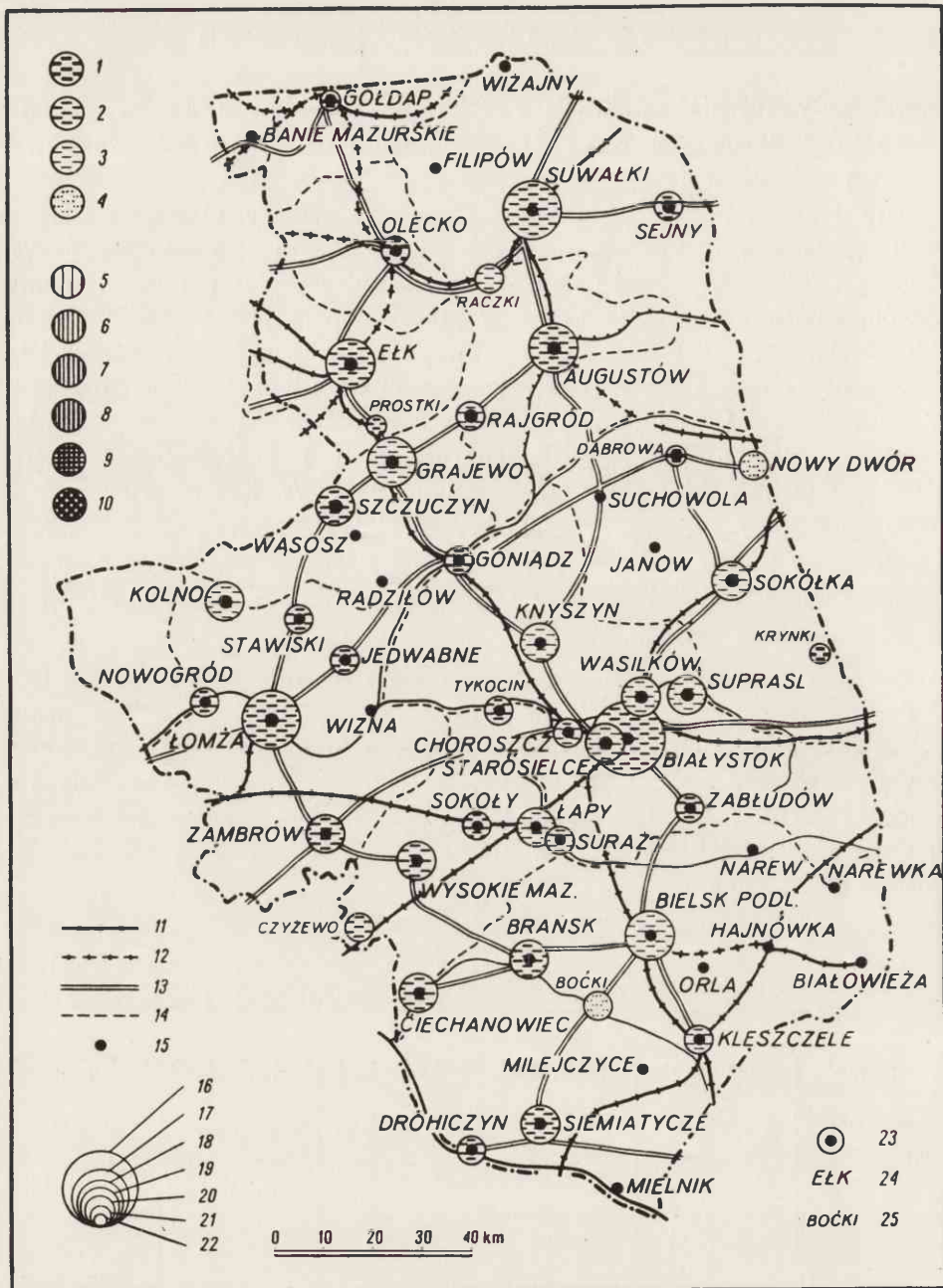
Tabela 21

Zniszczenia miast woj. białostockiego w czasie II wojny światowej

Zniszczenie kubatury w m ³ /mieszk.					
do 10,0	10,1—30,0	30,1—50,0	50,1—70,0	70,1—90,0	90,1—120
Pow. sokólski	Pow. bielski Pow. grajewski Pow. wysokomazowiecki	Białystok Pow. białostocki Pow. łomżyński	Pow. suwalski	Pow. augustowski Pow. ełcki	Pow. gołdapski Pow. olecki

Źródło: Studium Planu Krajowego, I, Warszawa 1947.

Zamieszczony w tabeli 21 wskaźnik podaje ogólną wartość strat i w dużym stopniu zależy od wielkości zasobów mieszkaniowych przed wojną. Brak jest niestety również ogólnych danych co do stopnia zniszczeń. Wiadomo tylko, że Białystok zniszczony został w 60% (śródmieście w 30%), przy czym straty budynków mieszkalnych określono na 50%,

13. Miasta i osiedla miejskie w 1946 r.

Przeciętny roczny wskaźnik zmian liczby ludności w stosunku do r. 1938/39:

1 — ubytek powyżej 10; 2 — ubytek od 10 do 5; 3 — ubytek od 5 do 2,5; 4 — ubytek od 2,5 do 0; 5 — wzrost od 2,5 do 5; 6 — wzrost od 2,5 do 10; 7 — wzrost od 5 do 10; 8 — wzrost od 10 do 25; 9 — wzrost od 25 do 50; 10 — wzrost powyżej 50; 11 — koleje czynne w 1945 r. (wg rozkładu jazdy 1946); 12 — koleje nieczynne; 13 — główne drogi kolowe; 14 — granice powiatów; 15 — liczba ludności nieznaną; 16 — od 50 000 do 99 999 mieszk.; 17 — od 10 000 do 19 999 mieszk.; 18 — od 5000 do 9999 mieszk.; 19 — od 2000 do 4999 mieszk.; 20 — od 1000 do 1999 mieszk.; 21 — od 500 do 999 mieszk.; 22 — do 499 mieszk.; 23 — miejscowości posiadające prawa miejskie; 24 — miasta; 25 — osiedla miejskie.

przemysłowych na 76%, użyteczności publicznej na 40%, a innych usług gospodarczych na 58%.

Zaludnienie miast spadło w wyniku wojny o około 45% i wynosiło w 1946 r. 170 tys. wobec 311 tys. w latach 1931—1933. Straty miast na ziemiach dawnych były mniejsze niż na ziemiach odzyskanych (mapa 13), jednakże o ile w trzech powiatach północno-zachodnich taki sam był stopień wyludnienia miast i wsi, o tyle na pozostałym obszarze województwa wieś ucierpiała znacznie mniej niż miasto. Wytłumaczenia tego stanu szukać należy w strukturze narodowościowej przedwojennych miast białostockich i fackie wymordowania ludności żydowskiej.

Tabela 22
Zmiany ludności woj. białostockiego w latach 1931—1933—1946

Obszar	Liczba ludności w tys.		Wskaźnik zmian	
	1931—1933	1946	1931—1933	1946
Województwo*				
ogółem	1188,3	917,7	100	77
miasta	310,8	170,0	100	55
Ziemie dawne województwa				
ogółem	1047,0	881,2	100	84
miasta	279,3	161,8	100	58
Ziemie odzyskane województwa				
ogółem	141,3	36,5	100	26
miasta	31,5	8,1	100	26

* W granicach obecnych, tzn. bez powiatów: grodzieńskiego, wołkowyskiego, ostrołęckiego i ostrowskiego, ale łącznie z powiatami elckim, gołdapskim i oleckim.

U w a g a: Podział na miasta i wieś wg każdorazowego oficjalnego podziału.

Faktyczne straty były większe, gdyż w latach 1931/1933—1939, nastąpił pewien przyrost ludności. Jeśli obliczylibyśmy wskaźnik dla miast trzech powiatów północno-zachodnich, przyjmując za 100 stan z 1939 r., wyniósłby on w 1946 r. zaledwie 22.

Wprawdzie początek roku 1946 (spis przeprowadzony był w lutym) nie był momentem zakończenia wojny, a pewne zmiany, które nastąpiły w międzyczasie, skompensowały częściowo straty wojenne, jednakże nie były one tak znaczne, by nie można było mapy 13 traktować jako przedstawiającej wpływ wojny na zaludnienie miast.

W stosunku do 1939 r. liczba miast spadła o pięć, natomiast liczba osiedli miejskich aż o dwanaście. Poważnie zmniejszyła się również przeciętna ich wielkość. O ile w 1939 r. 13 miast miało 5—10 tys.

mieszk., o tyle w 1946 r. tylko 4. Przed wojną powyżej 10 tys. mieszk. miało 6 miast i jedno osiedle miejskie, obecnie tylko 3 miasta⁹⁸.

Tabela 23

Struktura miast i osiedli miejskich w 1946 r wg liczby mieszkańców

Rodzaj osiedla	Liczba ludności (w tys.)						Ogółem
	0,5—1,0	1,0—2,0	2,0—5,0	5,0—10,0	10,0—20,0	50,0—100	
Miasta	1	12	13	4	2	1	33
Osiedla miejskie*	3	5	—	—	—	—	8
Razem	4	17	13	4	2	1	41

* Jako osiedla miejskie potraktowano te miasta, które utraciły prawa miejskie w 1950 r. (Kleszczelce w pow. bielskim, Dąbrowa, Krynki i Suchowola w pow. sokólskim; Sokoly, Tykocin w pow. wysokomazowieckim, ale już w spisie w 1946 r. nie figurowały jako miasta) oraz te osiedla, w których liczba mieszkańców przekraczała 1 tys. w 1946 r.

Ogólny spadek zaludnienia miast wyraźnie występuje na mapie 13. O ile w 1921 r. niektóre miasta miały więcej mieszkańców niż w 1910 r., o tyle ostatnia wojna wywołała w rezultacie zmniejszenie liczby mieszkańców wszystkich, bez wyjątku, miast. Największe zmiany wystąpiły w miastach północno-zachodnich, Gołdapi i Olecku, które w 1946 r. należały pod względem liczby mieszkańców do tej samej lub niższej klasy co Raczki, Sejny czy Rajgród. Równie silnie wyludniła się Dąbrowa i Krynki, słabiej Ełk, Czyżewo, Zabłudów. Najmniejszy natomiast ubytek ludności miał miejsce w mało zniszczonych Boćkach, Nowym Dworze, Bielsku Podlaskim, Łapach, Starosielcach, Supraśli, Choroszczy, Kolnie, Grajewie, Sokółce, ale także w mocno zniszczonym Knyszynie, Kleszczelach. Brak jest zatem wyraźnego, ścisłego powiązania między stopniem zniszczeń a stopniem wyludnienia. Wiąże się to po części z napływem ludności, który miał miejsce już w czasie wojny, a jego natężenie zależało m.in. od stopnia zniszczenia wsi okolicznych w czasie działań pacyfikacyjnych (Narewka).

Zniszczenia wojenne, choć bardzo znacznie dotknęły większość miast, nie spowodowały poza trzema powiatami, należącymi poprzednio do Niemiec, poważniejszych przekształceń w sieci osadniczej i hierarchii ośrodków, nadal bowiem na czoło wysunął się zdecydowanie Białystok, na następnych miejscach stały Łomża i Suwałki.

⁹⁸ Być może, również Hajnówka miała w 1946 r. ponad 10 tys. mieszk., jednakże z braku danych nie można jej było uwzględnić.

IV. ZMIANY W SIECI OSIEDLI MIEJSKICH W OKRESIE BUDOWY PODSTAW SOCJALIZMU

Wielkie reformy ustrojowe, mające zmienić tok dziejów naszego kraju, przeprowadzane były w Białostockiem na gruzach dorobku przeszłości. Dotkliwie zniszczenia wojenne pogłębiały dysproporcję między badanym obszarem a resztą kraju, dysproporcję powstałą w wyniku różnic w rozwoju, typowych dla kapitalizmu w ogóle, a w Polsce w szczególności. Po wstępnej odbudowie zniszczeń można było ocenić rolę Białostockiego w całokształcie gospodarki kraju. Województwo należało do najbardziej zaniedbanych obszarów Polski, w których zacofanie występuje w każdej niemal gałęzi gospodarki narodowej, poczynając od uprzemysłowienia poprzez rolnictwo i komunikację, kończąc na osadnictwie. Na obszarze równym 8,4% powierzchni Polski skupiło się tu w 1949 r. zaledwie 2,6% ludności, 2,2% ludności miejskiej, przemysł socjalistyczny zatrudniał tu 0,5% robotników całego kraju, a wartość jego produkcji wynosiła 0,6%⁹⁹. Sytuację województwa utrudniał fakt, że składało się ono z dwu jednostek o zupełnie odmiennej problematyce; przyłączone bowiem trzy powiaty mazurskie reprezentowały inny potencjał, inny był też tam stopień i rodzaj zniszczeń. Ponadto woj. białostockie było i częściowo nadal jest obszarem niejednorodnym narodowościowo, co stwarzało dodatkowe problemy.

Porównując miasta białostockie z ludnością miejską całego kraju należy zwrócić uwagę na odsetek ludności rolniczej, który przeszło dwukrotnie przewyższa odsetek ogólnopolski i wykazuje nawet nieznaczny wzrost. Wiąże się to z jednej strony z zaliczeniem do rzędu miast wielu osiedli, które faktycznie mają charakter wiejski (np. Suwałki — ok. 85% ludności rolniczej, Nowogród — ok. 60% rolników), lub też z dołączenia do miast tzw. „przedmieść”, często odległych od właściwego ośrodka miejskiego o kilka kilometrów i mających charakter czysto rolniczy. W 1954 r. liczba mieszkańców Goniądza wynosiła około 2 tys., przy czym w samym mieście mieszkało około 1,2 tys., a na

⁹⁹ B. Malisz, J. Kostrowicki, Aktywizacja województw niedostatecznie zagospodarowanych 1950—1955, Warszawa 1952, s. 51.

„przedmieściach” około 800 osób (dla porównania warto dodać, że w 1950 r. liczba ludności nierolniczej wynosiła ok. 600, a więc tylko ok. połowy ludności ośrodka). Podobnie przedstawiała się sytuacja w Knyszynie, gdzie w 1954 r. na około 3 tys. mieszk. 2 tys. mieszkało w samym Knyszynie, a pozostały tysiąc w 7 gromadach, z których najdalsza leżała w odległości około 10 km (w 1950 r. ludność nierolnicza przekraczała 1000). Należy ponadto zwrócić uwagę na fakt, iż wyniszczenie ludności żydowskiej dotknęło w znacznie mniejszym stopniu ludność rolniczą miast (Żydzi stanowili w 1931 r. 0,6% ludności rolniczej, a 40% ludności nierolniczej).

Tabela 24

Zmiany w strukturze zatrudnienia ludności woj. białostockiego w latach 1931—1950

Dział gospodarki narodowej	Ludność miejska woj. białostockiego		Ludność miejska Polski (%)		
	1931		1950	1931	1950
	w dawnych granicach	bez 4 powiatów*			
Rolnictwo i leśnictwo	13,7	15,1	15,5	7,5	6,4
Przemysł i budownictwo	40,5	40,5	28,0	43,2	44,4
Obrót towarowy**	14,7	14,5	12,8	13,0	10,2
Komunikacja	8,2	8,1	8,4	8,4	8,1
Administracja**	5,7	5,6	12,8	5,7	10,4
Nauka, oświata i kultura	2,1	2,1	4,1	2,4	3,9
Służba zdrowia	2,2	2,1	2,7	2,5	2,5
Inne i niewiadome***	12,9	12,6	15,7	13,3	14,1

* Bez pow. ostrołęckiego, ostrowskiego (obecnie w granicach woj. warszawskiego) oraz grodzieńskiego i wolkowskiego (obecnie poza granicami Polski).

** W 1931 r. zatrudnionych w instytucjach kredytowych zaliczano do handlu, w 1950 r. do administracji.

*** Do „innych” zaliczono w 1950 r. gospodarkę komunalną, która w 1931 r. była rozbita między inne działy i w dużej mierze wchodziła w skład przemysłu. Do tej grupy zaliczono utrzymujących się z niezarobkowych źródeł utrzymania.

Udział utrzymujących się w przemyśle i budownictwie poważnie zmalał (mimo wzrostu tego odsetka w miastach Polski), chociaż obecna liczba zatrudnionych w przemyśle kluczowym dorównuje przedwojennej liczbie zatrudnionych w przemyśle wielkim i średnim, z czego wynika, iż ogólna liczba zatrudnionych w przemyśle uległa zwiększeniu. Różnicy zatem, na którą wskazują odsetki podane w zestawieniu, należy doszukiwać się w spadku zatrudnienia w rzemiośle.

W obrocie towarowym obserwujemy spadek odsetka, odpowiadający spadkowi ogólnopolskiemu, przy czym o ile przed wojną udział handlu był w województwie niższy niż w Polsce, o tyle w 1950 r. sytuacja kształtowała się odwrotnie. Jest to o tyle dziwne, że zwłaszcza w tej

dziedzinie straty wojenne były szczególnie dotkliwe, jako że 67% zatrudnionych w handlu i ubezpieczeniach stanowili przed wojną Żydzi.

Odsetek utrzymujących się z komunikacji nie uległ większym zmianom, podobnie jak udział służby zdrowia. Podobnie jak w całej Polsce nieznacznie wzrósł odsetek utrzymujących się z działalności oświatowej i kulturalnej.

Poważny natomiast wzrost wykazuje odsetek utrzymujących się z administracji, do której tym razem zaliczono również bankowość; w 1950 r. udział utrzymujących się z administracji był w województwie białostockim dwukrotnie wyższy niż przed wojną i o 20% wyższy niż średnio w miastach Polski. Zwiększeniu uległ również odsetek utrzymujących się z innych źródeł utrzymania. W tych ostatnich działach udział ludności żydowskiej był przed wojną stosunkowo niższy i wynosił: w komunikacji 23%, w administracji 8%, szkolnictwie 26%, służbie zdrowia 34%.

W sumie można powiedzieć, iż w strukturze ludności miejskiej woj. białostockiego, wg źródeł utrzymania, nastąpiły w latach 1931—1950 zmiany niekorzystne, gdyż zmalała w nich rola przemysłu, wzrósł natomiast udział rolnictwa i szczególnie administracji. Jeśli idzie o przemysł spadek jego udziału odbył się kosztem rzemiosła, czyli drogą osłabienia więzi produkcyjnej miast i wsi.

Plan 6-letni miał zapoczątkować długotrwały proces zmierzający do wyrównania dysproporcji, powstałych w przeszłości. Wprawdzie nie zakładano od razu zlikwidowania tych dysproporcji, niemniej tempo rozwoju Białostockiego miało być szybsze niż przeciętne, inaczej bowiem trudno byłoby mówić o jakimkolwiek likwidowaniu zacofania. Zakładano zatem wzrost udziału ludności z 2,6 w 1949 r. do 4,0% w 1955, wzrost zatrudnienia w przemyśle z 0,5 do 1,5%, a wzrost wartości produkcji z 0,6 do 1,4% itd. Choć plan ten nie został w pełni zrealizowany, przyniósł jednakże poważne zmiany w uprzemysłowieniu województwa.

POWOJENNE ZMIANY LUDNOŚCIOWE MIAST I OSIEDLI MIEJSKICH

Przedstawiony poprzednio stan zaludnienia miast i osiedli w 1946 r. był nie tylko rezultatem zniszczeń wojennych, ale również pierwszych powojennych fal migracyjnych — zasiedlania ziem zachodnich i w niewielkim stopniu, repatriacji ludności białoruskiej na wschód. W okresie 1946—1958 liczba mieszkańców miast wzrosła poważnie, zwłaszcza na obszarze 3 powiatów północno-zachodnich, gdzie zaludnienie miast przekroczyło stan przedwojenny.

Stopień urbanizacji województwa wzrósł w ostatnich latach i nieznacznie przekracza stan przedwojenny, przy czym na obszarze woje-

Tabela 25

Rozwój ludności woj. białostockiego w latach 1931/1933—1958

Obszar	Liczba ludności w tys.				Wskaźnik zmian			
	1931/1933	1946	1950	1958	1931/1933	1946	1950	1958
Województwo*								
ogółem	1188	918	955	1092	100	77	80	92
miasta	311	170	212	315	100	55	68	101
Ziemie dawne województwa								
ogółem	1047	881	884	990	100	84	84	95
miasta	297	162	191	280	100	58	68	100
Ziemie odzyskane województwa								
ogółem	141	37	71	102	100	26	50	73
miasta	32	8	21	35	100	26	68	111

* W granicach obecnych, bez powiatów: grodzieńskiego, wołkowyskiego, ostrołęckiego i ostrowskiego, ale łącznie z powiatami: oleckim, goldapskim i elckim.

** Ziemie dawne wg stanu z 1931 r. ziemie odzyskane wg stanu z 1933 r.

U w a g a: Ludność miast wg każdorazowego oficjalnego podziału na miasta i wies.

Tabela 26

Stopień urbanizacji woj. białostockiego w latach 1931/1933—1958 (w %)

Powiat	1931/1933	1946	1950	1958
Augustów	16	20	23	31
Białystok M.	100	100	100	100
Białystok	19	13	14	17
Bielsk Podl.	15	9	14	17
Dąbrowa*	x	x	x	—
Ełk	27**	28	35	46
Gołdap	22**	23	32	27
Grajewo***	25	18	24	32
Hajnówka	x	x	x	20
Kolno	x	x	9	11
Łapy	x	x	x	24
Łomża	27	18	20	30
Mońki	x	x	x	10
Olecko	17**	11	22	22
Sejny	x	z	x	12
Siemiatycze	x	x	x	14
Sokółka	15	6	6	11
Suwałki	23	19	23	31
Wysokie Maz.	18	6	10	9
Zambrów	x	x	x	22
Ogółem	26	19	22	29
W tym ziemie dawne	27	18	22	28
odzyskane	22	22	31	34

* W pow. Dąbrowa nie ma żadnego miasta, a siedziba PRN mieści się w osiedlu.

** Stan z 1933 r.

*** W 1931 i 1946 r. oficjalna nazwa powiatu—szczuczyński, z siedzibą w Grajewie.

U w a g a: Ludność miejska wg każdorazowego oficjalnego podziału na miasta i wies.

wództwa istnieje znaczne zróżnicowanie, a odsetki ludności miejskiej wahają się od 8 (pow. wysokomazowiecki) do 46 (pow. ełcki). Należy zwrócić uwagę, iż w powiatach należących do ziem odzyskanych stopień urbanizacji jest obecnie znacznie wyższy niż przed wojną, przy czym udział ludności miejskiej w pow. gołdapskim ostatnio nieco zmalał, co wiąże się z lepszym stanem zasiedlenia miast aniżeli wsi.

Aby należyte ocenić stopień zurbanizowania województwa, należy dla porównania sięgnąć do liczb ogólnopolskich.

Odsetek ludności miejskiej Polski wzrósł w latach 1946—1953 z 31,8‰ do 46‰; w województwie białostockim liczby te wyniosły 19‰ i 29‰. Jeżeli porównamy odsetek ludności miejskiej województwa i Polski, przyjmując ten ostatni za 100, okaże się, że w 1946 r. odsetek ludności miejskiej w województwie białostockim wynosił 60‰ ogólnopolskiego, w 1950 r. spadł do 56‰, a w 1958 r. wzrósł do 63‰. Wynika z tego, iż w pierwszym okresie Polski Ludowej tempo urbanizacji było w Białostockiem słabsze niż w całym kraju, natomiast w drugim okresie silniejsze, w wyniku czego dysproporcja z 1946 r. znacznie się zmniejszyła. Ten szybki wzrost liczbowy ludności miejskiej w latach ostatnich odbywał się pod wpływem silnej imigracji ludności, przy czym jak wynika z danych za ostatnie lata, tempo imigracji do miast było wyższe w woj. białostockim niż średnio w Polsce, a ponadto wykazywało tendencję rosnącą (w latach 1956—1958 dodatnie saldo ruchów migracyjnych wynosiło około 20‰ w porównaniu z ok. 4—8‰ dla Polski).

Dużą rolę odgrywała tu imigracja ludności do Białegostoku, który w ostatnich latach szczególnie szybko rósł, osiągając wskaźnik jeden z najwyższych w Polsce i przekraczając 100 tys. mieszk. W parze ze wzrostem zaludnienia szedł tu dość szybki przyrost zasobu mieszkaniowego. Dla należytej oceny stopnia urbanizacji województwa niezbędna jest analiza struktury wielkości miast.

Ogólna liczba miast jest na terenie województwa znacznie niższa niż przed wojną, przy czym największa różnica wystąpiła w latach 1931/1933—1946, co wynikało z cofnięcia praw miejskich 11 osiedlom (poprzednio wspomniano o tym, że 5 miast utraciło prawa miejskie w 1932 r., a 6 w 1850 r.; ta druga reforma była jedynie zalegalizowaniem zmian wcześniejszych i dlatego tych 11 osiedli nie ma już w wykazie z 1946 r.). W latach 1946—1950 uzyskała prawa miejskie Hajnówka, licząca wówczas około 8 tys. mieszk., oraz odzyskała prawa utracone w 1870 r. Wysokie Mazowieckie. W 1954 r. Starosielce zostały włączone do Białegostoku. Przede wszystkim zmalała liczba miast najmniejszych, poniżej 5 tys. mieszk., co spowodowane było początkowo skreśleniem pewnej liczby osiedli z rejestru miast, a następnie także

Tabela 27

Struktura wielkości miast w latach 1931/1933—1958

Obszar	Lata	Liczba miast					
		Ogółem	w tym miasta o liczbie mieszk. (w tys.)				
			do 5	5—10	10—20	20—50	50
Woj. białostockie*	1931/1933	42	27	10	2	2	1
	1946	31	24	4	2	—	1
	1950	33	23	5	4	—	1
	1958	32	19	7	2	3	1
Woj. białostockie*		% liczby miast					
	1931/1933	100	64	24	5	5	2
	1946	100	78	13	6	—	3
	1950	100	70	15	12	—	3
	1958	100	59	21	7	10	3
Polska	1931**	100	48	28	13	7	4
	1946*	100	64	19	9	6	2
	1950*	100	56	22	12	7	3
	1958*	100	45	25	17	8	5

* W granicach dzisiejszych

** W granicach z 1931 r.

U w a g a: W zestawieniu uwzględniono miasta posiadające statut miast.

awansiem kilku miast najmniejszych do grup następnych — powyżej 5 tys. Z drugiej strony przed wojną istniały na terenie dzisiejszego województwa 2 miasta liczące nieco ponad 20 tys. mieszk. — Łomża i Suwałki, a 2 ponad 10 tys. — Augustów i Elk; wszystkie te miasta poza Augustowem znalazły się obecnie w grupie powyżej 20 tys. Struktura wielkości miast w odsetkach wskazuje, że po przejściowym wzroście udziału miast najmniejszych rola ich spadła na korzyść miast średnich, o wielkości powyżej 10 tys. mieszk. Porównując strukturę wielkości miast białostockich i miast polskich stwierdzić można, iż zarówno przed wojną (porównywano z przedwojenną Polską obecny obszar woj. białostockiego), jak i obecnie woj. białostockie jest obszarem o większym udziale miast najmniejszych (0—5 tys.), a o znacznie niższym udziale miast średnich (powyżej 20 tys.). Oczywiście analiza zmian struktury miast byłaby niepełna, gdyby ograniczyła się tylko do liczby miast, a nie objęła liczby ich mieszkańców.

Ogólna liczba ludności miejskiej w województwie białostockim jest mniejsza niż przed wojną, przy czym sam Białystok poważnie przekroczył liczbę mieszkańców z 1931 r. Spadek ogólnej liczby ludności miejskiej odbył się prawie całkowicie kosztem ludności miast najmniej-

szych — do 10 tys. mieszk., liczba ludności miast 10—50 tys. jest wyższa niż przed wojną, a stosunkowo większą rolę grają obecnie miasta powyżej 20 tys.

W porównaniu z całą Polską w miastach woj. białostockiego mieszkało przed wojną więcej ludzi w miastach do 10 tys. mieszk., natomiast mniejszy był udział ludności wielkomiejskiej. W 1946 r. sytuacja była podobna, choć różnice nieco mniejsze w grupach skrajnych, a większe w środkowych — 10 do 50 tys. mieszk. Obecnie mniej niż połowa

Tabela 28

Struktura ludności miejskiej wg wielkości miast w latach 1931/1933 — 1958

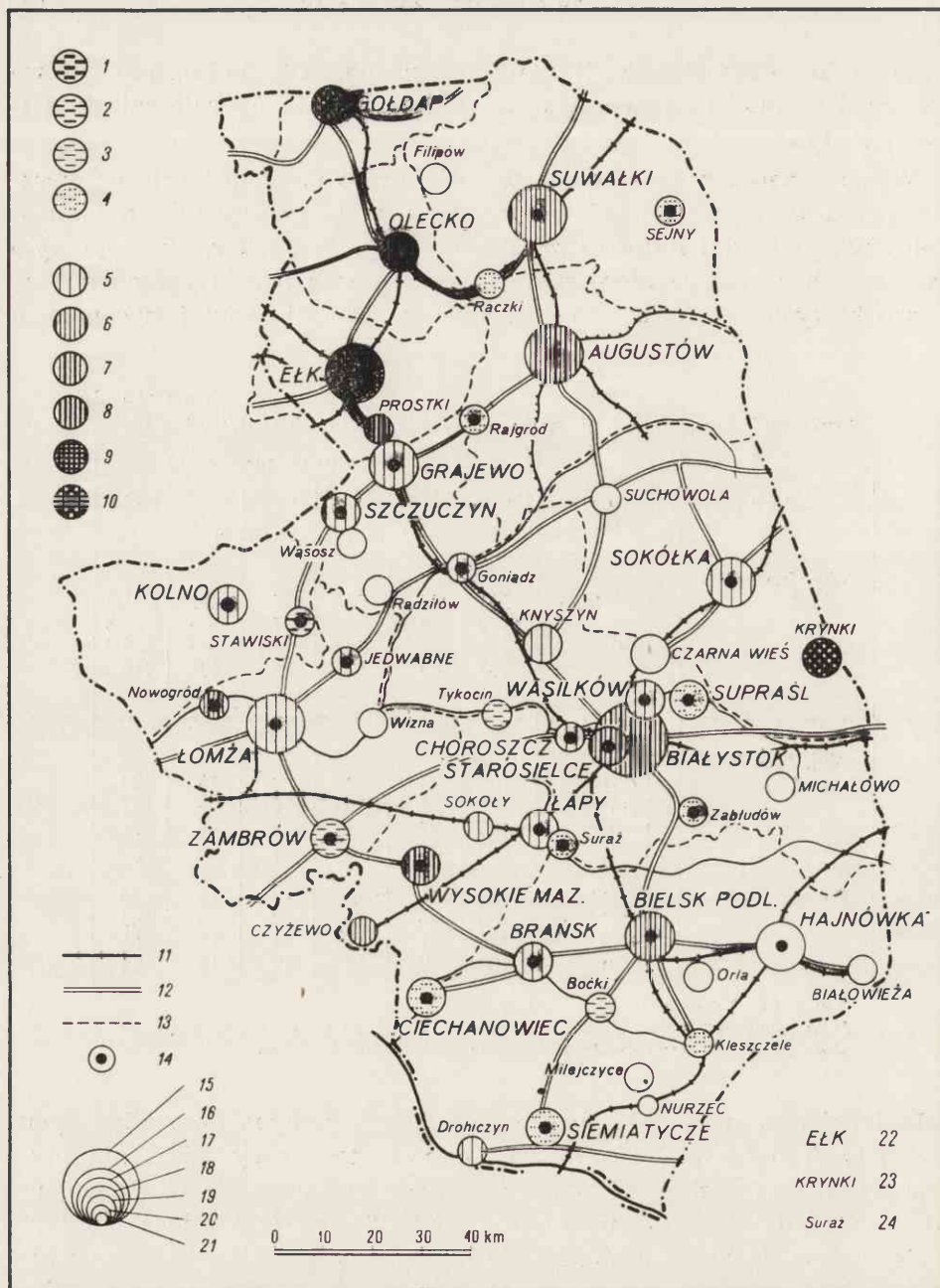
Obszar	Lata	Wielkość miast (w tys. mieszkańców)					
		Ogółem	do 5	5—10	10—20	20—50	> 50
		Liczba ludności miejskiej					
Woj. białostockie*	1931/1933	314	77,3	70,2	27,7	47,0	91,3
	1946	170	59,0	26,8	27,4	—	56,8
	1950	212	57,4	32,6	54,1	—	68,3
	1958	308	49	55	25	63	116
		% ludności miejskiej					
Woj. białostockie*	1931/1933	100	25	22	9	15	29
	1946	100	35	16	16	—	33
	1950	100	27	15	26	—	32
	1958	100	16	18	7	20	39
Polska	1931**	100	11	14	13	16	46
	1946*	100	16	13	12	16	43
	1950*	100	11	11	11	16	51
	1958*	100	7	10	13	16	54

* W granicach dzisiejszych.

** W granicach z 1931 r.

U w a g a: w zestawieniu uwzględniono miasta, posiadające statut miast.

ludności województwa skupia się w miastach małych do 20 tys., podczas gdy średnio w Polsce udział ludności tej grupy miast nie przekracza jednej trzeciej. W ostatnim okresie zaznaczył się w Polsce niewielki wzrost udziału ludności miast 10—20 tys. (z 11 do 13%) i powyżej 50 tys. (z 51 do 54%), przy równoczesnym spadku ludności miast najmniejszych, a stabilizacji miast średnich 20—50 tys., które skupiają 16% mieszkańców miast. W województwie białostockim również spadł poważnie odsetek ludności miast poniżej 5 tys. (z 27 do 16%), przy wzroście udziału ludności wszystkich pozostałych grup. Należy jednak zaznaczyć, że nadal udział ludności miast najmniejszych jest w Białostockiem dwukrotnie wyższy niż w Polsce (16 wobec 7), a udział miast

14. Miasta i osiedla miejskie w 1950 r.

Przeciętny roczny wskaźnik zmian liczby ludności w stosunku do r. 1946:

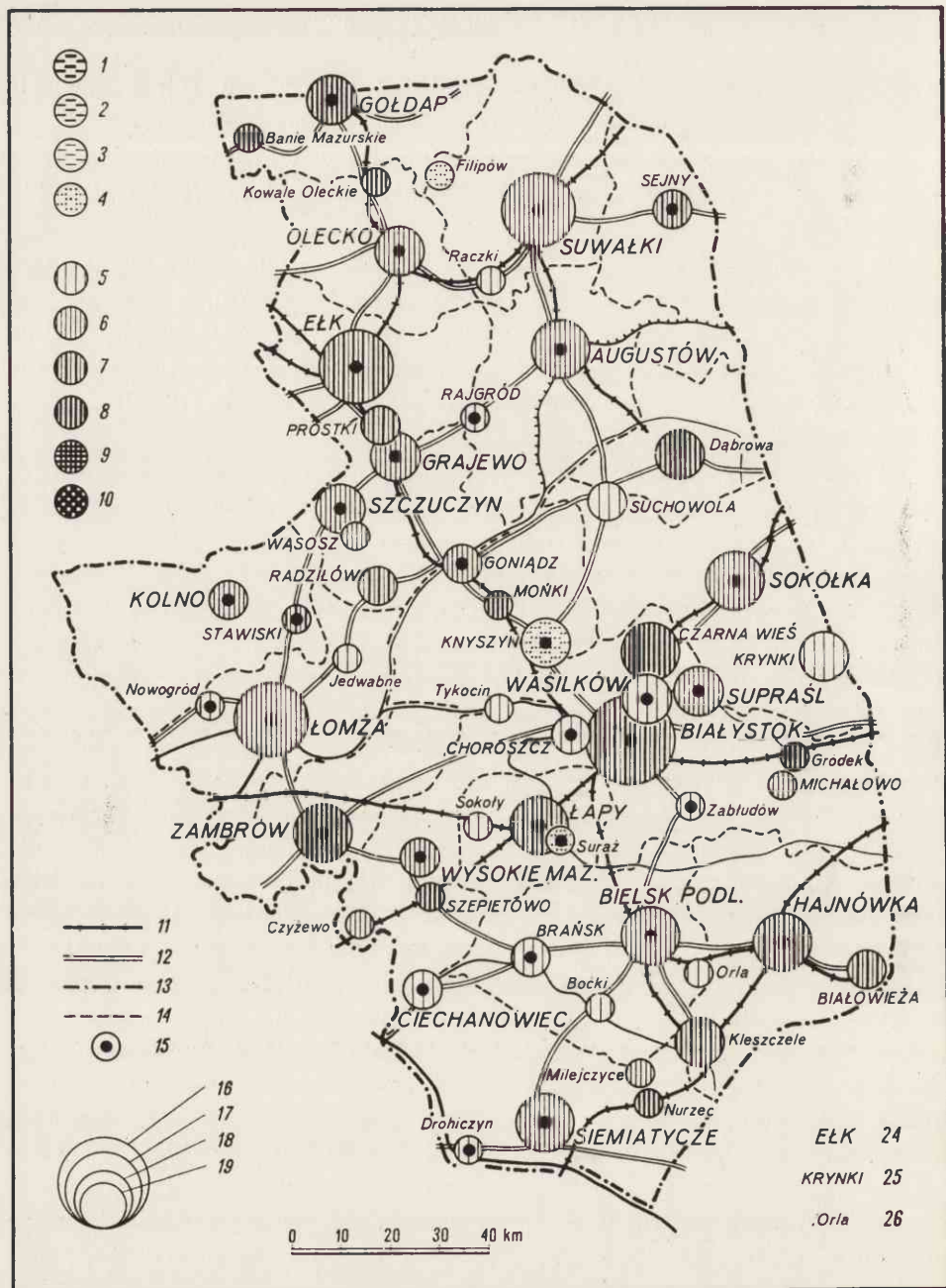
1 — ubytek powyżej 10; 2 — ubytek od 10 do 5; 3 — ubytek od 5 do 2,5; 4 — ubytek od 2,5 do 0; 5 — wzrost od 2,5; 6 — wzrost od 2,5 do 5; 7 — wzrost od 5 do 10; 8 — wzrost od 10 do 25; 9 — wzrost od 25 do 50; 10 — wzrost powyżej 50; 11 — koleje; 12 — główne drogi kołowe; 13 — granice powiatów; 14 — miejscowości posiadające prawa miejskie; 15 — od 50 000 do 99 999 miesz.; 16 — od 10 000 do 19 999 miesz.; 17 — od 5000 do 9999 miesz.; 18 — od 2000 do 4999 miesz.; 19 — od 1000 do 1999 miesz.; 20 — od 500 do 999 miesz.; 21 — do 499 miesz.; 22 — miasta; 23 — osiedla miejskie; 24 — inne większe osiedla.

liczących powyżej 20 tys. znacznie niższy (59 wobec 70), oczywiście znacznie wyższe są również odsetki ludności miast 5—20 tys.

W sumie tempo wzrostu ludności miejskiej w woj. białostockim było w ostatnim okresie szybsze niż średnio w Polsce (wskaźnik 145 wobec 135).

O wzroście ludności poszczególnych miast najlepsze pojęcie dają mapy stanu sieci miast z 1950 i 1959 r. (m. 14 i 15). Przed sporządzeniem tych map ustalono bardziej precyzyjnie aniżeli poprzednio listę osiedli miejskich. Poprzednio bowiem do grupy tej zaliczano osiedla będące wcześniej miastami oraz wszystkie te osiedla, które liczyły ponad 1 tys. mieszk.

Korzystając z będących do dyspozycji danych Narodowego Spisu Powszechnego, podających informacje o udziale ludności rolniczej i nierolniczej we wszystkich osiedlach, posłużono się wprowadzonym przez J. Kostrowickiego kryterium aglomeracji ludności nierolniczej. Kostrowicki traktował jako miasta te osiedla, w których skupiało się co najmniej 2 tys. ludności utrzymującej się z zawodów pozarolniczych, a jako osiedla miejskie te osiedla, w których liczba ludności nierolniczej była wyższa od 1 tys. (lub 500). Wydaje się, że sztywne zakładanie takiej granicy, chociaż usprawiedliwione w skali ogólnopolskiej, nie może być uznane za właściwe przy szczegółowych badaniach obszaru jednego województwa. Dla uzyskania bardziej obiektywnych rezultatów zestawiono wg liczby ludności nierolniczej 1950 r. wszystkie osiedla, które w przeszłości miały prawa miejskie, oraz te, co do których można przypuszczać, że mają charakter miejski. Analizując przebieg krzywej, jaką tworzą wzrastające liczby ludności nierolniczej, możemy stwierdzić, iż krzywa ta przebiega miejscami łagodnie, co oznacza, że liczba nierolników jest w wielu osiedlach zbliżona, miejscami zaś wznosi się dość szybko do góry. Te ostatnie miejsca należy uznać za strefy graniczne, oddzielające od siebie grupy osiedli różniących się od grupy sąsiednich. W tych strefach szukać trzeba granic między osiedlami miejskimi i osiedlami nie posiadającymi charakteru miejskiego. Wydaje się, że można wyróżnić strefy graniczne około 300, 800 i 1,5 tys. osób. Na tej podstawie wyróżniono jako osiedla miejskie te ośrodki, które w 1950 r. miały 800—1500 nierolników, a jako miasta te ośrodki, które miały powyżej 1,5 tys. nierolników. Ogółem analizie poddano 81 osiedli; w wyniku — 15 uznano za osiedla o charakterze miejskim, a 21 za miasta. Na m. 14 przedstawiono ponadto 16 większych osiedli, nie mających jednak w dostatecznym stopniu charakteru miejskiego, chociaż 6 z nich ma prawa miejskie (Drohiczyn, Goniądz, Nowogród, Rajgród, Suraz, Zabłudów).

W latach 1946—1950 szczególnie wysoki wzrost ludności wykazały miasta i osiedla powiatów północno-zachodnich, a na ziemiach dawnych Augustów, Białystok oraz silnie zniszczone wojną Krynki, Nowogród i Wysokie Mazowieckie. Na północy Suwałki rosły dość słabo, a liczba ludności Rajgrodu, Raczek i Sejn malała w latach 1946—1950. Wiązało się to z odpływem ludności z tych obszarów przede wszystkim na teren sąsiednich powiatów gołdapskiego, oleckiego i ełckiego, gdzie suwalszczenie stanowią obecnie większość mieszkańców. Podobna była przyczyna słabej dynamiki miast i osiedli, leżących w pobliżu dawnej granicy od Grajewa po Kolno. Niemniej jednak ruch budowlany był ożywiony także i w tych miastach i dopiero później nastąpiło jego zahamowanie, a wiele domów pozostało nie wykonanych.

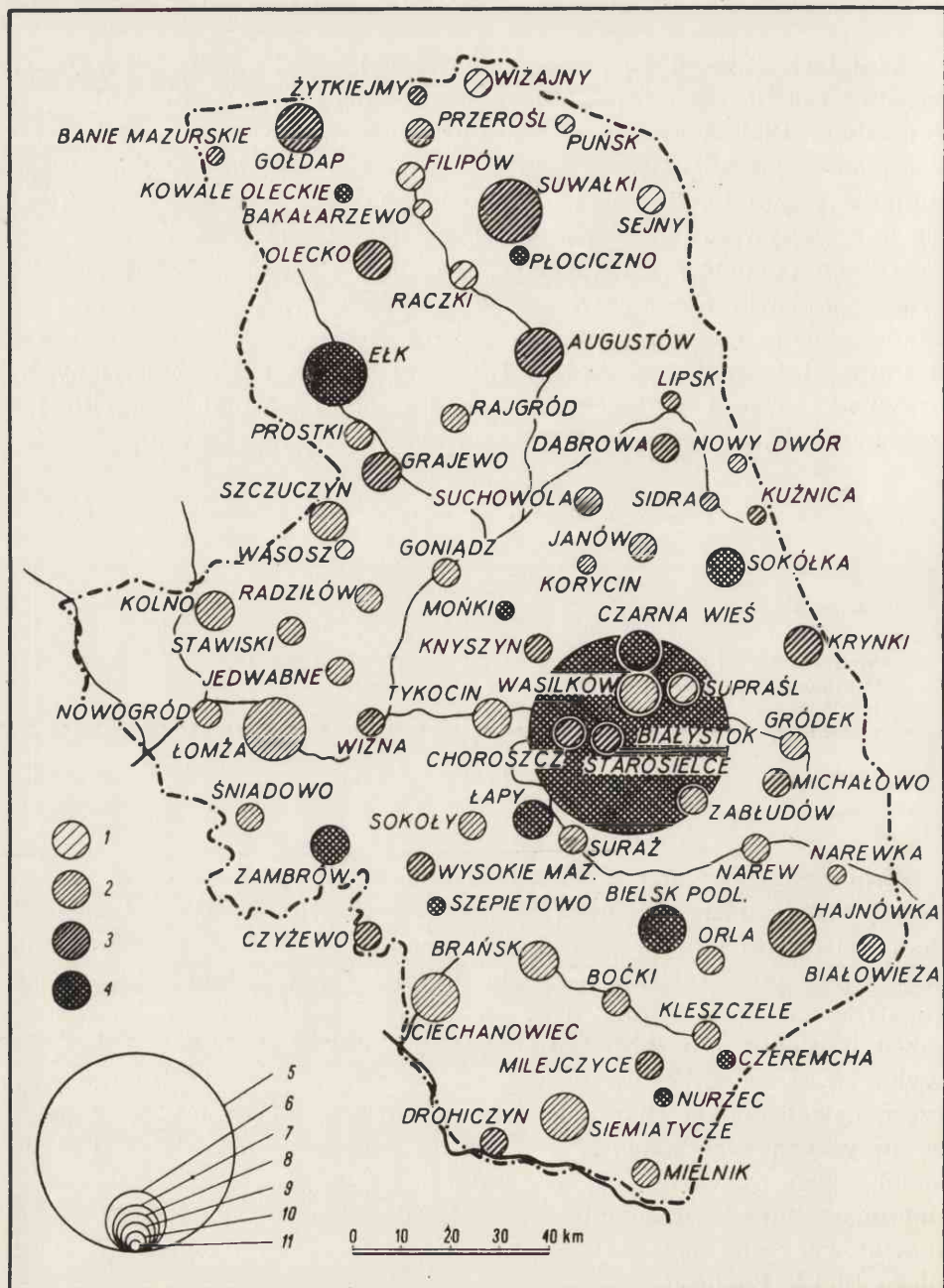
Tabela 29

Struktura miast i osiedli miejskich w 1950 r.

Rodzaj osiedli	Liczba miast wg liczby mieszk. (w tys.)						Razem
	0,5—1	1—2	2—5	5—10	10—20	50—100	
Miasta	—	—	11	5	4	1	21
Osiedla miejskie	1	10	4	—	—	—	15
Inne większe osiedla	—	16	—	—	—	—	16
Ogółem	1	26	15	5	4	1	52

Ssące oddziaływanie Ziemi Zachodnich zaznaczało się także w głębi województwa, gdzie w pierwszych latach powojennych malała liczba ludności osiedli i miast (Zambrów, Siemiatycze), zwłaszcza w południowej części pow. bielskiego, gdzie z kolei część ludności białoruskiej repatriowana została do ZSRR. Słaba była również dynamika rozwoju miast i osiedli w bezpośrednim sąsiedztwie Białegostoku. Część z nich wykazywała zaledwie nieznaczny wzrost (Choroszcz, Wasilków, Łapy), część nawet malała (Supraśl, Zabłudów, Suraż, Tykocin). Wydaje się, że przyczyną tych zjawisk był właśnie wzrost Białegostoku (i Starsielc), gdzie poważny ubytek ludności żydowskiej stworzył pustkę, natomiast inwestowanie miasta zwiększało jego siłę atrakcyjną. Miasta powiatowe rosły na ogół powoli. Poza Augustowem wyróżniał się tu nieco Bielsk Podlaski.

¹⁰⁰ W zasadzie podano wszędzie stan ludności z 1959 r., poza 7 osiedlami, dla których posiadano dane jedynie z lat 1954—56. Oczywiście w takim przypadku wskaźniki obliczono na krótszy okres dla zachowania porównywalności wskaźników rocznych.

16. Typy rozwojowe miast i osiedli miejskich w woj. białostockim

1 — szczytowy rozwój ok. 1860—80; 2 — szczytowy rozwój przed I wojną światową; 3 — szczytowy rozwój do 1939 r.; 4 — szczytowy rozwój po 1950 r.; 5 — maksymalna liczba ludności powyżej 100 000 mieszk.; 6 — maksymalna liczba ludności od 20 000 do 50 000 mieszk.; 7 — maksymalna liczba ludności od 10 000 do 20 000 mieszk.; 8 — maksymalna liczba ludności od 5000 do 10 000 mieszk.; 9 — maksymalna liczba ludności od 2000 do 5000 mieszk.; 10 — maksymalna liczba ludności od 1000 do 2000 mieszk.; 11 — maksymalna liczba ludności poniżej 1000 mieszk.

Mapa stanu z 1950 r. pokazuje układ z początku planu 6-letniego, m. 15 stan aktualny¹⁰⁰. Dla ustalenia listy miast i osiedli miejskich w 1959 r. trzeba było nieco zmodyfikować metodę klasyfikowania osiedli. W zasadzie oparto się na liście osiedli miejskich i miast z 1950 r., biorąc ponadto pod uwagę te osiedla, których rozwój w latach 1950—1955 doprowadził do większej koncentracji zatrudnionych poza rolnictwem (powyżej 400 zatrudnionych, co mogłoby odpowiadać w przybliżeniu 800 osobom utrzymującym się z zawodów pozarolniczych).

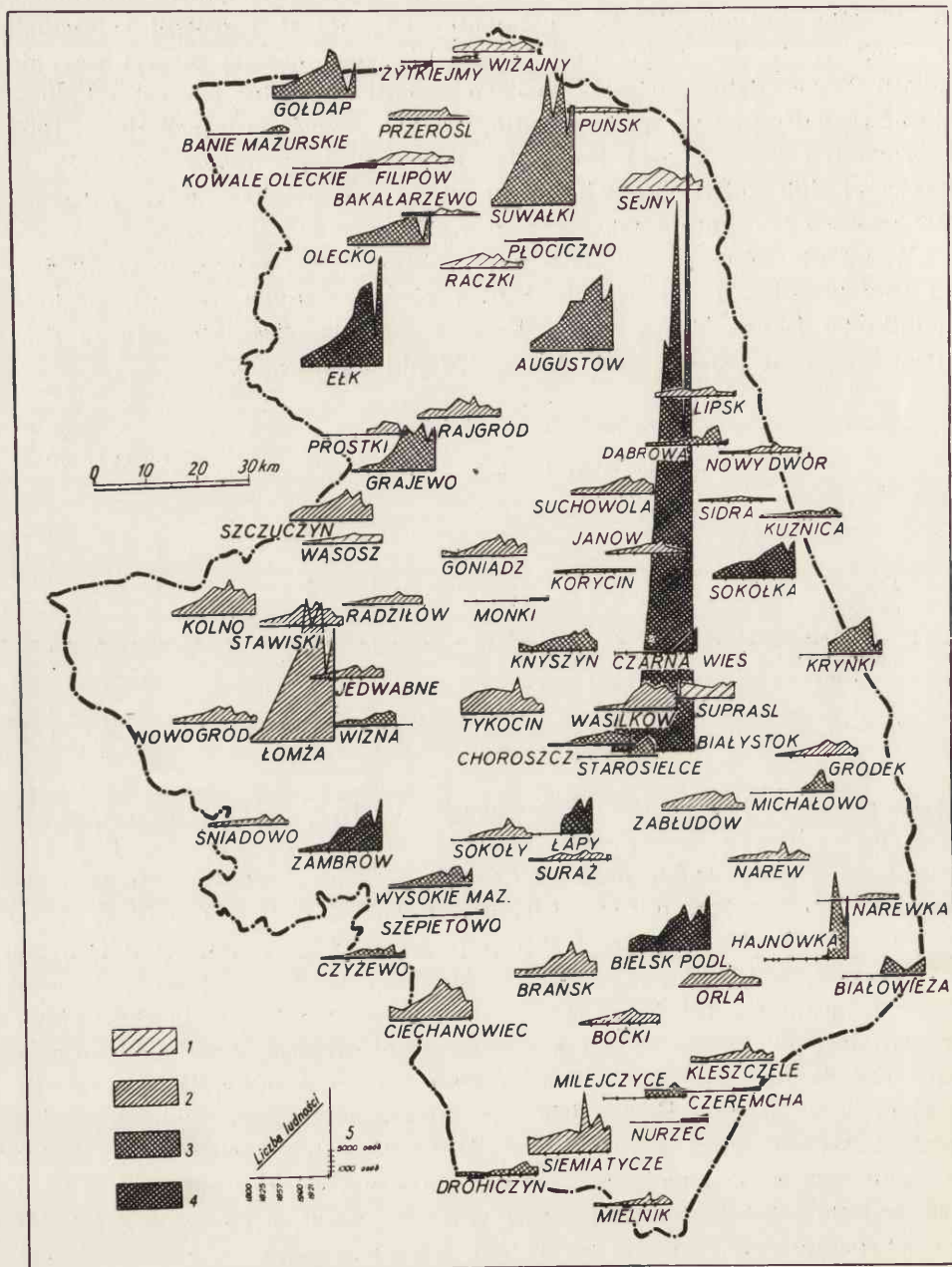
W wyniku skreślono z listy miasto Starosielce, włączone w 1954 r. do Białegostoku, i Wiznę, dla której brakło danych, a uwzględniono dodatkowo Banie Mazowieckie, Kowale Oleckie, Szepietowo oraz dwa nowo kreowane ośrodki powiatów — Mońki i Dąbrowę.

Struktura miast i osiedli miejskich w 1959 r.

Tabela 30

Rodzaj osiedli	Liczba miast wg liczby mieszk. (w tys.)						Razem
	1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	> 100	
Miasta	—	6	7	3	3	1	20
Osiedla miejskie	7	8	1	—	—	—	16
Inne większe osiedla	17	3	—	—	—	—	20
Ogółem	24	17	8	3	3	1	56

Porównanie obu zestawień wskazuje na zwiększenie się roli miast małych 5—10 tys., a spadek udziału miast najmniejszych. Również wśród osiedli miejskich punkt ciężkości przesuwa się ku osiedlom liczącym ponad 2 tys. mieszk. Liczba innych większych osiedli wzrosła z 16 do 20. Liczba ludności trzech z nich przekracza obecnie 2 tys. Są to: Goniądz, w którym mieszka obecnie około 2,5 tys., z tego w samym mieście niespełna 1,3 tys. osób, podczas gdy reszta zamieszkuje tzw. „przedmieścia”, będące właściwie rolniczymi wsiami, oraz szybko rosnące Kleszczele i Radziłów. Z porównania map wynika, iż sieć osiedli miejskich w latach 1950—1959 nie uległa większym zmianom. Natomiast szereg miast i osiedli miejskich wskutek zwiększenia liczby mieszkańców awansowało do następnych grup. Należy podkreślić bardzo szybkie ostatnio tempo wzrostu miast i osiedli, przy czym szczególnie wyróżniały się pod tym względem nowo kreowane ośrodki powiatów (Sejny, a zwłaszcza Mońki i Dąbrowa) i ośrodki nowego przemysłu (Zambrów, Czarna Wieś), gdzie średni roczny przyrost przekraczał 10% stanu wyjściowego. Do tej grupy należały też leżące na terenach odzyskanych Gołdap, Kowale i Banie.

17. Zmiany liczby ludności miast i osiedli miejskich woj. białostockiego w latach 1800 q 1959 (dane wg tabel)

Okres szczytowego rozwoju nastąpił w latach: 1 — 1860—1880; 2 — przed I wojną światową; 3 — przed 1939 r.; 4 — po 1945 r.

STRUKTURA FUNKCJONALNA I TYPY FUNKCJONALNE MIAST I OSIEDLI

Dla określenia typów funkcjonalnych miast i osiedli oparto się o analizę struktury funkcjonalnej ludności¹⁰¹. Strukturę tę obliczono na podstawie danych o zatrudnieniu, zebranych w czasie badań terenowych w latach 1954—1956. Dane dotyczą tylko mieszkańców miast bez dojeżdżających do pracy. Próba ustalenia struktury funkcjonalnej ludności wszystkich zbadanych osiedli nie dała rezultatu ze względu na trudności, jakie sprawiała ludność rolnicza występująca w znacznych ilościach w najmniejszych ośrodkach. Pominięcie tej ludności nie wydawało się słuszne ze względu na niewątpliwie osiedlotwórczą jej rolę. Ostatecznie strukturę funkcjonalną zestawiono dla 28 największych miast i osiedli liczących w momencie badania co najmniej 2 tys. mieszk.

Do grupy osiedlotwórczej włączono tu także rolników, zatrudnionych bądź w dużych gospodarstwach państwowych (PGR — gospodarstwa, administracja, warsztaty, POM, GOM), bądź w większych gospodarstwach indywidualnych (powyżej 5 ha), natomiast do grupy uzupełniającej zaliczono posiadaczy drobnych gospodarstw 2—5 ha (we wszystkich przypadkach liczono po jednej osobie na gospodarstwo).

W szeregu działów gospodarki narodowej zastosowano pewne uproszczenie dla wyodrębnienia grupy osiedlotwórczej. I tak do grupy tej zaliczono połowę zatrudnionych w rzemiośle, połowę zatrudnionych w GS Samopomoc Chłopska (biurach, sklepach i magazynach). W zasadzie jednak starano się kwalifikować zakłady pracy w zależności od zasięgu ich działania i na tej podstawie ustalać strukturę funkcjonalną ludności.

W niektórych przypadkach wielkość zatrudnienia w poszczególnych działach bądź grupach funkcjonalnych jest zmienna, wyższa w „sezonie”, niższa w pozostałych porach roku. „Sezonem” dla niektórych przemysłów jest jesień i zima. Wahania te mają znaczne rozmiary jedynie w Białowieży, gdzie liczba pracowników leśnych wzrasta w „sezonie” dwukrotnie. Charakterystyczne są układy grup funkcjonalnych z niesłychanie niskimi udziałami zatrudnionych, a wysokimi zawodowo biernych. Stopień produktywizacji ludności jest stosunkowo wyższy w Białymstoku i miastach wyspecjalizowanych (Zambrów, Wasilków,

¹⁰¹ W opracowaniu niniejszym pominięto szczegółowe omówienie metody opracowywania struktury funkcjonalnej, problematyka ta jest bowiem szczegółowo przedstawiona w polskiej literaturze geograficznej, ostatnio w artykule pt.: Zagadnienia struktury funkcjonalnej miast polskich, „Przeł. Geogr.”, 30, 1958 z. 1, s. 59—96.

Struktura funkcjonalna miast

Miasto	Fakt zebrania danych	Liczba ludności w tys.	W tys.			W %		
			Grupy			Grupy		
			Osiedlo- twórcza	Uzupel- niająca	Zawodowo biernych	Osiedlo- twórcza	Uzupel- niająca	Zawodowo biernych
Białystok	1955	95,0	29,7	11,7	53,6	31,2	12,3	56,5
Łomża	1956	18,8	2,8	1,7	14,3	14,9	8,8	76,3
Suwałki	1954	17,7	2,3	1,1	14,3	12,7	6,2	81,1
			(2,5)		(14,1)	(14,3)		(80,5)
Elk	1954	15,8	3,6	1,7	10,5	22,6	11,0	66,4
			(3,8)		(10,3)	(23,9)		(65,1)
Augustów	1956	11,3	2,3	1,2	7,8	20,2	10,7	69,1
			(2,8)		(7,3)	(24,6)		(64,7)
Hajnówka	1954	9,8	2,9	0,8	6,1	29,6	8,2	62,2
Bielsk Podl.	1954	8,5	1,8	0,8	5,9	21,0	9,8	69,2
			(1,9)		(5,8)	(21,9)		(68,3)
Grajewo	1954	7,8	0,7	0,5	6,6	8,9	6,9	84,2
Zambrów	1956	6,8	2,2	0,6	4,0	32,4	8,1	59,5
Łapy	1956	6,7	2,3	0,3	4,1	34,1	4,8	61,1
Sokółka	1954	6,0	1,5	0,5	4,0	25,5	8,3	66,2
Olecko	1954	5,5	1,0	0,6	3,9	19,0	10,5	70,5
Siemiatycze	1954	4,6	0,9	0,5	3,2	19,0	10,7	70,3
Gołdap	1954	4,4	0,8	0,4	3,2	17,5	9,5	73,0
Kolno	1954	3,9	0,9	0,3	2,7	22,2	9,2	68,6
Wasilków	1954	3,5	1,4	0,2	1,9	40,8	4,8	54,4
Czarna Wieś	1954	3,2	1,4	0,1	1,7	42,3	3,5	54,2
Ciechanowiec	1954	3,1	0,3	0,4	2,4	9,2	11,5	79,3
Supraśl	1954	3,1	1,0	0,1	2,0	31,6	3,2	65,2
Wysokie Maz.	1954	3,1	0,9	0,4	1,8	29,8	12,9	57,3
Brańsk	1954	3,0	0,6	0,2	2,2	18,5	7,7	73,8
Szczuczyn	1954	2,9	0,5	0,2	2,2	16,2	8,3	75,5
Białowieża	1954	2,7	0,8	0,2	1,7	27,8	8,2	64,0
			(1,3)		(1,2)	(47,0)		(44,8)
Krynki	1954	2,7	0,3	0,3	2,1	8,8	11,4	79,8
Choroszcz	1954	2,1	1,0	0,1	1,0	46,5	4,8	48,7
Knyszyn*	1954	2,0	0,4	0,2	1,4	21,6	9,5	68,9
Michałow	1954	2,0	0,4	0,1	1,5	17,5	6,5	76,0
Sejny	1956	2,0	0,4	0,2	1,4	21,4	8,4	70,2

* Wzięto pod uwagę jedynie ludność mieszkającą w centralnej części osiedla, pominięto natomiast tzw. czysto rolniczy.

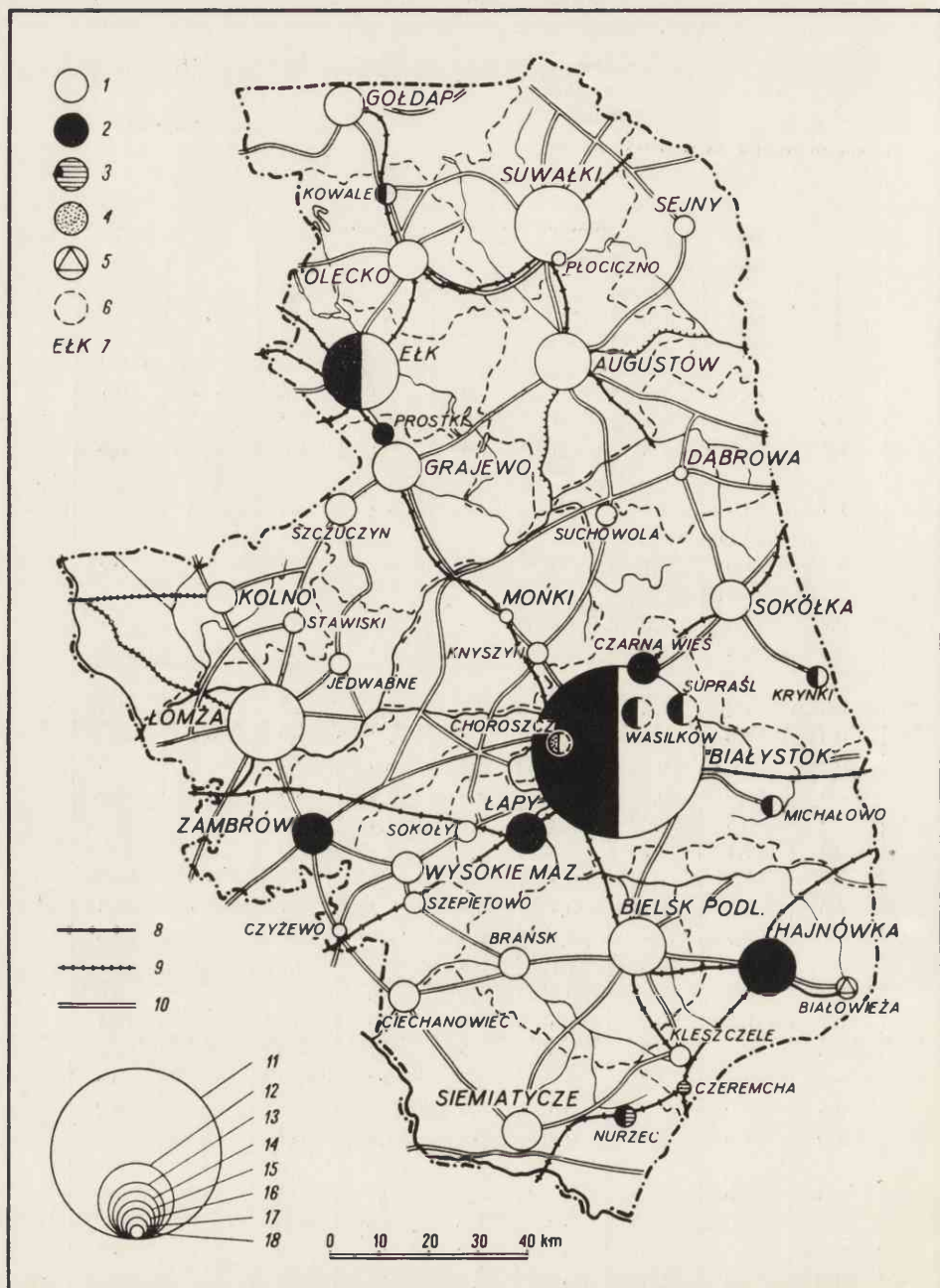
Źródło: dane Prezydium Miejskiej Rady Narodowej.

i osiedli miejskich w 1955 r.

Tabela 31

W %								
Struktura grupy osiedlotwórczej								
Rolnictwo	Przemysł	Budownictwo	Komunikacja	Obrót towarowy	Usługi	Administracja	Inne	Pracujący poza miastem
0,6	13,6	4,8	5,2	3,9	0,9	1,6	0,4	0,1
0,6	2,4	1,1	2,9	2,9	2,3	2,7	—	—
1,7	4,6	1,0	0,8	1,4	1,3	1,0	—	0,9
1,3	7,8	1,1	3,4	2,5	3,9	2,6	—	—
	(9,1)							
4,9	5,0	1,1	1,4	2,1	2,7	2,5	—	0,5
	(9,4)							
0,9	17,8	1,0	2,8	1,5	2,0	3,5	—	0,1
3,1	4,8	1,0	1,1	5,3	1,3	4,4	—	—
	(5,7)							
0,4	1,2	0,4	0,6	1,5	1,2	2,3	—	1,3
0,4	25,0	2,7	0,3	1,2	1,7	1,0	0,1	—
0,2	26,3	0,6	0,9	1,3	0,9	2,4	—	1,5
2,5	2,9	0,7	1,1	5,9	2,1	4,4	—	5,9
2,5	2,8	2,4	0,5	2,9	4,4	3,5	—	—
0,5	7,1	—	1,1	3,2	2,1	5,0	—	—
2,3	3,2	1,1	0,5	1,8	2,0	5,2	1,4	—
5,4	2,5	1,3	0,4	4,3	1,7	4,7	1,3	0,4
—	20,7	—	0,1	0,4	—	—	—	19,6
—	12,2	22,8	5,1	0,8	0,3	1,0	—	—
2,6	4,2	—	0,2	1,0	0,6	—	—	0,6
0,2	10,6	—	1,3	0,5	2,9	0,2	—	16,1
1,5	2,9	3,2	2,6	3,5	6,7	9,4	—	—
9,0	3,7	2,2	—	2,3	0,7	0,3	—	0,3
3,8	3,5	—	0,3	1,4	2,7	0,3	—	4,2
1,0	1,3	—	4,8	0,6	1,8	0,5	15,6	2,2
							(34,8)	
1,4	4,6	—	0,2	0,7	0,7	0,5	0,7	—
2,4	—	—	0,2	1,0	25,6	0,6	—	16,7
10,1	3,3	—	0,5	3,2	2,2	0,8	—	1,5
1,0	10,3	0,7	0,2	2,7	2,6	—	—	—
4,1	2,3	0,3	0,2	2,3	3,3	8,9	—	—

„przedmieścia” oddalone do 13 km, zamieszkałe w 1954 r. przez ok. 950 osób i mające charakter

18. Typy funkcjonalne miast i osiedli miejskich ok. 1956 r.

1 — funkcje złożone; 2 — funkcje przemysłowe; 3 — funkcje komunikacyjne; 4 — funkcje usługowe; 5 — funkcje leśne; 6 — funkcje satelityczne; 7 — miasta powiatowe (dużymi literami); 8 — koleje; 9 — koleje wąskotorowe; 10 — ważniejsze drogi; 11 — maksymalna liczba ludności powyżej 100 000 mieszk.; 12 — maksymalna liczba ludności od 50 000 do 100 000 mieszk.; 13 — maksymalna liczba ludności od 20 000 do 50 000 mieszk.; 14 — maksymalna liczba ludności od 10 000 do 20 000 mieszk.; 15 — maksymalna liczba ludności od 5000 do 10 000 mieszk.; 16 — maksymalna liczba ludności od 2000 do 5000 mieszk.; 17 — maksymalna liczba ludności od 1000 do 2000 mieszk.; 18 — maksymalna liczba ludności poniżej 1000 mieszk.

Czarna Wieś, Choroszcz), najniższy natomiast w dużych ośrodkach lokalnych, jak Suwałki, Łomża czy Grajewo¹⁰².

W oparciu o analizę struktury funkcjonalnej przeprowadzono klasyfikację funkcjonalną miast i osiedli (m. 19), przy czym klasyfikacją tą objęto nie tylko 28 miast i osiedli uwzględnionych w tabeli 31, ale i 14 mniejszych. Znalazły się tu wszystkie uznane za miasta i osiedla miejskie, a ponadto następujące kategorie osiedli:

1. Wszystkie osiedla wyspecjalizowane, nawet jeśli liczba osób, utrzymujących się z zawodów pozarolniczych, nie przekraczała w 1950 r. — 800 osób, natomiast $\%$ utrzymujących się z zawodów pozarolniczych przekraczał wówczas 80 $\%$, przy czym większość tej ludności była związana z jednym zakładem pracy (Płociczno, Czeremcha).

2. Ośrodki nowo kreowanych powiatów, gdzie zatrudnienie poza rolnictwem przekraczało w 1956 r. 300 osób (Mońki, Dąbrowa).

3. Ożywione ośrodki lokalne, w których zatrudnienie poza rolnictwem przekraczało w 1954 250 osób (Kleszczele, Szepietowo, Kowale Oleckie).

W ten sposób klasyfikacją funkcjonalną objęto również te osiedla, które nie mając jeszcze charakteru miast czy osiedli miejskich, mają szanse dalszego wzrostu. W tabeli 32 włączono je do grupy osiedli miejskich, dlatego ich liczba wzrosła do 22.

W przeprowadzonej klasyfikacji wyróżniono przede wszystkim miasta i osiedla wyspecjalizowane, w których zatrudnienie w jednym lub równorzędnie w dwóch działach gospodarki narodowej przekracza 60 $\%$ grupy osiedlotwórczej. Osiedla, w których przemysł stanowi 40—60 $\%$, grupy osiedlotwórczej potraktowano jako silnie uprzemysłowione. Pozostałe miasta i osiedla stanowią miasta o funkcjach złożonych. Należy podkreślić, że kryteriów tych nie stosowano sztywno, ale opierano się również na znajomości terenu. Na przykład Ciechanowca nie zaliczono do grupy silnie uprzemysłowionych, gdyż odsetek przemysłu jest tam w gruncie rzeczy niski, a wysuwa się na czoło wobec niskiego ogólnie odsetka grupy miastotwórczej. W dwu osiedlach (Brańsku i Knyszynie) poważną rolę grają ponadto funkcje rolnicze.

Wielkość miast i osiedli miejskich oraz typy funkcjonalne przedstawia m. 18. Z mapy tej oraz z tab. 32 widać, iż w województwie białostockim dominują ośrodki o funkcjach złożonych reprezentowane przez osiedla różnej wielkości rozmieszczone dość równomiernie na ca-

¹⁰² Pewien wpływ może tu mieć sposób zbierania danych, gdyż w miastach, gdzie istniały duże zakłady pracy, mniejsza była możliwość opuszczenia ich aniżeli w miastach o funkcjach złożonych, z typowym dla nich rozdrobieniem firm i instytucji.

łym obszarze. Ośrodki wyspecjalizowane grupują się wokół Białegostoku i w południowo-wschodniej części województwa.

Miast i osiedli o funkcjach złożonych jest ogółem 25, czyli 60% ogólnej liczby osiedli o charakterze miejskim. Znajdują się tu drobne ośrodki lokalne (Kleszcze, Brańsk, Ciechanowiec, Czyżew, Szpiewoto, Sokoły, Jedwabne, Stawiski, Szczuczyn, Knyszyn, Suchowola), niewielkie osiedla, kreowane niedawno na stolicie nowo utworzonych powiatów (Mońki, Dąbrowy, Sejny), wreszcie dawniejsze ośrodki powiatowe (Siemiatyże, Sokółka, Grajewo, Olecko, Gołdap, Suwałki, Łomża, Kolno, Wysokie Mazowieckie), częściowo uprzemysłowione (Augustów, Bielski Podlaski).

Tabela 32

Typy funkcjonalne osiedli w 1956 r. wg liczby mieszkańców

Typy osiedli	Liczba osiedli w grupach						Razem
	Liczba mieszk. (w tys.)						
	< 1	1—2	2—5	5—10	10—20	> 20	
Miasta							
O funkcjach złożonych, silnie uprzemysłowione	—	—	—	—	1	1	2
o funkcjach złożonych	—	—	4	6	3	—	13
satelityczno-przemysłowe	—	—	2	—	—	—	2
przemysłowe	—	—	—	2	1	—	3
Osiedla miejskie							
o funkcjach złożonych, silnie uprzemysłowione	—	1	2	—	—	—	3
o funkcjach złożonych	1	8	3	—	—	—	12
przemysłowe	1	—	2	—	—	—	3
komunikacyjne	1	—	—	—	—	—	1
przemysłowo-komunik.	—	1	—	—	—	—	1
satelityczno-usługowe	—	1	—	—	—	—	1
leśne	—	—	1	—	—	—	1
Ogółem: miasta	—	—	6	8	5	1	20
osiedla miejskie	3	11	8	—	—	—	22

Mniej liczna jest grupa miast i osiedli o funkcjach złożonych, silnie uprzemysłowionych. Jest ich 5, czyli około 12%. Do tej grupy należy ośrodek wojewódzki — Białystok (przemysł włókienniczy i metalowy), silny ośrodek ponadpowiatowy — Ełk oraz 3 mniejsze ośrodki, nie po-

siadające praw miejskich — Kowale (przemysł budowlany i metalowy), Krynki (przemysł garbarski) i Michałowo (przemysł włókienniczy).

Ostatnią wreszcie grupę stanowią miasta i osiedla wyspecjalizowane. Jest ich w sumie 12, czyli 28% ogólnej liczby osiedli miejskich.

W rejonie Białegostoku mamy 4 niewielkie osiedla, liczące 2—3,5 tys. mieszk., z których 3 związane są częściowo z Białymstokiem przez dojazdy do pracy, mając częściowo własne funkcje miastotwórcze — a czwarte — Czarna Wieś, jest osiedlem wyraźnie wyspecjalizowanym (przemysł drzewny i chemiczny). Z trzech satelitów dwa posiadają również własne podstawy gospodarcze w postaci przemysłu (Wasilków — przemysł włókienniczy, i Supraśl — przemysł drzewny), a trzeci ma silnie rozwinięte funkcje usługowe (Choroszcz — olbrzymi szpital dla umysłowo-chorych, mieszczący się w budynkach pofabrycznych). W południowo-wschodniej części województwa mamy niewielkie osiedle kolejarskie, wyrosłe na węźle komunikacyjnym — Czeremchę, oraz osiedle kolejarsko-przemysłowe Nurzec (przemysł drzewny). Białowieżę zakwalifikowano jako odrębny typ funkcjonalny, wśród zatrudnionych przeważają tam bowiem pracownicy Białowieskiego Parku Narodowego, służba leśna, pracownicy Technikum Leśnego (ponadto ok. 100 osób, czyli ok. 90% uczniów technikum pochodzi spoza Białowieży). Pozostałe osiedla wyspecjalizowane mieszczą się na północy województwa. Są to dwa osiedla przemysłowe związane z przemysłem drzewnym: Prostki i Płociczno. Ponadto trzy stosunkowo młode miasta powiatowe — Hajnówka, Zambrów i Łapy, mają tak wyraźną przewagę przemysłu w ramach grupy osiedlotwórczej, że zaliczono je do miast przemysłowych. Warto przy okazji zwrócić uwagę na fakt, że żadne z miast i osiedli wyspecjalizowanych, poza trzema miastami powiatowymi, nie jest ośrodkiem targowym, spośród silnie uprzemysłowionych osiedli o funkcjach złożonych tylko jedno (z siedmiu) nie jest równocześnie ośrodkiem targowym, natomiast na 26 osiedli o funkcjach złożonych, targi lub jarmarki odbywają się w 25. Targi nie odbywają się w Krynkach, które znajdują się obecnie na samej granicy, a zatem odcięte są od części swego dawnego zaplecza.

Rezultatem klasyfikacji funkcjonalnej jest określenie głównych funkcji, dzięki którym istnieje i rozwija się miasto. Jednakże zarówno wszystkie miasta i osiedla o funkcjach złożonych, jak i niektóre miasta wyspecjalizowane spełniają rolę ośrodków obsługujących zaplecze, przy czym zasięg tej obsługi jest różny i zależy nie tylko od specjalizacji funkcjonalnej i wielkości miasta, ale również od skoncentrowania w nim instytucji, szczególnie silnie związanych z zapleczem. Hierarchia ośrodków lokalnych nie może być przy tym utożsamiana z klasyfikacją funkcjonalną miast.

OŚRODKI LOKALNE OKOŁO 1955 R.

Głównym kryterium, na którego podstawie ustalono hierarchię ośrodków lokalnych woj. białostockiego około 1935 r., był handel i rzemiosło. Obecnie handel nie jest u nas dobrym miernikiem zarówno ze względu na silne zniszczenie spowodowane wojną, o których była już mowa poprzednio, jak i późniejszy rozwój sytuacji po wojnie. Likwidacja handlu prywatnego odbiła się przede wszystkim na małych miasteczkach, w których gwałtownie spadła liczba placówek handlowych. W Sokółce jest obecnie 37 placówek detalicznych wobec 180 przed wojną, odpowiednie liczby dla innych mniejszych miast województwa białostockiego wynoszą: Czyżewo — 12 i 200, Krynki — 10 i 100, Kuźnica — 5 i 40, Radziłów — 7 i 30 itp. Mniejszy jest spadek liczby sklepów w miastach ziem odzyskanych, gdzie już przed wojną placówki handlowe były większe i lepiej wyposażone, np. w Ełku było przed 1939 r. około 150 sklepów, obecnie — 108. Wielki spadek wystąpił w Białymstoku (400 wobec 2,6 tys. w 1934 r.), ale za to poważnie wzrosła tu przeciętna wielkość sklepu. Z drugiej strony rozbudowywany handel państwowy nie starał się skompensować tych strat, kierując się niekorzystną dla miasteczek tendencją zbliżenia do terenu przez rozbudowę sieci sklepów wiejskich. Zalety rozproszenia sieci detalicznej obniżane były przez niewłaściwe zaopatrzenie tych sklepów, w wyniku czego i tak rolnik zmuszony był do wyjazdu do miasteczka w poszukiwaniu potrzebnych mu artykułów, które spodziewał się nabyć albo w sklepie, albo u pokątnego dostawcy. Zjawisko uciekania rzemiosła i drobnego handlu w podziemie odbijało się na układzie danych statystycznych, którymi można byłoby się posłużyć w niniejszych rozważaniach. Dotyczy to zwłaszcza rzemiosła. Oficjalne dane z lat 1955—1956 obejmują bowiem zaledwie część faktycznie pracujących rzemieślników. Jak wynika z informacji zebranych w terenie, faktyczna liczba rzemieślników była w niektórych małych osiedlach 2—3 razy większa od zarejestrowanej. Niestety w rozważaniach niniejszych trzeba się było oprzeć na danych oficjalnych, niewątpliwie zaniżonych, ale jedyńskich i porównywalnych. Ogólna liczba wziętych pod uwagę warsztatów była znacznie niższa niż przed wojną. W Białymstoku było przed wojną około 1,6 tys. warsztatów rzemieślniczych (zakłady przemysłowe VIII kategorii wg GUS) — obecnie 600; w Sokółce — 117, teraz — 73; również w Ełku notujemy spadek ze 100 do 70. Raz jeszcze należy podkreślić, że faktyczny spadek był mniejszy. Dla ustalenia hierarchii ośrodków lokalnych w województwie białostockim wzięto pod uwagę: liczbę ludności, liczbę sklepów, istnienie targowisk, liczbę zakładów rzemieślniczych, istnienie Państwowych Ośrodków Maszynowych, liczbę szkół średnich ogólnokształcących oraz szkół zawodowych (zarówno średnich — techników,

jak i zasadniczych), szpitali, przychodni lekarskich, a wreszcie rolę administracyjną osiedla.

W zestawieniu pominięto punkty skupu, występujące dość powszechnie, a wobec tego nie będące wskaźnikiem szczególnym, oznaczającym ośrodki lokalne. Wzięto natomiast pod uwagę targowiska, których liczba wprawdzie zmalała w stosunku do czasów przedwojennych, ale które nadal grają poważną rolę w życiu miasteczek, a także wsi. Na rynek targowy trafia tylko część produktów gospodarki chłopskiej, tym też tłumaczyć można zmniejszenie roli targów w gospodarce miast. Na terenie województwa białostockiego (bez 3 powiatów pruskich) w 1932 r. w 57 miejscowościach odbywały się targi małe lub wielkie, obecnie liczba ta zmalała do 32 osiedli (oraz 4 miejscowości na ziemiach odzyskanych), przy czym tylko jedno z nich — Mońki, nie było przed wojną ośrodkiem targowym¹⁰³. Brak odpowiednich danych uniemożliwia porównanie intensywności targów przedwojennych z obecnymi.

Rolę miast jako ośrodków kulturalnych i społecznych wyznaczano na podstawie liczby szkół, przychodni i szpitali, pominięto natomiast takie urządzenia kulturalne jak biblioteki, kina czy domy kultury, ze względu na ich mały zasięg oddziaływania. Celowe wydawało się zwrócenie uwagi na rolę administracyjną osiedla, ponieważ fakt istnienia władz wojewódzkich czy powiatowych poważnie wpływa na zwiększenie oddziaływania miasta na zaplecze.

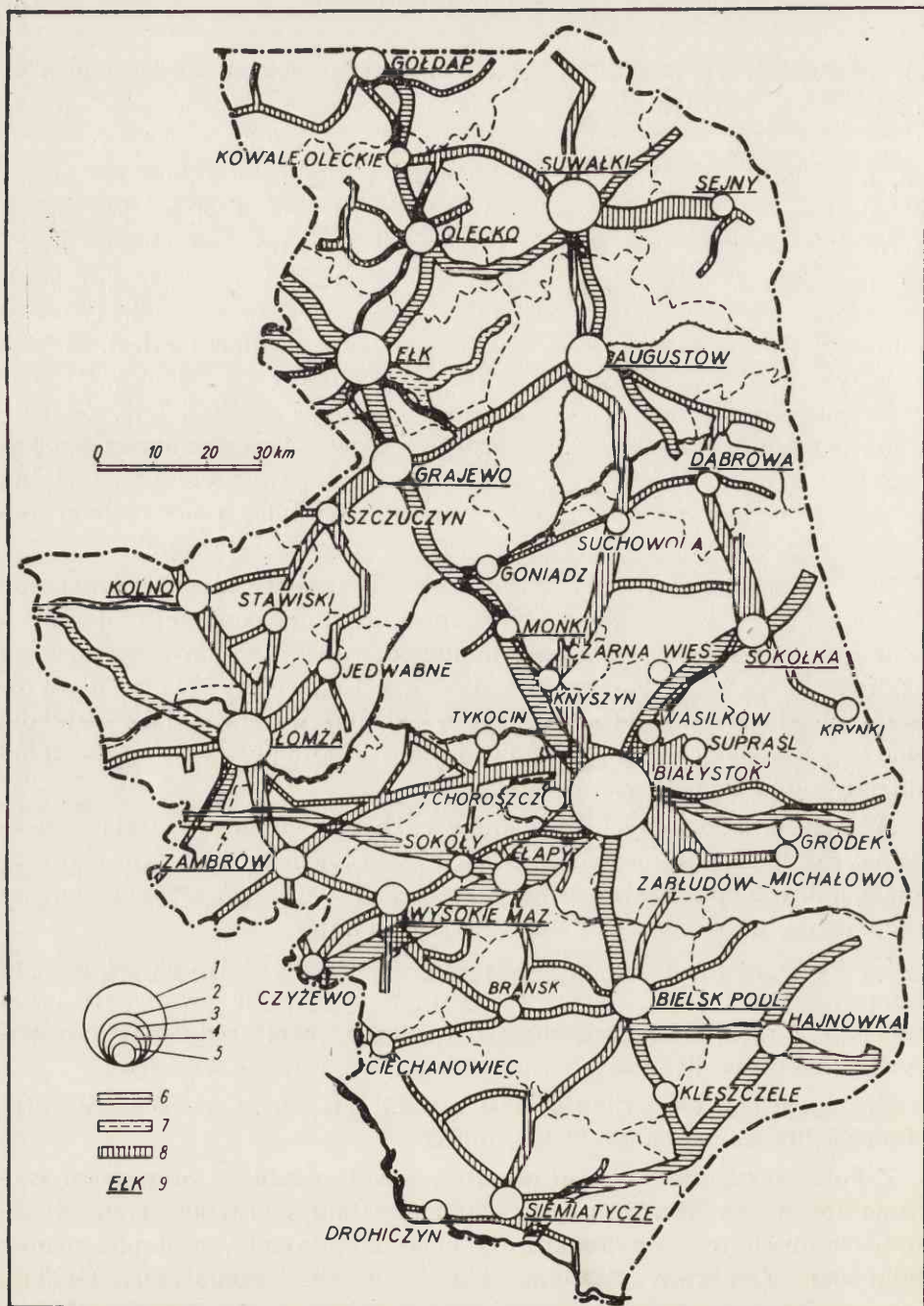
Analiza poszczególnych elementów i ich wzajemna proporcja pozwoliła wyróżnić na terenie województwa białostockiego 4 kategorie ośrodków lokalnych, poważnie różniących się pod względem stopnia koncentracji usług, które wiążą miasto z zapleczem.

Na czoło wysuwa się oczywiście 100-tysięczny Białystok, w którym skupia się ponad 400 sklepów (w tym 160 wyspecjalizowanych), liczba warsztatów rzemieślniczych sięga 600, liczba szkół średnich i zawodowych przekracza 40. Białystok określono jako ośrodek IV rzędu.

Następną pozycję zajmują trzy ośrodki III rzędu — Ełk, Suwałki i Łomża, liczące po około 20 tys. mieszk.

Z kolei następuje spora grupa ośrodków II rzędu — przy czym wyraźnie można tu wyróżnić grupę trzech silnie wykształconych ośrodków lokalnych tego rzędu, które z kolei wyprzedzają następną grupę: Hajnówka, Zambrów, Sokółka, Łapy, Olecko, Siemiatycze, Gołdap, Kolno i Wysokie Mazowieckie, przy czym Gołdap i Wysokie Mazowieckie są stosunkowo najstabilniej rozwinięte.

¹⁰³ Zarówno przed wojną, jak i obecnie brano pod uwagę tylko targowiska koncesjonowane, w praktyce bardziej ruchliwe.

19. Ośrodki lokalne i węzły komunikacyjne w woj. białostockim w 1956 r.

1 — ośrodki lokalne IV rzędu; 2 — ośrodki lokalne III rzędu; 3 — ośrodki lokalne II rzędu; 4 — ośrodki lokalne II rzędu słabo wykształcone; 5 — ośrodki lokalne I rzędu; 6 — natężenie ruchu kolei szerokotorowych — 1 para pociągów na dobę (natężenie ruchu wg T. Lijewskiego); 7 — natężenie ruchu kolei wąskotorowych — 1 para pociągów na dobę; 8 — natężenie ruchu autobusów — 1 para na dobę; 9 — miasta powiatowe podkreślone

Wszystkie ośrodki II—IV rzędu są siedzibami władz powiatowych, wszędzie odbywają się targi, prawie wszędzie znajdują się szpitale. Natomiast w następnej grupie 20 ośrodków I rzędu są tylko trzy stolice powiatów, wszystkie zresztą niedawno dopiero awansowały do tej roli, szpitale zasadniczo tu nie występują, szkoły średnie ogólnokształcące lub zawodowe spotyka się tylko w niektórych ośrodkach.

Tabela 33

Ośrodki lokalne w 1956 r.

Rząd wielkości	Liczba ośrodków	Średnie zaludnienie w 1959 r. (tys.)	Liczba sklepów	Targowiska	Liczba punktów rzemieślniczych	Liczba szkół ogólnokształcących i zawodow.	Liczba przychodni lekarskich
IV	1	118	440	+	600	43	35
III	3	21	> 129	+	> 104	8	3
II	3	11	> 65	+	> 84	> 3	2,5
II s	9	7	> 36	+	> 56	> 2	2
I	25	2,3	> 12	+	> 9	> 0,4	0,2

Zwraca uwagę ogólna zależność wielkości ośrodka i jego pozycji w hierarchii ośrodków lokalnych, przy czym trzeba zaznaczyć, iż zależność ta występuje nie we wszystkich przypadkach. Warto z kolei porównać hierarchię 41 ośrodków lokalnych z klasyfikacją funkcjonalną 42 miast i osiedli miejskich. Z 30 miast i osiedli o funkcjach złożonych 26 znalazło się na liście ośrodków lokalnych (I rzędu — 14, II rzędu — 9; III rzędu — 3), odpadło zatem jedno osiedle — Szepietowo, ponadto doszło 5 ośrodków (w tym 3 mające prawa miejskie), które na podstawie kryteriów ludnościowych trudno traktować jako miasta, natomiast koncentracja urządzeń usługowych kwalifikuje je do ośrodków lokalnych I rzędu. Wszystkie spośród 6 silnie uprzemysłowionych miast o funkcjach złożonych znalazły się na liście ośrodków lokalnych, przy czym poza Białymstokiem są to ośrodki niższego rzędu (2 — I rzędu i 3 — II rzędu). Natomiast jedynie nieliczne osiedla wyspecjalizowane mają charakter ośrodków lokalnych.

Na m. 19 przedstawiono rozmieszczenie ośrodków lokalnych na tle potoków ruchu pasażerskiego na liniach autobusowych i kolejowych (wg Lijewskiego). Okazuje się, że ośrodki lokalne najwyższego rzędu są równocześnie węzłami najbardziej ożywionego ruchu. Niemniej tylko na podstawie wykresów natężenia ruchu, zwłaszcza biorąc pod uwagę osobno ruch autobusowy, a osobno kolejowy — nie można byłoby przeprowadzić klasyfikacji ośrodków lokalnych ani wyznaczyć zasięgów ich zapleczy. Zagadnienie granic zapleczy zostało w niniejszych rozważaniach pominięte ze względu na brak odpowiednich danych. Próba

wykorzystania do tego celu materiałów przedsiębiorstw skupu nie dała rezultatu, gdyż skup był reglamentowany z góry, a rejony agend pokrywały się z podziałem administracyjnym. Mapa ośrodków lokalnych pozwala lepiej ocenić wzajemne, przestrzenne ustosunkowanie miast niż mapa typów funkcjonalnych, ponieważ w tym przypadku abstrahuje się od funkcji wyspecjalizowanych, które powodują rozwój osiedli niezależnie od jego położenia względem innych miast oraz względem terenów przyległych. Analiza mapy wskazuje, iż dokoła największego ośrodka lokalnego województwa — Białegostoku, rozciąga się strefa występowania jedynie ośrodków najniższego rzędu, przy czym liczba ich zapewne zmaleje, gdyż niektóre z nich będą musiały ulec swoim bliskim sąsiadom (np. Sokoły nie wytrzymują konkurencji Łap, a Gródek — Michałowa; o ile utrzyma się obecny kierunek rozwoju, Knyszyn i Goniądz ulegną silnie rozwijającym się Mońkom. Ośrodki lokalne wyższego rzędu występują w pewnym oddaleniu od Białegostoku, w południowej części Bielsk Podlaski, ku któremu ciężą tereny leżące od strony zachodniej, południowej i wschodniej i któremu wyraźnie ustępują Hajnówka i Siemiatycze. Bielsk zachowa zapewne nadal swą pozycję. W zachodniej części województwa poważnym ośrodkiem jest Łomża, dominująca nad Kolnem, Zambrowem i Wysokiem Mazowieckiem, przy czym w dalszym rozwoju o ile nie nastąpi uprzemysłowienie Łomży, pozycja jej może zostać zagrożona przez aktywniejszy Zambrów. Wreszcie w północnej części województwa spotykamy najlepiej wykształcony zespół ośrodków II i III rzędu, przy czym w konkurencji między Suwałkami i Ełkiem wygrywa ten ostatni dzięki lepszym powiązaniom komunikacyjnym, a niewątpliwie również dzięki silniejszemu uprzemysłowieniu. Na południe od nich znajdują się dwa ośrodki II rzędu — Augustów i Grajewo, natomiast Olecko, a zwłaszcza Gołdap, są znacznie słabiej wykształcone. Interesujące jest, iż peryferie województwa mają mniej ośrodków pierwszego rzędu niż centrum, gdzie wpływ Białegostoku utrudnia ich dalszy rozwój. Stan ten należy uznać za uzasadniony i trudno spodziewać się jego zmiany, choć niewątpliwie nastąpi ogólny rozwój wszystkich ośrodków.

PROBLEMY AKTYWIZACJI MIAST

W geograficznej literaturze lat ostatnich szeroko omawiany był problem kryzysu małych miast. Dotknął on przede wszystkim małe miasta o funkcjach złożonych — ośrodki lokalne najniższego rzędu. Kryzys był wywołany przez zmiany funkcji tych ośrodków, a jak usiłowano wykazać wyżej, nie zaczął się bynajmniej ostatnio, choć zdecydowanie przyspieszyły go szczególnie silne zniszczenia ostatniej wojny

i podejmowane po wojnie reformy. Narastające trudności małych miast wyrażają się m.in. w odplywie ludności i dewastacji zasobów mieszkalnych. Zwróciły one uwagę badaczy i polityków, formułujących programy aktywizacyjne. Powszechnie przyjmowano, że czynnikiem decydującym winno być uprzemysłowienie, prowadzone w oparciu o wykrzystanie miejscowych zasobów surowca, rezerw siły roboczej czy rezerw budowlanych. Przeprowadzana w latach 1955—1956 reforma administracyjna, polegająca na zwiększeniu liczby powiatów, postawiła na porządku dziennym sprawę wyboru osiedli, które stałyby się stolicami nowo kreowanych powiatów. A zatem aktywizacja kilkudziesięciu miast mogłaby być związana także z przeprowadzaną reformą administracyjną.

Miasta białostockie nie są wyjątkiem wśród ogółu miast Polski, tu kryzys zarysował się dość mocno, gdyż osiedla o funkcjach złożonych, szczególnie boleśnie nim dotknięte, stanowiły tu przytłaczającą większość, a ponadto straty wojenne były tu znacznie większe w związku z tym, iż poważny odsetek ludności stanowili Żydzi. W konsekwencji ludność większości miast nie osiągnęła jeszcze stanu przedwojennego. Spośród większych miast, oprócz Białegostoku, jedynie Bielsk Podlaski i Ełk, ostatnio Łapy, Zambrów i Sokółka przekroczyły przedwojenny stan zaludnienia. Poza Sokółką — aktywizacji wymienionych miast, sprzyjał rozwój przemysłu, mimo iż funkcja przemysłowa grała różną rolę w strukturze zatrudnienia tych miast. Należy zwrócić uwagę, że leżący na ziemiach odzyskanych Ełk liczy obecnie o 6,5 tys. więcej niż przed wojną, pomimo ciężkich zniszczeń i wyludnienia, w wyniku których w 1946 r. ludność miasta stanowiła ok. 40% stanu z 1939 r. (a w tej liczbie przytłaczającą większość stanowili świeżo przybyli osiedleńcy). Całkiem odmienny los spotkał Gołdap, który dopiero ostatnio wykazuje silny przyrost ludności. Niestety nieliczne tylko miasta i osiedla miejskie Białostoczczyzny odczuły korzystne skutki akcji uprzemysłowienia, prowadzonej w latach minionej sześciolatki. Właściwie, poza osiedlami Czarna Wieś i Nurzec, jedynie Zambrów spotkał ten szczęśliwy los. Wprawdzie lokalizacja budowanego tam zakładu włókienniczego była wadliwa, ze względu na brak wody, połączenia komunikacyjnego, a nawet zasobów siły roboczej, na które zapotrzebowanie przekraczało możliwości niewielkiego miasta, jednakże lokalizacja dla Zambrowa była niesłychanie korzystna, oznaczała bowiem wyrwanie się z impasu, w jakim znalazło się wiele innych miast Polski. O tym, że trudności te nie ominęły i Zambrowa, świadczy spadek liczby ludności w latach 1946—1950. Po 1950 r. w parze z rozbudową przemysłu szła tu odbudowa miasta, zniszczonego w czasie wojny, która objęła centrum miasta, przyczyniając się do szybszego usunięcia śladów wojny. W strukturze zatrudnienia zaznacza się w ostatnim

okresie spadek udziału zatrudnionych w budownictwie na rzecz zatrudnionych w przemyśle. W związku z tym, że równocześnie z rozbudową przemysłu nastąpił awans Zambrowa do rzędu miast powiatowych, wzrosło zatrudnienie w administracji, handlu i usługach, przy czym pomimo ogólnego wzrostu zaludnienia zwiększył się również stopień produktywizacji ludności.

Tabela 34

Struktura zatrudnienia w Zambrowie w latach
1954—1956

Działy gospodarki narodowej	% zatrudnionych w	
	1954 r.	1956 r.
Przemysł	5,4	26,2
Budownictwo	17,1	3,0
Komunikacja	0,9	0,6
Handel	3,9	4,7
Administracja	1,1	2,2
Usługi kulturalne i społeczne	1,7	1,8
Inne	0,1	0,1
Razem zatrudnienie poza rolnictwem	30,2	38,6
Liczba mieszk. zatrudnionych poza rolnictwem	1600	2600

Źródło: dane Prezydium Rady Narodowej.

W obu latach odsetki zatrudnionych obliczano w stosunku do ludności stałej i tymczasowej wziętej łącznie (liczba mieszkańców tymczasowych spadła w latach 1954—1956 z około 800 do około 100 osób). Tabela 34 ilustruje stosunki w zatrudnieniu mieszkańców Zambrowa. Należy zaznaczyć, że miejscowe rezerwy siły roboczej były niedostateczne i wzrost zatrudnienia odbywał się częściowo wskutek zwiększenia dojazdów do pracy. W 1956 r. dojeżdżało około 500 osób, tj. około 26% ogółu zatrudnionych w mieście (oczywiście tylko poza rolnictwem). Zambrów byłby przykładem potwierdzającym socjalistyczne zasady aktywizacji miast (tzn. łączność funkcji produkcyjnych z funkcjami kulturalno-administracyjnymi), gdyby nie to, że jego rozwój odbywa się w pewnym sensie kosztem Łomży. Ten trzykrotnie większy od Zambrowa ośrodek miejski, poważnie wyludniony przez wojnę, odbudowuje się stosunkowo słabo. Wprawdzie po 1950 r. notujemy zwiększenie tempa wzrostu ludności, jednakże wzrost ten nie jest wynikiem rozbudowy funkcji produkcyjnych, a jedynie wiąże się z funkcją administracyjną

i usługową. Jak wynika z analizy przesłanek lokalizacyjnych kombinatu zambrowskiego (Werwicki [13]), powinien on znaleźć się w Łomży, co pozwoliłoby na bardziej właściwą aktywizację tego miasta.

Oczywiście umieszczenie kombinatu w Łomży nie pozwoliłoby na rozbudowę Zambrowa. A zatem pomimo niewątpliwych korzyści, jakie w związku z budową zakładów odniósł Zambrów — omówiony przykład trudno uznać za wzorcowy.

Wcześniej aniżeli powiat zambrowski utworzono powiat moniecki, powstały z podziału powiatu białostockiego, spowodowanego koniecznością oddzielenia części północnej od południowej; poprzednio powiat białostocki był za wielki, a jego kształt zbyt wydłużony.

W związku z nowo utworzonym powiatem zaszła konieczność wyboru osiedla, które miałyby pełnić rolę ośrodka powiatu. Miasteczko Knyszyn, tradycyjny ośrodek lokalny tego obszaru, dobrze powiązany z zapleczem siecią dróg — został pominięty w tych rozważaniach, a stolicą powiatu zostały Mońki, wieś przy szosie i linii kolejowej, łączącej Grajewo z Białymstokiem. Decyzją tą przypieczętowano los Knyszyna, narażając się równocześnie na poważne koszty budowy od nowa osiedla o charakterze miejskim. Wprawdzie dzięki swej roli administracyjnej Mońki mają niewątpliwie szanse dalszego rozwoju, jednakże poważnej rozbudowie administracji (terenowej i gospodarczej) oraz pewnej rozbudowie usług nie towarzyszy niestety odpowiednie wzmocnienie funkcji produkcyjnych.

Podobnie postąpiono w wypadku Sejny i Dąbrowy. Oba te powiaty utworzono na początku 1956 r., przy czym w skład pow. sejneńskiego weszła wschodnia część pow. suwalskiego, a pow. dąbrowski powstał ze wschodniej części pow. augustowskiego i północnej części pow. sokólskiego. Sejny, podobnie jak szereg innych miast białostockich, największy swój rozkwit przeżyły przed pierwszą wojną światową. W okresie międzywojennym liczyły ponad 3 tys. mieszk., czyli około połowy swego stanu z 1904 r. Druga wojna pogłębiła upadek miasta, a ostatnio po 1950 r. notujemy przyspieszenie rozwoju ludności, niewątpliwie wynikające z utworzenia tu nowego powiatu. Liczba zatrudnionych wzrosła tu w ciągu dwu pierwszych lat dwukrotnie, przy czym o ile w 1954 r. ze względu na trudności uzyskania pracy w Sejnach pewna ilość osób wyjeżdżała do pracy poza miasto — o tyle w 1960 r. dojeżdża 3% zatrudnionych.

Z zestawienia tego, w którym podano odsetki zatrudnionych w danym dziale gospodarki narodowej w stosunku do ogółu mieszkańców miasta — widać wyraźny wzrost stopnia produktywizacji ludności z około 14 do około 25%. Pomimo iż ulokowanie stolicy nowo utworzo-

20. Perspektywy rozwoju miast białostockich

1 — ośrodki IV rzędu; 2 — ośrodki III rzędu; 3 — ośrodki II rzędu; 4 — ośrodki I rzędu słabo rozwinięte; 5 — ośrodki I rzędu i większe osiedla wyspecjalizowane; 6 — ośrodki I rzędu słabiej rozwinięte i mniejsze; 7 — ośrodki silnie uprzemysłowione; 8 — ośrodki słabo uprzemysłowione; 9 — ośrodki o funkcjach mieszanych; A — miasta satelityczne, B — przemysł, C — usługi, D — komunikacja.

nego powiatu w Sejnach należy uznać za zdecydowanie korzystniejsze aniżeli w Mońkach czy Dąbrowie, Sejny są bowiem stosunkowo nieźle zainwestowanym miasteczkiem, a nie wsią, to jednak wyraźnie widać, iż w strukturze zatrudnienia odbiło się to na silnym wzroście liczby

Tabela 35

Struktura zatrudnienia w Sejnach w latach 1954—1960

Działy gospodarki narodowej	% zatrudnionych w		
	1954	1956	1960
Przemysł i rzemiosło	4,7	5,1	3,5
Budownictwo	—	0,3	1,4
Komunikacja	0,3	0,6	1,0
Handel	3,1	4,6	5,5
Administracja	1,4	9,4	7,8
Usługi kulturalne i społeczne	3,9	4,6	5,6
Wyjazdy do pracy	0,4	—	—
Razem zatrudnieni poza rolnictwem	13,8	24,6	24,9
Liczba mieszk. zatrudnionych poza rolnictwem	260	480	580

Źródło: dane Prezydium Miejskiej Rady Narodowej.

i odsetka zatrudnionych w administracji (zwłaszcza w pierwszym okresie), przy nieznacznym wzroście udziału zatrudnionych w pozostałych działach gospodarki narodowej, a nawet spadku w przemyśle i rzemiośle.

Jeszcze jaskrawiej uwidacznia się urzędniczy charakter nowo kreowanej stolicy powiatowej w przypadku Dąbrowy, miasteczka ostatnio mocno podupadłego.

W latach 1954—1956 zatrudnienie poza rolnictwem wzrosło przeszło dwukrotnie, przy czym odsetek dojeżdżających w stosunku do ogółu zatrudnionych utrzymał się na poziomie około 20%. Wzrostowi odsetka zatrudnienia w administracji towarzyszy spadek udziału pozostałych grup zatrudnienia.

Jak wynika z powyższego przeglądu, aktywizacja miasteczek wiążąca się z reformą podziału administracyjnego kraju, przebiegała w woj. białostockim w sposób budzący poważne wątpliwości. Teoretycznie przyjmuje się, iż lokowaniu w miasteczku siedziby władz powiatowych winna towarzyszyć równocześnie rozbudowa funkcji usługowych i produkcyjnych, jednakże w praktyce ograniczano się do funkcji administracyjnej. W województwie białostockim utworzono w okresie planu 6-letniego siedem nowych powiatów, przy czym ośrodkami powiatów

zostały w dwu przypadkach miasta przemysłowe (Hajnówka i Łapy), w jednym wypadku miasto dość ludne i w pewnym stopniu uprzemysłowione (Siemiatycze), w jednym wypadku wieś (Mońki), a w pozostałych trzech przypadkach małe, chylące się ku upadkowi osiedla. Upadek ten przerwano w Zambrowie poważną inwestycją przekraczającą skalę miasta, natomiast w trzech innych powiatach doprowadzono do powsta-

Tabela 36

Struktura zatrudnienia w Dąbrowie w latach 1954—1956

Dział gospodarki narodowej	% zatrudnionych w	
	1954	1956
Przemysł i rzemiosło	3,5	3,1
Budownictwo	—	0,5
Komunikacja	1,3	2,1
Handel	4,8	3,1
Administracja	1,9	15,0
Usługi kulturalne i społeczne	3,5	2,9
Razem zatrudnieni poza rolnictwem	15,0	26,7
Liczba mieszkańców miasta zatrudnionych poza rolnictwem	125	270

Źródło: dane Prezydium Miejskiej Rady Narodowej.

nia osiedli urzędniczych. Przerostowi produkcyjnej aktywizacji Zambrowa towarzyszy całkowite zaniedbanie funkcji produkcyjnych w Mońkach, Dąbrowie i Sejnach. Wzrost zatrudnienia, związany z utworzeniem w tych osiedlach władz powiatowych, wyniósł w Dąbrowie i Sejnach po około 190 osób, z czego w Dąbrowie około 30 osób stanowią mieszkańcy samego osiedla, około 70 osiedliło się w związku z uzyskaniem tu pracy, a około 100 dojeżdża i dochodzi do pracy z bliższej lub dalszej okolicy. W Sejnach udział miejscowy był znacznie wyższy — ponad 80 osób; osiedliło się ponad 40, dojeżdża około 60 osób. Jest rzeczą charakterystyczną, iż jak wynika z informacji uzyskanych w czasie badań terenowych, mieszkania uzyskują w pierwszej kolejności wyżsi urzędnicy Prezydium Powiatowej Rady Narodowej oraz funkcjonariusze partyjni — z reguły sprowadzani z zewnątrz. Niższe stanowiska w aparacie administracyjnym obsadzają miejscowi oraz młodzież z okolicznych wiosek, oczekująca po ukończeniu szkół średnich na możliwość uzyskania pracy umysłowej.

Wprawdzie teoretycznie członkowie prezydiów rad narodowych pochodzą z wyboru, jednakże niestety w przeszłości regułą było odgórne obsadzanie tych stanowisk, w tych warunkach tym bardziej niewłaściwym zjawiskiem było mianowanie na członków prezydiów ludzi wyraźnie ustępujących posiadany wykształceniem swoim podwładnym.

Problem tworzenia nowych powiatów napotyka na trudności wobec braku rezerw kadrowych dla obsadzenia nowo utworzonych urzędów.

Sytuacja małych miast uległa zmianie po 1956 r. Zwiększenie inicjatywy lokalnej i zmiana nastawienia do rzemiosła dała w rezultacie znaczny wzrost liczby warsztatów rzemieślniczych i sklepów, częściowo pozorny, ponieważ było to tylko ujawnienie działających poprzednio punktów.

Ujęte w tab. 37 miasteczka można podzielić na dwie grupy. Na ogół w latach 1955—1958 wystąpił znaczny przyrost zarówno liczby

Tabela 37

Rozwój handlu i rzemiosła w niektórych miastach
w latach 1956—1958

Miasta	Liczba sklepów		Liczba warsztatów rzemieślniczych	
	ok. 1955	w 1958	ok. 1955*	w 1958
Siemiatycze	34	33	17	24
Jedwabne	19	26	5	18
Brańsk	17	25	6	19
Ciechanowiec	14	24	9	10
Goniądz	8	23	2	8
Czyżewo	12	17	5	9
Raczki	9	16	4	6
Boćki	8	15	4	7
Drohiczyn	11	15	10	4
Tykocin	13	13	5	4
Choroszcz	11	12	1	4
Radziłów	7	10	5	1
Zabłudów	12	7	2	8
Mielnik	5	6	1	—

* Tylko uspołecznione rzemieślnicze punkty usługowe.

Źródło: dane Prezydów Miejskich Rad Narodowych.

sklepów, jak i warsztatów. Przyrost ten był czasem więcej niż dwukrotny, zwłaszcza w dawnych tradycyjnych miastach, ośrodkach targowych (Brańsk, Goniądz, Jedwabne). Równocześnie jednak należy zwrócić uwagę na minimalny wzrost, a nawet spadek liczby punktów w miasteczkach, pozbawionych rezerw, ekonomicznie silnie zdeurbaniowanych (Drohiczyn, Tykocin, Radziłów, Zabłudów, Mielnik).

Wydaje się, że sposób aktywizacji miasteczek przez dawanie im większej swobody jest korzystniejszy, zmniejsza bowiem centralne nakłady finansowe, a lepiej ujawnia możliwości dalszego rozwoju miasteczek.

Powyżej omówiono zagadnienie aktywizacji miast białostockich, posługując się poszczególnymi przykładami. Warto z kolei spojrzeć na pewne liczby dotyczące całego województwa, a ilustrujące zmiany,

jakie w ciągu ostatnich lat nastąpiły w zagospodarowaniu miast badanego obszaru.

Budownictwo mieszkaniowe w okresie planu 6-letniego analizował J. Dangel¹⁰⁴, który stwierdził, iż sytuacja mieszkaniowa w miastach Polski, pomimo przekroczenia planu budownictwa mieszkaniowego, uległa pogorszeniu, wzrósł wskaźnik zagęszczenia na izbę. W województwie białostockim tempo pogorszenia się sytuacji mieszkaniowej było szczególnie silne. Wynikało to ze stosunkowo niższego budownictwa mieszkaniowego, w którego zakresie plan wykonano zaledwie w 66⁹%, oddając do użytku 12,5 tys. izb zamiast 19 tys.

Tabela 38

Zmiana sytuacji mieszkaniowej w woj. białostockim
na tle Polski w latach 1950—1955

Obszar	Ludność miejska w latach 1950—1955 (w %)	Nowe bu- downictwo mieszkanio- we (w %)	Nowe izby w przelicze- niu na tys. zł na mieszkańca	Przeciętne zagęsz- czenie na izbę	
				1.I.1950	31.XII.55
Miasta woj. białostockiego	2,3	1,8	9	1,5	1,9
Miasta Polski	100	100	12	1,6	1,7

Na dużą skalę budownictwo mieszkaniowe rozwijało się właściwie tylko w Białymstoku, Zambrowie i Czarnej Wsi.

W Białymstoku ogólna liczba budynków spadła wprawdzie z 7650 w 1949 r. do 7550 w 1955 r. (w 1939 r. było ich około 12 tys.), jednakże dzięki nowemu budownictwu ZOR zmieniła się skala budownictwa w tym mieście. Miejsce parterowych domków jednorodzinnych, drewnianych, krytych dachówką, zajmują wielopiętrowe, nowoczesnie wyposażone budynki murowane, mieszkalne. Liczba państwowych budynków mieszkaniowych wzrosła z 660 w 1949 r. do 878 w 1955 r.

Nowe osiedla mieszkaniowe zamieszkuje przeważnie ludność z dawna mieszkająca w mieście, jednakże zmiana skali odbija się na trybie życia, a brak możliwości prowadzenia gospodarstwa przydomowego oceniany jest często krytycznie przez mieszkańców¹⁰⁵.

Warto podkreślić, że nowe budownictwo mieszkaniowe wkracza tu do centrum miasta, a właściwa lokalizacja podnosi efekt budowy. Wzrasta

¹⁰⁴ J. Dangel, Budownictwo mieszkaniowe w Polsce w okresie planu sześciolletniego. „Biuletyn IBM”, VII, 1956, z. 9, s. 1—7.

¹⁰⁵ A. Matejko, Białystok-Sródmieście. Ludność zespołu mieszkaniowego ZOR i jej przystosowanie do nowych warunków bytu. „Materiały i dokumentacja IBM”, ser. B, z. I(38)55, s. 51.

również stopień wyposażenia nieruchomości w niezbędne uzbrojenie (w latach 1949—1955 liczba domów przyłączonych do wodociągu wzrosła z 1600 do 2900, a skanalizowanych — z 765 do 910). Niemniej Białystok staje się miastem coraz bardziej zatłoczonym (na 1 izbę przypadało w 1955 r. 2,1 osób wobec 1,5 w 1949 r.), a jego zainwestowanie w sumie jest jeszcze dość prymitywne (prawie 90% stanowią budynki parterowe, 80% budynki drewniane; zaopatrzone w wodę jest 35% budynków, w kanalizację — 10%, w łazienki — 2%, a w centralne ogrzewanie — 0,8%). W ostatnich latach sytuacja uległa zmianie na lepsze, jednakże odrobienie tak wielkich zaległości nie jest możliwe w krótkim okresie czasu.

Nowym budownictwem objęte były także rozwijające się silnie osiedla przemysłowo-tartaczne. W pozostałych miastach białostockich ruch budowlany był w okresie planu 6-letniego nader ograniczony, a nieliczne budynki mieszkalne wznoszone na uboczu nie organizowały przestrzennie miast.

Budulec do odbudowy i budowy nowych prywatnych budynków mieszkalnych pochodził często z ziem odzyskanych (np. Grajewo, Sokoły, Jedwabne, Wysokie Mazowieckie), a budulec drewniany zdobywany był nielegalnie w okolicznych lasach (Suraż, Lipsk, Brańsk). W okolicy Wysokiego Mazowieckiego las „Mazury” został wyrąbany całkowicie na cele odbudowy miasta po 1939 roku.

Tabela 39

Budownictwo typu miejskiego w woj. białostockim
w latach 1955—1959 (liczba mieszkań oddanych do użytku)

Rok	Ogółem	Budownictwo			
		Rad Narodowych	Zakładów pracy	Spółdzielcze	Indywidualne
1955	985	576	73	—	336
1958	1773	853	174	80	661
1959	2036	817	241	318	737

Źródło: dane Woj. Komisji Planowania Gospodarczego.

W wielu miastach powiatowych (Bielsk Podlaski, Łomża, Siemiatycze, Sokółka) oraz w szeregu miasteczek mniejszych, jak Sokoły, Kleszczelę większość nowo zbudowanych lub odbudowanych budynków stanowią magazyny, niewielkie budynki administracyjne, handlowe itp. Powstanie ich należy często zawdzięczać inicjatywie i zapobiegliwości miejscowych działaczy — często nielegalnej — np. budynek GS w Sokołach.

W ostatnich latach zwiększenie inicjatywy lokalnej i większa decentralizacja sprzyjają ożywieniu ruchu budowlanego w mniejszych

miastach. O zwiększeniu ruchu świadczy zestawienie tabeli 39, które ilustruje również zmiany w strukturze własnościowej nowo budowanych mieszkań.

Ostatnio następuje poprawa również w zakresie usług komunalnych (gazownia w Białymstoku w budowie, wodociąg w Bielsku, Sokółce, Augustowie, budowa kanalizacji w Suwałkach i Grajewie), postęp ten jest niesłychanie powolny, a w konsekwencji trwa duże zacofanie w stopniu inwestowania miast białostockich.

V. ZAKOŃCZENIE

Ujęta w sposób rozwojowy charakterystyka sieci osiedli miejskich woj. białostockiego pozwala na prześledzenie wpływu rozmaitych funkcji na rozwój tych miast w różnych okresach i na przemiany całej sieci osadniczej. Zjawiskiem najbardziej jaskrawo występującym obecnie nie tylko w województwie białostockim, jest kryzys małych miast.

Problem kryzysu małych miast, który silnie dotknął także miasta białostockie, nie jest tu bynajmniej rezultatem rozwoju w ostatnich latach. Obszary bowiem ze słabo obecnie rozwiniętymi osiedlami miejskimi wyróżniały się pod tym względem już w końcu XVIII w. (zwłaszcza obszar na północny wschód od Białegostoku po Biebrzę). W XIX w. rozwój nowoczesnych dróg transportu i typowa dla kapitalizmu stopniowa koncentracja handlu spowodowały przede wszystkim zahamowanie rozwoju małych ośrodków przygranicznych. Równocześnie w połowie XIX w., w związku z przyspieszeniem rozwoju przemysłu okręgu białostockiego, zaczyna się wykształcać zespół osiedli przemysłowych, w którym stopniowo coraz większą rolę gra Białystok, stający się największym ośrodkiem okręgu, a także całej Białostocczyzny. Dzięki funkcjom przemysłowym i ściśle z nimi związanym funkcjom handlowo-kredytowym Białystok zdecydowanie dystansuje takie miasta, jak Siemiatycze czy Tykocin, które jeszcze na przełomie XVIII i XIX w. konkurowały z nim z powodzeniem, a nawet przewyższały go pod względem liczby mieszkańców (Siemiatycze). Przemysł włókienniczy jako funkcja miastotwórcza oddziałuje na rozwój niektórych miast w XIX w., natomiast w okresie międzywojennym jego działanie wyraźnie słabnie na rzecz przemysłu drzewnego. W rezultacie powstaje i rozwija się szereg nowych osiedli przemysłowych, z których największe rozmiary osiąga Hajnówka.

W ciągu XIX w., w związku z rozwojem rolnictwa, wiążącym się z uwłaszczeniem chłopów i wzrostem towarowości wsi, rozwija się obsługa rolniczego zaplecza, stając się poważnym czynnikiem rozwoju miast.

Prosperują ośrodki targowe, a stolice guberni: Suwałki i Łomża zdecydowanie wyprzedzają pozostałe miasta powiatowe, stając się w pewnym sensie ośrodkami regionalnymi. Położone w bezpośrednim ich sąsiedztwie drobniejsze ośrodki lokalne wykazują spadek zaludnienia lub też następuje zahamowanie ich wzrostu (Stawiski, Jedwabne, Wizna, Wysokie Mazowieckie, Sejny, Raczki). Nadal słabo rozwijają się dawne miasteczka „tyzenhauzowskie” na północny wschód od Białegostoku, które już na początku XIX w. wyróżniały się swą słabą aktywnością.

Czwartym rejonem słabej urbanizacji są okolice Bielska Podlaskiego. Istnienie tych czterech rejonów można było stwierdzić również w okresie międzywojennym, a przetrwały one także do dziś.

Zróznicowaniu osiedli w końcu XIX i na początku XX w. sprzyja rozwój sieci kolejowej, pozostawiającej na uboczu szereg upadających miasteczek, a powołującej do życia nowe osiedla komunikacyjne czy przemysłowo-komunikacyjne.

Czynnikami aktywizującym niektóre miasta, raczej bliższe granicy, były garnizony wojskowe, których powstanie powodowało przemiany również w przestrzennej organizacji miast.

W okresie międzywojennym obok przemysłu drzewnego również funkcje usługowo-wypoczynkowe sprzyjają rozwojowi niektórych miast (Augustów, Milejczyce), przy czym funkcje te występują jedynie wtórnie, a nie stają się dominantami funkcjonalnymi, określającymi typy miast i osiedli. W okresie tym pogłębiają się trudności, stojące przed wieloma ośrodkami lokalnymi, które nie potrafiły zaleczyć w pełni strat związanych z wojną.

Druga wojna światowa przynosi nieporównanie większe zniszczenia niż pierwsza. Wyrażają się one nie tylko w ruinie majątku trwałego, ale również w wymordowaniu znacznej liczby ludności, stanowiącej najaktywniejszą gospodarczo część mieszkańców miast. Na ich miejsce przychodzi częściowo ludność wiejska pozbawiona tradycji miejskich i nie związana z zawodami nierolniczymi. Równocześnie pogłębiają się stojące przed miasteczkami trudności, związane z jednej strony z nieuniknioną konkurencją rozbudowującego się wielkiego przemysłu oraz z błędami polityki gospodarczej ograniczającej środkami administracyjnymi rozwój małomiasteczkowego rzemiosła i handlu. Brak podstaw ekonomicznego rozwoju oraz brak zaopatrzenia materialnego hamują żywiolową odbudowę, a nawet powodują dalszą dewastację zasobów miejskich. Kryzys daje się najsilniej we znaki miasteczkom w czterech obszarach, wyróżniających się już wcześniej.

Ostatni okres sprzyjał przede wszystkim rozwojowi Białegostoku i niektórych osiedli przemysłowych. Ograniczenie inicjatywy lokalnej

i centralizacja dyspozycji i środków utrudniły rozwój mniejszych ośrodków lokalnych, skazując na niepowodzenie akcje ich aktywizacji. Ostatnie lata przyniosły na tym odcinku poważne pozytywne zmiany. Dopuszczenie do głosu drobnej lokalnej inicjatywy gospodarczej z jednej strony, a decentralizacja zarządzenia z drugiej — wywarły poważny wpływ na ożywienie i uzdrowienie gospodarcze miasteczek. Wyrazem tego jest znaczne zmniejszenie się podziemia gospodarczego, a także ożywienie akcji inwestycyjnej, opartej o lokalne środki finansowe i lokalnie inicjowanej.

Dla lepszej oceny roli poszczególnych okresów w rozwoju miast i osiedli białostockich, zestawiono je w zależności od czasu, kiedy osiągnęły one najwyższe zaludnienie.

Tabela 40

Okresy największego rozwoju miast białostockich
i maksymalna liczba ich mieszkańców

Maksymalna liczba mieszk. (w tys.)	Okres maksymalnego rozwoju				Razem
	1860—1880	1900—1914	1930—1939	po 1945 r.	
Ogółem miasta	7	35	20	13	75
< 5	7	26	14	7	54
> 5	—	9	6	6	21

Okazuje się, że największa liczba miast przeżyła swój największy rozkwit w przededniu I wojny światowej, osiągając wówczas przeważnie 2—5 tys. mieszk. Do tej grupy należały prócz małych miast także Suwałki, Łomża, Szczuczyn, Brańsk, Ciechanowiec, Siemiatycze.

O ile miasta, które osiągnęły szczytowy punkt rozwoju w latach 1860—1880, zgrupowały się w zasadzie wzdłuż granicy polsko-pruskiej (dochodzą do nich Supraśl i Sejny, nie mające nic wspólnego z przemysłem, a których późniejszy upadek wiązał się z przemianami w przemyśle okręgu białostockiego i z likwidacją ośrodka szkolnictwa w Sejnach), o tyle miasta, przeżywające swój rozkwit w przededniu pierwszej wojny światowej, grupują się przede wszystkim na północ od Łomży (między Biebrzą i Narwią a obecną granicą województwa), w północnej części sokólskiego oraz w pow. bielskim i południowej części pow. białostockiego (m. 16). Na ogół miasta te, to dawne ośrodki lokalne różnego rzędu lub ośrodki handlowe (np. Ciechanowiec, Sokoly, Prostki), ale również dawniejsze miasta przemysłowe (Siemiatycze), zwłaszcza należące do białostockiego okręgu przemysłowego (Wasilków, Gródek).

Spora grupa miast osiągnęła najwyższy stan ludności w okresie międzywojennym, przy czym większy był wśród nich udział miast powyżej 5 tys. mieszk. Są to przede wszystkim cztery miasta i osiedla

b. Prus Wschodnich (Gołdap, Olecko, Żytkiejmy, Banie), a na terenie należącym wówczas do Polski, w znacznym stopniu osiedla, w których szybko rozwijała się jakaś jedna funkcja, choć nie zawsze było to równoznaczne z wyspecjalizowaniem miasta. Wymienić tu należy przemysłowe Krynki, Michałowo, Hajnówkę, Białowieżę, przemysłowo-komunikacyjne Starosielce, usługową Choroszcz oraz Milejczyce i Augustów, w których rozwijały się funkcje wypoczynkowe.

W trzynastu przypadkach dopiero ostatnie lata stworzyły osiedlom i miastom możliwości największego rozkwitu. Jest rzeczą charakterystyczną, że obok Białegostoku, Ełku i Bielska Podlaskiego, Łap, Sokółki i Zambrowa, których rozwój wiązał się z ogólnym rozwojem gospodarki tych miast, zwłaszcza z ich uprzemysłowieniem, rozwój pozostałych siedmiu osiedli uzależniony był od ich położenia przy linii kolejowej, jak Szepietowo, Mońki (które ostatnio awansowały do roli stolicy powiatu, stając się w ten sposób osiedlem o bardziej zróżnicowanych funkcjach), a także częściowo Kowale. Dzięki temu osiedla te rozwijały się jako ośrodki handlowo-składowe w oparciu o funkcje przemysłowe i komunikacyjne, np. Płociczno, Nurzec, Czeremcha, Czarna Wieś, częściowo i Kowale.

A zatem prócz stosunkowo silnie uprzemysłowionych miast o charakterze ośrodków regionalnych czy podregionalnych większe szanse rozwoju mają ostatnio raczej osiedla wyspecjalizowane. Drobne ośrodki lokalne przeżyły już swój szczytowy rozwój i obecnie trudno myśleć o odbudowie ich do dawnego poziomu bez radykalnej przemiany ich funkcji czy to przez rozbudowę jednej funkcji i zamienienie ich w ten sposób w osiedla wyspecjalizowane, czy też poprzez silną rozbudowę różnych funkcji, z przemysłem na czele i w konsekwencji awansowania osiedla w hierarchii ośrodków lokalnych.

Na rozwoju miast białostockich wycisnęły swe piętno te same w zasadzie zjawiska, co na rozwoju innych miast polskich. Pewną niechęśliwą cechą Białostoczczyzny był fakt, że zjawiska niekorzystne występowały tu z nasileniem stosunkowo większym niż na pozostałym obszarze kraju (w szczególności zniszczenia wojenne — poczynając od wojen szwedzkich w XVII w., a kończąc na ostatniej wojnie), natomiast zjawiska pozytywne nie osiągały tego poziomu co gdzie indziej (z wyjątkiem uprzemysłowienia okręgu białostockiego w II połowie XIX w.). W połączeniu z niekorzystnym w okresie zaborów peryferyjnym położeniem tego obszaru — doprowadziło to do szczególnego zacofania także w zakresie urbanizacji. Wyraża się ono nie tylko w liczbie i rozmieszczeniu miast, udziale ludności miejskiej, ale także w stanie zainwestowania miast i ich wyposażeniu. Województwo białostockie można w tym zakresie porównywać z północną i wschodnią częścią woj. warszaw-

skiego lub z woj. lubelskim. W pierwszym jednak zaznacza się poważny wpływ Warszawy, aktywizującej w pewien sposób nawet dość odległe tereny, a w drugim korzystniejsze warunki naturalne dla rozwoju rolnictwa nawet przy stosunkowo niskim poziomie agrotechnicznym dają większe nadwyżki towarowe, które trafiają na wolny rynek za pośrednictwem miasteczek.

W studiach nad miasteczkami woj. bydgoskiego M. Kielczewska-Zaleska wyróżnia cztery typy rozwojowe. W tabeli 41 porównano je z miastami białostockimi.

Tabela 41
Typy rozwojowe miasteczek w woj. bydgoskim i białostockim

Typ miasteczek do 5 tys. mieszk.	Woj. bydgoskie	Woj. białostockie
Stare miasta feudalne, dobrze się rozwijające	32	16
Małe miasta feudalne, które utraciły prawa miejskie wskutek małej żywotności	10	13*
Małe miasta nowszego pochodzenia	1	1
Osiedla o nowo zapoczątkowanej funkcji miejskiej	16	9
Razem	59	39

* Zaliczono tu także Szczuczyn, Drohiczyn, Zabłudów, Suraż, Rajgród i Nowogród, które choć zachowały jeszcze prawa miejskie, jednak bardzo podupadły, dotyczy to w szczególności czterech ostatnich.

Źródło: miasta woj. bydgoskiego wg M. Kielczewskiej-Zaleskiej, „Problemy geograficzno-gospodarcze małych miast”. Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Prace Geograficzne nr 9, Warszawa 1957, s. 37–60.

Zestawienie świadczy o znacznie słabszej dynamice rozwojowej miasteczek na badanym przez nas obszarze. Dla porównania z lepiej zagospodarowanym obszarem Polski najlepiej jest wziąć pod uwagę Wielkopolskę, w której w nieco zbliżonych warunkach środowiska geograficznego rozwinął się w zupełnie innych warunkach historycznych układ sieci miejskiej, typowej dla lepiej zainwestowanych i silniej rozwiniętych obszarów rolniczych¹⁰⁶. W Wielkopolsce wiek XIX był również okresem ożywionego rozwoju miasteczek zarówno w części należącej do Prus, jak i w części wchodzącej w skład Królestwa Polskiego. Ożywienie nastąpiło tu wcześniej, bo już od początku XIX w., natomiast lata międzywojenne były okresem stagnacji, których przyczyn należy po części szukać w przemianach gospodarczych, wiążących się ze zmianą granic politycznych i co za tym idzie, z podważeniem dotychczasowego systemu ciężarów i powiązań gospodarczych, a po części

¹⁰⁶ J. Tłoczek, Miasteczka rolnicze Wielkopolski, Warszawa 1955, s. 237.

w ogólnej sytuacji ekonomicznej Polski przedwrześniowej. Niemniej w stosunku do Białostocczyzny miasteczka wielkopolskie są lepiej za-inwestowane, a także silniej uprzemysłowione. Najbardziej jednak istotną cechą różniącą miasteczka wielkopolskie od białostockich jest gęstość sieci. W Wielkopolsce bowiem sieć miasteczek jest zbyt gęsta na dzisiejsze potrzeby i w związku z tym zachodzi konieczność eliminacji pewnych zbędnych ogniw sieci osadniczej. W Białostocczyźnie zaś sieć jest rzadka, a na pewnych obszarach, np. we wschodniej części województwa, rolę miast przejęły osiedla, stojące na pograniczu miast i wsi. W obu natomiast rejonach poważną rolę gra w miasteczkach rolnictwo, przy czym jego udział jest oczywiście znacznie poważniejszy w woj. białostockim.

Analiza ośrodków lokalnych w ramach woj. białostockiego pozwoliła na wyróżnienie czterech stopni hierarchicznych, przy czym wiąże się to w znacznym stopniu z hierarchią administracyjną. W swoich rozważaniach na temat ośrodków lokalnych w skali całego kraju *Christaller*¹⁰⁷ wyróżniał znacznie więcej stopni, bo aż siedem, natomiast jego późniejsi kontynuatorzy zredukowali liczbę rzędów ośrodków w zasadzie do pięciu, przy czym *Brush* i *Bracey*¹⁰⁸ ograniczają się do ustalenia jedynie ośrodków wyższego i niższego rzędu.

Różne sposoby typizacji ośrodków centralnych są trudno porównywalne, bo nie zawsze określenie jakiegoś typu dokonywane było przez zastosowanie sztywnych wskaźników (np. *O. Tuominen*)¹⁰⁹, ale zaliczenie zależne było od nagromadzenia pewnych instytucji w danym ośrodku centralnym. Według *V. L. Trinks*¹¹⁰, w ośrodku III rzędu powinien być: lekarz, dentysta, weterynarz, szpital, apteka, drogeria, kino, drukarnia, architekt, redakcja gazety i targowisko. Zdaniem autorki są to urządzenia typowe dla osiedla typu miejskiego, które *Carol*¹¹¹ określa mianem *Marktort*. Wyliczonych tu instytucji nie spotkamy na Białostocczyźnie nawet w każdym mieście powiatowym,

¹⁰⁷ *W. Christaller*, Die zentralen Orte in Süddeutschland, eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena 1933, s. 331.

¹⁰⁸ *J. E. Brush*, *H. E. Bracey*, Rural Service Centres in Southwestern Wisconsin and Southern England, „Geogr. Review”, 45, 1955, s. 559—569.

¹⁰⁹ *O. Tuominen*, Das Einflussgebiet der Stadt Turku im System der Einflussgebiete S. W. Finnlands, Fennia, 71, nr 5, 1943, s. 120. Praca ta była wykonana w 1939 r.; wojna przerwała studia, powodując opóźnienie publikacji.

¹¹⁰ *V. L. Trinks*, Die zentralen Funktionen der Siedlungen im Kanton Zurich, Zürich 1950, s. 60.

¹¹¹ *H. Carol*, Industrie und Siedlungsplanung. Plan, 6, 1951, s. 191—206. *H. Carol*, Das agrargeographische Betrachtungssystem, „Geographica Helvetica”, 7, 1952, s. 17—67.

co jest miarą zacofania tych miast w stosunku do miast szwajcarskich. Inną miarą może być porównanie liczby warsztatów rzemieślniczych w kilku miastach białostockich, z kilkoma miastami zachodnio-niemieckimi z Dolnej Saksonii.

Tabela 42

Liczba warsztatów rzemieślniczych w wybranych miastach białostockich i dolnosaskich

Miasta białostockie			Miasta niemieckie		
Nazwa	L. mieszk. w tys.	Liczba warsztatów	Nazwa	L. mieszk. w tys.	Liczba warsztatów
Ełk	19,5	41	Holzminden (miasto powiatowe)	23	462
Łomża	18,8	50	Northeim (miasto powiatowe)	19	322
Augustów	11,3	23	Seesen	12	236
Sokółka	6,7	9	Gandersheim (ośr. Wypocz.)	6,3	155

Źródło: F. Jonas — Die wirtschaftlich — räumliche Differenzierung der Stadt des niedersächsischen Berglandes. Göttinger Geographische Abhandlungen, Nr. 21, Göttingen 1958, s. 144.

Tych kilka porównań wskazuje na stopień niedorozwoju miast białostockich, wynikającego z przeszłości, ale mającego także swe współczesne przyczyny, które omówiono szerzej poprzednio.

Niemniej w równomiernym układzie sieci ośrodków lokalnych odbija się prawidłowość, którą prześledzić można także w innych krajach europejskich, wynikająca z podobnych w istocie stosunków społeczno-gospodarczych, decydujących o układzie sieci osadniczej obszarów słabo uprzemysłowionych.

Usiłując pokrótce ocenić sieć miast i osiedli miejskich Białostoczczyzny, należy zwrócić uwagę na ich słabe zainwestowanie, stosunkowo słaby rozwój życia gospodarczego, ciągle poważne znaczenie rolnictwa, przy czym nie jest to bynajmniej rolnictwo intensywne; na nierównomierność w rozwoju sieci, wyrażającą się w istnieniu obszarów szczególnie słabo zurbanizowanych, wreszcie na słabe zróżnicowanie funkcjonalne, co świadczy o bardzo nieznacznie zaawansowanym procesie przekształcania struktury, typowej jeszcze dla ustroju feudalnego. Dominującym typem osiedli są tu osiedla o funkcjach złożonych, drobne ośrodki lokalne, których rozwój jest poważnie utrudniony wskutek istnienia szeregu zjawisk, określaných jako kryzys małych miast.

Aktywizacja miast białostockich musi zatem siłą rzeczy objąć przede wszystkim te drobne ośrodki lokalne, przy czym polegać ona będzie albo na rozwinięciu wszystkich funkcji miasta i przekształceniu prymitywnego ośrodka lokalnego w lepiej rozwinięty, albo też na wyeksponowaniu

nowaniu jednej funkcji i przekształceniu miasta o funkcjach złożonych w miasto wyspecjalizowane.

Obie te możliwości nie będą mogły być praktycznie zrealizowane we wszystkich osiedlach, a zatem trzeba będzie liczyć się z nieaktywizowaniem szeregu osiedli, które kiedyś pełniły funkcje ośrodków lokalnych, a obecnie przeżywają poważny kryzys. Można wprawdzie założyć, że w przyszłości rozwój rolnictwa i wzrost jego towarowości stworzy zapotrzebowanie na zwiększenie liczby ośrodków obsługujących wieś, od strony gospodarki (np. punkty skupu artykułów rolnych i sprzedaży maszyn rolniczych, nawozów i nasion; punkty remontowe, przedsiębiorstwa budowlane, ośrodki bankowe, przedsiębiorstwa transportowe itp.) czy usług (służba zdrowia, oświata, kultura), jednakże z drugiej strony nieunikniony rozwój komunikacji działać będzie nadal jako czynnik centralizujący.

Faktu upadku pewnych osiedli na rzecz innych nie należy przeceeniać. Jest to zjawisko nieuchronnie towarzyszące zmianom gospodarczym i wobec tego należy się z nim liczyć zwłaszcza teraz, gdy zmiany te mają charakter podstawowy i powszechny. Wychodząc z tych założeń można pokusić się o sformułowanie pewnych przewidywań czy postulatów co do przyszłego rozwoju sieci osiedli miejskich województwa białostockiego.

Realizowana obecnie z większym lub mniejszym powodzeniem aktywizacja miast białostockich nie będzie mogła doprowadzić do odbudowy przedwojennego układu sieci osadniczej. Wprawdzie sieć ośrodków lokalnych, zwłaszcza najniższego rzędu, rozwijać się będzie w oparciu o dawniej powstałe miasteczka, jednakże niewykluczone jest wytworzenie się nowych ośrodków. Przykładem takiego rozwoju są Mońki i Dąbrowa, które obok Sejnu rozwiną się zapewne do poziomu ośrodków II rzędu, wypełniając w ten sposób lukę, która istnieje obecnie w sieci miast na północ od Białegostoku. Nieunikniona w skali woj. białostockiego koncentracja działalności gospodarczej sprzyjać będzie dalszemu, wszechstronnemu rozwojowi Białegostoku oraz ośrodków powiatowych. Wzrost liczby powiatów pociągnie zapewne za sobą rozwój miast ponadpowiatowych, obejmujących swym wpływem po kilka powiatów. Należy liczyć się z wytworzeniem się na terenie województwa obszarów oddziaływania czterech miast — ośrodków III rzędu: Suwałk, Ełku, Łomży i Bielska Podlaskiego. Proces wyróżniania się tych miast rozpoczął się w XIX w. i trwa nadal. Piąty obszar objęty będzie bezpośrednim oddziaływaniem Białegostoku, spełniającego równocześnie rolę ośrodka IV i III rzędu. Dalszy wzrost ludności tych ośrodków wynikać będzie nie tylko z rozwoju funkcji usługowych, ale także z ich uprzemysłowienia. Uprzemysłowienie objąć musi również ośrodki lo-

Perspektywy rozwojowe miast białostockich

Wielkość miast	O funkcjach złożonych		O funkcjach mieszanych i wyspecjalizowanych																																											
	Silnie uprzemysłowione	Słabo uprzemysłowione																																												
Ośrodki IV rzędu	Białystok																																													
Ośrodki III rzędu	Bielsk Podl. Ełk Łomża Suwałki																																													
Ośrodki II rzędu	Hajnówka Łapy Zambrów	Gołdap Grajewo Kolno Olecko	Augustów — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową i przemysłową																																											
Ośrodki II rzędu słabo rozwinięte		Dąbrowa, Mońki, Sejny																																												
Ośrodki I rzędu i większe osiedla wyspecjalizowane	Kowale Krynki Michałowó	Brańsk Ciechanowiec Czyżewo Filipów Jedwabne Kleszczewo Knyszyn Korycin Narew	<table border="0"> <tr> <td> <table border="0"> <tr> <td>Białowieża</td> <td rowspan="3">} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową</td> </tr> <tr> <td>Drohiczyń</td> </tr> <tr> <td>Tykocin</td> </tr> <tr> <td>Wizajny</td> <td rowspan="2">} — osiedla przemysłowo-komunikacyjne</td> </tr> <tr> <td>Czeremcha</td> </tr> <tr> <td>Nurzec</td> <td rowspan="2">} — osiedla przemysłowe</td> </tr> <tr> <td>Prostki</td> </tr> <tr> <td>Czarna Wieś</td> <td rowspan="2">} — osiedla przemysłowe</td> </tr> <tr> <td>Płociczno</td> </tr> <tr> <td>Nowogród</td> <td>— miasto, wypoczynkowe</td> </tr> <tr> <td>Wasilków</td> <td>— miasto satelityczno-przemysłowe</td> </tr> <tr> <td>Choroszcz</td> <td>— miasto satelityczno-usługowe</td> </tr> <tr> <td>Supraśl</td> <td>— miasto satelityczno-przemysłowo-usługowe</td> </tr> </table> </td> </tr> <tr> <td>Ośrodki I rzędu słabiej rozwinięte i mniejsze osiedla wyspecjalizowane</td> <td>Milejczyce Zytkiejmy</td> <td>Bakałarzewo Banie Maz. Boćki Goniądz Grodzisk Janów Juchy Kalinowo Lipsk Łyse</td> <td> <table border="0"> <tr> <td>Narewka</td> <td rowspan="2">} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową i przemysłową</td> </tr> <tr> <td>Orla</td> </tr> <tr> <td>Przerośl</td> <td rowspan="2">} — funkcje złożone, częściowo osiedle o charakterze satelitycznym</td> </tr> <tr> <td>Rutki</td> </tr> <tr> <td>Sidra</td> <td rowspan="2">} — osiedle komunikacyjne</td> </tr> <tr> <td>Szepietowo</td> </tr> <tr> <td>Sztabin</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Śniadowo</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Trzcianne</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Wąsosz</td> <td></td> </tr> </table> </td> </tr> </table>	<table border="0"> <tr> <td>Białowieża</td> <td rowspan="3">} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową</td> </tr> <tr> <td>Drohiczyń</td> </tr> <tr> <td>Tykocin</td> </tr> <tr> <td>Wizajny</td> <td rowspan="2">} — osiedla przemysłowo-komunikacyjne</td> </tr> <tr> <td>Czeremcha</td> </tr> <tr> <td>Nurzec</td> <td rowspan="2">} — osiedla przemysłowe</td> </tr> <tr> <td>Prostki</td> </tr> <tr> <td>Czarna Wieś</td> <td rowspan="2">} — osiedla przemysłowe</td> </tr> <tr> <td>Płociczno</td> </tr> <tr> <td>Nowogród</td> <td>— miasto, wypoczynkowe</td> </tr> <tr> <td>Wasilków</td> <td>— miasto satelityczno-przemysłowe</td> </tr> <tr> <td>Choroszcz</td> <td>— miasto satelityczno-usługowe</td> </tr> <tr> <td>Supraśl</td> <td>— miasto satelityczno-przemysłowo-usługowe</td> </tr> </table>	Białowieża	} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową	Drohiczyń	Tykocin	Wizajny	} — osiedla przemysłowo-komunikacyjne	Czeremcha	Nurzec	} — osiedla przemysłowe	Prostki	Czarna Wieś	} — osiedla przemysłowe	Płociczno	Nowogród	— miasto, wypoczynkowe	Wasilków	— miasto satelityczno-przemysłowe	Choroszcz	— miasto satelityczno-usługowe	Supraśl	— miasto satelityczno-przemysłowo-usługowe	Ośrodki I rzędu słabiej rozwinięte i mniejsze osiedla wyspecjalizowane	Milejczyce Zytkiejmy	Bakałarzewo Banie Maz. Boćki Goniądz Grodzisk Janów Juchy Kalinowo Lipsk Łyse	<table border="0"> <tr> <td>Narewka</td> <td rowspan="2">} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową i przemysłową</td> </tr> <tr> <td>Orla</td> </tr> <tr> <td>Przerośl</td> <td rowspan="2">} — funkcje złożone, częściowo osiedle o charakterze satelitycznym</td> </tr> <tr> <td>Rutki</td> </tr> <tr> <td>Sidra</td> <td rowspan="2">} — osiedle komunikacyjne</td> </tr> <tr> <td>Szepietowo</td> </tr> <tr> <td>Sztabin</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Śniadowo</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Trzcianne</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Wąsosz</td> <td></td> </tr> </table>	Narewka	} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową i przemysłową	Orla	Przerośl	} — funkcje złożone, częściowo osiedle o charakterze satelitycznym	Rutki	Sidra	} — osiedle komunikacyjne	Szepietowo	Sztabin		Śniadowo		Trzcianne		Wąsosz	
<table border="0"> <tr> <td>Białowieża</td> <td rowspan="3">} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową</td> </tr> <tr> <td>Drohiczyń</td> </tr> <tr> <td>Tykocin</td> </tr> <tr> <td>Wizajny</td> <td rowspan="2">} — osiedla przemysłowo-komunikacyjne</td> </tr> <tr> <td>Czeremcha</td> </tr> <tr> <td>Nurzec</td> <td rowspan="2">} — osiedla przemysłowe</td> </tr> <tr> <td>Prostki</td> </tr> <tr> <td>Czarna Wieś</td> <td rowspan="2">} — osiedla przemysłowe</td> </tr> <tr> <td>Płociczno</td> </tr> <tr> <td>Nowogród</td> <td>— miasto, wypoczynkowe</td> </tr> <tr> <td>Wasilków</td> <td>— miasto satelityczno-przemysłowe</td> </tr> <tr> <td>Choroszcz</td> <td>— miasto satelityczno-usługowe</td> </tr> <tr> <td>Supraśl</td> <td>— miasto satelityczno-przemysłowo-usługowe</td> </tr> </table>	Białowieża	} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową	Drohiczyń	Tykocin	Wizajny		} — osiedla przemysłowo-komunikacyjne	Czeremcha	Nurzec		} — osiedla przemysłowe	Prostki		Czarna Wieś	} — osiedla przemysłowe		Płociczno	Nowogród	— miasto, wypoczynkowe	Wasilków	— miasto satelityczno-przemysłowe	Choroszcz	— miasto satelityczno-usługowe	Supraśl	— miasto satelityczno-przemysłowo-usługowe																					
Białowieża	} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową																																													
Drohiczyń																																														
Tykocin																																														
Wizajny	} — osiedla przemysłowo-komunikacyjne																																													
Czeremcha																																														
Nurzec	} — osiedla przemysłowe																																													
Prostki																																														
Czarna Wieś	} — osiedla przemysłowe																																													
Płociczno																																														
Nowogród	— miasto, wypoczynkowe																																													
Wasilków	— miasto satelityczno-przemysłowe																																													
Choroszcz	— miasto satelityczno-usługowe																																													
Supraśl	— miasto satelityczno-przemysłowo-usługowe																																													
Ośrodki I rzędu słabiej rozwinięte i mniejsze osiedla wyspecjalizowane	Milejczyce Zytkiejmy	Bakałarzewo Banie Maz. Boćki Goniądz Grodzisk Janów Juchy Kalinowo Lipsk Łyse	<table border="0"> <tr> <td>Narewka</td> <td rowspan="2">} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową i przemysłową</td> </tr> <tr> <td>Orla</td> </tr> <tr> <td>Przerośl</td> <td rowspan="2">} — funkcje złożone, częściowo osiedle o charakterze satelitycznym</td> </tr> <tr> <td>Rutki</td> </tr> <tr> <td>Sidra</td> <td rowspan="2">} — osiedle komunikacyjne</td> </tr> <tr> <td>Szepietowo</td> </tr> <tr> <td>Sztabin</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Śniadowo</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Trzcianne</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Wąsosz</td> <td></td> </tr> </table>	Narewka	} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową i przemysłową	Orla	Przerośl	} — funkcje złożone, częściowo osiedle o charakterze satelitycznym	Rutki	Sidra	} — osiedle komunikacyjne	Szepietowo	Sztabin		Śniadowo		Trzcianne		Wąsosz																											
Narewka	} — funkcje złożone ze szczególnie rozwiniętą funkcją wypoczynkową i przemysłową																																													
Orla																																														
Przerośl	} — funkcje złożone, częściowo osiedle o charakterze satelitycznym																																													
Rutki																																														
Sidra	} — osiedle komunikacyjne																																													
Szepietowo																																														
Sztabin																																														
Śniadowo																																														
Trzcianne																																														
Wąsosz																																														

kalne II i I rzędu, przy czym jego podstawą będą drobne zakłady przemysłowe i rzemieślnicze, nastawione na wykorzystanie lokalnych surowców lub obsługę wsi.

W małych ośrodkach lokalnych poważnej rozbudowie muszą ulec funkcje usługowe, związane z podnoszeniem się poziomu życia wsi. W związku z tym osiedla te będą musiały być dość równomiernie rozmieszczone, gęściej na obszarach silniej zaludnionych, z lepiej rozwiniętym rolnictwem. Na terenie najslabiej zurbanizowanym, to znaczy między Białymstokiem a Augustowem, przejściowo występować będzie stosunkowo większa liczba już istniejących ośrodków I rzędu, których sieć ulegnie zmianie w związku z rozwojem ośrodków II rzędu, które obecnie są dopiero *in statu nascendi* (Mońki, Dąbrowa), i w związku z poprawą sieci dróg. Obok ośrodków lokalnych wzrastać będzie udział i waga osiedli wyspecjalizowanych, przy czym obok osiedli przemysłowych i komunikacyjnych (w takie przekształci się zapewne Kuźnica) niewątpliwie coraz silniej rozwijać się będą osiedla wypoczynkowe. Stworzenie dogodniejszego połączenia komunikacyjnego z Warszawą zapewni rozwój rejonu Augustowa jako obszaru wypoczynkowo-turystycznego, a Augustów stanie się jego ośrodkiem. Poważne szanse rozwoju jako ośrodki wypoczynkowe mają Wizajny, Nowogród, Tykocin, Drohiczyn i Mielnik. Predystynują je do tego wyjątkowo piękne położenie wśród interesujących krajobrazowo obszarów, a także obecność stosunkowo atrakcyjnych zabytków architektury.

Atrakcyjne dla turystów miasteczka woj. białostockiego odległe są od Warszawy o 150—170 km i przy stworzeniu dogodnych powiązań komunikacyjnych i odpowiednim ich zainwestowaniu mogą stać się w przyszłości nawet ośrodkami ruchu weekendowego; na razie jednak są raczej ośrodkami wypoczynkowymi, podobnie zresztą jak Augustów, który jest zbyt odległy na to, by przyciągać warszawiaków tylko na dwa dni, natomiast może on tę funkcję spełniać wobec Białegostoku. Rozwój ruchu turystycznego jest oczywiście ściśle związany z ogólnym poziomem życiowym ludności i jego rozwój, uzależniony jest ściśle od podnoszenia stopy życiowej, dlatego funkcja wypoczynkowa osiedli jest niewątpliwie funkcją przyszłości. Musi ona jednak być brana pod uwagę przy ustalaniu koncepcji przyszłej sieci osadniczej.

Rozwój największego miasta badanego obszaru — Białegostoku, ożywi również jego strefę podmiejską, doprowadzając do powstania nowych osiedli satelitycznych, ale przede wszystkim wiążąc silnie miasta, które już obecnie mają charakter częściowo satelityczny, jak Wasilków, Choroszcz, Supraśl, Zabłudów.

Jeśli idzie o miasta i osiedla wyspecjalizowane, to poza niewątpliwym rozwojem osiedli wypoczynkowych trudno jest zakładać taki rozwój

innych funkcji, który by doprowadził do wyspecjalizowania innych miast. W warunkach słabo rozwiniętej sieci osadniczej należy się liczyć z rozwojem funkcji przemysłowej raczej obok innych funkcji, w związku z czym nie miasto przemysłowe, ale silnie uprzemysłowiony ośrodek lokalny będzie zapewne w przyszłości coraz częstszym ogniwem sieci.

W zasadzie, poza ewentualnie strefą podmiejską Białegostoku, nie należy liczyć na powstanie nowych osiedli, a dalsze przemiany w sieci osadniczej będą się zapewne odbywać w ramach już istniejących miast i osiedli.

LITERATURA

OPRACOWANIA

Publikowane

- [1] Baczek L. von Handbuch der Geschichte. Erdbeschreibung und Statistik Preussens, T. II Königsberg-Leipzig 1803, s. 204 + 144.
- [2] Bobrowski P., Grodnieńskaja guberniaja, 4 tomy, Petersburg 1863.
- [3] Bonk H., Städte und Burgen in Altpreußen, Königsberg 1895, s. 146.
- [4] Holsche A. C., Geographie und Statistik von West-, Süd- und Neu-Ost-Preußen, 3 tomy, Berlin 1800—1807.
- [5] Horn W., Die Bevölkerungsverteilung in Ostpreußen und ihre Veränderungen, Königsberg 1931, s. 144.
- [6] Kamiński A., Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne. Łódź 1953, s. 207.
- [7] Kelletat K., Die Städte Ostpreußens in ihrer geographischen Lage und deren Auswirkungen. Veröffentlichungen des Geographischen Instituts der Albertus Universität zu Königsberg. Königsberg 1934, s. 294.
- [8] Kosiński I., Miasta i osiedla miejskie w woj. białostockim, „Przegl. Geogr.,” 29, 1957, 3, s. 645—678.
- [9] Mościcki H., Białystok, zarys historyczny. Białystok 1933, s. 270.
- [10] Orłowicz M., Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim, Białystok 1937, s. 477.
- [11] Ormicki W., Miasta w woj. białostockim. „Wiadomości Geogr.,” 16, 1938, s. 48—59.
- [12] Pazyra S., Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do pocz. XX w. Lwów 1939, s. 367.
- [13] „Przegląd Geograficzny,” Zeszyt poświęcony problematyce woj. białostockiego. 29, 1957 3, s. 449—680.
- [14] Rogmann H., Die Bevölkerungsentwicklung im preussischen Osten in den letzten 100 Jahren. Berlin 1937, s. 269.
- [15] Rogow W. Przyczyny wpływające na zaludnienie b. Prus Wschodnich, „Przegl. Zach.,” 6, 1950, nr 9/10, s. 217—255.
- [16] Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich pod red. F. Sulimierskiego i in., 14 tomów + 2 supl., Warszawa 1880—1902.
- [17] Studia Geograficzne nad aktywizacją małych miast. Prace IG PAN, nr 9. Warszawa 1957. Tom ten zawiera m.in. monografie kilku miast białostockich: Ciechanowca (W. Biegajło), Knyszyna (J. Rebeś), Moniek (J. Kołodziejska) i Olecka (I. Laskowska-Fierla).
- [18] Szyszkowska A., Województwo białostockie. Warszawa 1951, s. 64.

- [19] Werwicki A., Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku. Czynniki rozwoju i zagadnienia lokalizacyjne. Prace IG PAN, nr 10, Warszawa 1957, s. 164.

Nie publikowane

- [20] Prace magisterskie wykonane na Uniwersytecie Warszawskim; Na wydziale Nauk o Ziemi — monografie powiatów lub miast z zapleczem — Brańsk (H. Kowalska), Dąbrowa (W. Mikitiuk), Grajewo (S. Lewandowski), Gródek (S. Stępień), Jedwabne (S. Tuderowicz), Kleszczele (B. Kiliańczyk), Kolno (T. Haas), Łapy (H. Macke), Łomża (J. Białuk), Siemiatycze (W. Steckiewicz), Sokółka (E. Głowienka), Tykocin (S. Wrzochol), Zabłudów (H. A. Mazurek), Zambrów (L. Łatosz), oraz opracowania geografii przemysłu drzewnego (H. Taliańska) i rolno-spożywczego (D. Kowalik w woj. białostockim). Na Wydziale Historycznym — monografia miasta Sokółki (H. Budnik).
- [21] Studia aktywizacyjne miast wykonane w Woj. Komisji Planowania Gosp. w Białymstoku: Bielsk Podl., Brańsk, Ciechanowiec, Dąbrowa, Goniądz, Grajewo, Gródek-Waliby, Hajnówka-Białowieża, Jedwabne, Kolno, Krynki, Knyszyn, Łapy, Nowogród, Sejny, Siemiatycze, Sokółka, Stawiski, Supraśl, Suwałki, Szczuczyn, Wysokie Maz., Zabłudów.
- [22] Studia historyczne do planów zagospodarowania przestrzennego miast wykonane na zlecenie Pracowni Konserwacji Zabytków (częściowo publ.): Białystok (J. Glinka), Bielsk Podl. (S. Herbst — skrót opubl. Prace IUA, VI, 2, s. 39—47), Elk (I. Janosz-Biskupowa — publ. w Komunikatach Mazurskich, 3, 1959, s. 249—262), Gródek (S. Herbst), Łomża (W. Ziembiewicz). Sejny (opr. zbior.), Suwałki (W. Trzebiński i T. P. Szafer), Tykocin (W. Trzebiński, część publ. Prace IUA, V, 1, s. 92—100).

ŹRÓDŁA STATYSTYCZNE

Polskie

- [23] Wyniki spisów ludności z r. 1921, 1931, 1946 i 1950.
- [24] Roczniki statystyczne Polski z lat 1920—1939 i 1946—1949, 1955—1959.
- [25] Rocznik statystyczny woj. białostockiego 1958.
- [26] Wiadomości statystyczne Białegostoku 1921—1939.

Rosyjskie

- [27] Wyniki spisu ludności z 1897 r.
- [28] Statisticeskij jeżegodnik Rossiji na god 1904—1914.
- [29] Statisticeskij wriemiennik Rossijskoj Impierii, 1866 i 1871/72.
- [30] Sztet (red), — Statisticeskoje izobrażenje gorodow i posadow Rossijskoj Impierii po 1825 god. St. Petersburg 1829, s. 95.
- [31] Statisticeskija Tablicy o sostojanii gorodow Rossijskoj Impierii, Wielikogo Kniażestwa Finlandskogo i Carstwa Polskogo, St. Petersburg 1842, s. 74.
- [32] Goroda Rossiji w 1904 i 1910 godu. St. Petersburg 1906 i 1914.

Niemieckie

- [33] Wyniki spisów ludności z lat 1895, 1910, 1925, 1933, 1939.
 [34] Statistisches Handbuch für die Provinz Ostpreussen 1938. Leipzig 1938, s. 328.

ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

- [35] Borkiewicz A., Trzebiński W., Mapy historyczne dla obecnego obszaru woj. białostockiego. Skala 1:300 000. Rlkps. Przedstawiają stan z lat: 1771, 1795/1806, 1807, 1830, 1867, 1921/39, 1954.
 [36] Trzebiński W., Niemieckie podziały administracyjne ziem polskich w okresie 1815—1945. (Zarys historyczny). „Dokum. Geogr.,” Warszawa 1955, z. 9, s. 52, 5 map.
 [37] Trzebiński W., Borkiewicz A., Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815—1918. „Dokum. Geogr.,” Warszawa 1956, z. 4 i 4a, s. 112, 8 map.

SPIS MAP

1. Dawne podziały administracyjne obszaru woj. białostockiego.
2. Daty lokacji miast białostockich.
3. Miasta w połowie XVI w. i zasięg lasów litewskich.
4. Miasta białostockie ok. 1800 r.
5. Miasta ok. 1825 r.
6. Miasta w 1857 r.
7. Miasta i osiedla miejskie ok. 1880 r.
8. Miasta i osiedla miejskie w 1895/97 r.
9. Miasta i osiedla miejskie w 1910 r.
10. Miasta i osiedla miejskie w 1921/1925 r.
11. Miasta i osiedla miejskie ok. 1938/1939 r.
12. Ośrodki lokalne ok. 1935 r.
13. Miasta i osiedla miejskie w 1946 r.
14. Miasta i osiedla miejskie w 1950 r.
15. Miasta i osiedla miejskie w 1959 r.
16. Typy rozwojowe miast i osiedli miejskich w woj. białostockim.
17. Zmiany liczby ludności miast i osiedli miejskich woj. białostockiego w latach 1800—1959.
18. Typy funkcjonalne miast i osiedli miejskich ok. 1956 r.
19. Ośrodki lokalne i węzły komunikacyjne w woj. białostockim w 1956 r.
20. Perspektywy rozwoju miast białostockich.

SPIS FOTOGRAFII

1. Białystok. Dawny pałac Branickich, obecnie siedziba Akademii Medycznej.
2. Białystok. Tzw. dom koniuszego, jeden z ocalałych budynków z XVIII w., obecnie siedziba muzeum.
3. Białystok. Widok z wieży kościoła św. Rocha. Widoczna po prawej ul. Kościuszki — obecnie główna ulica miasta, i na lewo od niej śródmiejska dzielnica mieszkaniowa.

4. Białystok. Nowe budownictwo powoduje przekształcenia w planie dawnych zaułków.
5. Białystok. Typowe nowe budynki mieszkalne, wśród nich widoczne stare drewniane domy kryte dachówką.
6. Supraśl. Typowe XIX w. domy mieszkalne robotników fabrycznych. W głębi po prawej ruiny fabryki, po lewej pałac fabrykantów.
7. Czarna Wieś. Domy mieszkalne nowego osiedla przemysłowego.
8. Dąbrowa. Widok ogólny na centralną część osiedla, w której powstaje nowe osiedle mieszkalne.
9. Lipsk. Jedynym śladem dawnej „miejskości” jest rynek, tylko w części zabudowany.
10. Jasionówka. Domy mieszkalne typowe dla przedmieść małych miast białostockich.
11. Suwałki. Główna ulica miasta z typową XIX-wieczną zabudową.
12. Sejny. Widok na centralną część miasteczka i były klasztor dominikański.
13. Augustów. Ulica mieszkaniowa w centralnej części miasta.
14. Olecko. Uliczka handlowo-rzemieślnicza w pobliżu rynku.
15. Siemiatycze. Rynek z widocznymi w głębi nowymi budynkami mieszkalnymi.
16. Drohiczyn. Rynek miasteczka kompletnie rozebranego w czasie ostatniej wojny.

Liczba ludności w miastach i niektórych osiedlach Białostockizny w latach 1800—1959

Miasto	1798 —1801	1807 —1808	1825	ok. 1840	1857	1869—1872	1878 —1880	1895 —1897	1918	1921 —1925	1931 —1933	1938—1939	1946	1950	1955	1959
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Augustów	1987	3459	3576	6972	7998	10664	9951	9627	11823	8762	12147	149000	8338	10200	11300	13800
Bakalarzewo	405	516	934	.	941	1317	1554	974	1155	705	.	.	.	305	340	.
Banie Maz.	.	230	.	320	.	.	.	507	777	1519	1675	1970	.	701	1232	.
Białowieża	1064	4000	.	.	1878	2722	.
Białystok	3370	4145	8636	12560	13787	16544	34506	62472	80303	76792	91335	107384	56759	68500	97200	118140
Bielsk Podl.	1733	1836	3129	2700	2788	.	5810	7012	8919	4759	7029	8000	6203	7440	9200	.
Boćki	225	(1514)	786	.	.	1388	1900	2636	.	1719	2165	.	1613	1338	.	.
Brańsk	1026	1303	(468)	1618	1845	.	3733	4087	6645	3739	4204	5000	2542	2571	2700	.
Choroszcz	579	658	355	.	1512	1900	.	2464	.	2405	2905	2472	1924	1986	1800	.
Ciechanowiec	2651	2213	2038	.	1200*	1740*	4662	4889	14000	4949	5950	6200	3388	3159	3500	.
Czarna Wieś	515	.	.	.	2709	.	.
Czeremcha	666	.	561	.	700	.	707	950	.
Czyżewo	150	809	793	.	1484	1631	1985	1785	2043	1835	2466	2800	1106	1305	.	.
Dąbrowa	737	886	944	1306	1120	.	1438	1987	1584	3014	3482	(4100)	565	537	1011	.
Drohiczyn	984	851	971	774*	835*	.	11402	1409	2300	1972	2309	2800	1634	1650	1600	.
Elk	1893	2450	3209	3140	4718	5761	6671	9513	13428	15361	15512	16243	6104	1370	19500	22890
Filipów	795	1610	1915	.	2457	2823	2247	2024	2266	1554	.	1500	.	1507	.	.
Gołdap	2451	2710	2579	3583	4021	4549	5313	6350	9496	8511	9438	11578	632	2833	5000	.
Goniądz	1373	2947	(884)	2426	1838	1900	2943	3402	4240	2981	3449	3524	1853	1938	2400	.
Grajewo	218	511	1276	.	1917	2609	3828	7651	8558	7346	9036	9500	6171	6517	8300	.
Gródek	388	1793	3209	.	2081	2554	3000	.	694	1212	.
Hajnówka	600	748	.	.	17000	.	8300	10600	12420
Janów	691	1013	1012	1780	1423	.	2050	2293	2678	1509	.	.	.	548	519	.
Jedwabne	481	474	574	.	.	.	1857	2505	2925	1428	2167	2720	1670	1768	1900	.
Kleszczele	1088	1469	(735)	1366	1385	.	1750	2013	3900	1452	2029	2200	1436	1398	.	.
Knyszyn	1699	1824	(964)	2077	2038	2349	2790	3376	4045	3579	4123	4400	2790	2911	2100	.
Kolno	945	1121	2083	.	3350	4223	5358	4876	6980	4494	5285	5200	3295	3588	3900	.
Korycin	252	233	313	826	630	.	.	683	773	603	.	700	.	421	500	.
Kowale Ol.	.	123	.	134	.	.	.	336	.	971	1126	1231	.	637	1900	.
Krynki	2516	.	3336	4957	.	5206	5789	700	806	2577	.	.
Kuźnica	427	631	644	1187	694	.	1083	1346	1170	1075	.	(2000)	.	705	631	.
Lipsk	945	1069	1512	.	1764	1525	1466	1518	1806	933	.	900	.	668	785	.
Łapy	1496	3940	4107	6674	7000	4842	5098	6700	.
Łomża	1166	1516	3265	3997	10770	13858	14760	18851	27671	22014	25065	26826	13772	14800	18800	20480
Michałow	2176	.	5000	.	1384	.	.
Mielnik	822	833	(454)	883	712	.	1147	1485	2639	1091	1389	(2000)	.	826	833	.
Milejczyce	1588	1685	.	1180	.	(3000)	.	1131	.	.
Mońki	212	.	450	400	530	890	.
Narew	425	609	1095	725	1300	.	1612	1434	3689	963	1301	1700	.	935	950	.
Narewka	863	1268	.	1205	.	1000	.	912	821	.
Nowogród	966	1022	1653	1995	2171	2632	3078	3029	3433	1856	2350	2568	1125	1378	1500	.
Nowy Dwór	555	599	550	862	899	.	1452	1300	1924	1222	1605	1200	.	968	.	.
Nurzec	156	.	570	.	995	.	.
Olecko	1711	1908	.	2629	3487	4225	4347	5045	5366	5957	6629	7114	1413	4964	5200	.
Orla	241	1586	2155	.	.	1375	2351	3003	.	1518	.	1500	.	1077	.	.
Płociczno	.	.	118	133	.	.	.	538	502	.
Prostki	.	319	.	339	.	697	1300	1975	2680	2510	2392	2302	752	1341	.	.
Przerośl	1166	1077	1940	.	1926	1719	1703	1690	2427	750	.	.	.	464	502	.
Puńsk	583	533	864	.	.	.	760	719	.	443	.	.	(150)	221	218	.
Raczk	776	1404	1296	2079	2093	2095	2807	1926	2711	1558	1488	.	1079	1017	.	.
Radziłów	435	532	780	.	1495	1765	1859	2019	2796	1983	.	2000	.	1588	.	.
Rajgród	889	1459	1993	.	1907	3054	3916	3005	4260	2291	2432	2500	1683	1587	1700	.
Sejny	516	1191	3450	3528	3283	2750	4500	3778	3437	2254	3409	3500	1678	1526	2000	.
Sidra	507	785	549	.	.	.	920	1165	.	897	.	.	.	527	450	.
Siemiatycze	3556	3196	2945	.	.	.	4634	3491	12000	5694	6816	7850	4106	3776	5000	.
Sokoły	.	434	310	.	1518	1815	1909	2056	4219	2207	2028	(2200)	1070	1167	.	.
Sokółka	1091	1280	2436	2604	3315	3814	3431	4838	5830	6086	6382	7000	4879	5322	6700	.
Starosielce	1879	.	.	2422	3364	3700	2511	3112	3364	.
Stawiski	1212	1547	1776	.	2570	3146	4140	3339	4639	3017	2912	3126	1687	1330	1700	.
Suchowola	956	1399	1439	1905	1554	.	2292	3202	3411	2457	2836	3000	.	1942	.	.
Supraśl	3450	1448	3091	2459	.	2322	2965	3200	2445	2349	3100	.
Suraż	709	861	(288)	1054	1400	1475	1119	1599	2105	1223	1379	(1500)	1071	1069	1100	.
Suwałki	1184	1265	3753	7321	11273	16600	.	17580	25186	16780	21957	25360	13670	15500	19100	19900
Szczuczyn	1849	2186	3068	2890	2996	4712	.	4995	6198	4502	5107	5650	2479	2524	3100	.
Szepietowo	81	.	500	.	704	1100	.
Śniadowo	705	716	1160	.	1203	1380	1388	1421	2016	869	.	2000	.	816	900	.
Tykocin	2783	2978	4246	4763	4900	5385	.	4209	7080	2993	3290	3400	1712	1517	.	.
Wasilków	891	1282	970	1404	1413	1381	.	3880	5314	3903	4801	5127	3948	3954	3500	.
Wąsosz	731	770	1022	.	1389	1373	.	1941	1628	1746	.	.	.	1960	.	.
Wizna	1098	1241	1766	1954	1861	2573	2632	2877	3095	2670	3796	.	.	1937	.	.
Wizajny	95	946	1603	.	1990	2278	.	1550	1867	1396	.	2000	.	832	820	.
Wysokie Maz.	864	861	1065	.	1824	2726	.	3101	2894	3525	3977	4067	2121	2650	3200	.
Zabłudów	1409	1831	2027	ok. 3000	.	.	.	3772	.	2861	3158	3400	1220	1108	1200	.
Zambrów	564	643	1050	.	1613	2049	4500	(4500)	4465	6160	7343	7644	4150	3647	6800	.
Żytkiejmy	.	501	.	854	.	.	.	1191	1035	1275	1286	1270	.	316	480	.

* Tylko prawobrzeżna część Ciechanowca, w 1857 r. Prawdopodobnie część prawobrzeżna.

** Tylko lewobrzeżna część miasta (tzw. Drohiczyn Iacki)

U w a g a : w rubryce dla roku 1955 podano czasami dane dla 1954 r. (—) lub 1956 r. (+), w nawiasach podano liczby niepewne

Źródła: H. Grossman, Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r. „Kwartalnik Statystyczny”, 2, 1925, z. 1, s. 1, 108 (odbitka)
A. Jelonok, Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810—1955. „Dokum. Geogr.”, Warszawa 1956, z. 5, 50 s. E. Keyser, Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte. T. I. Nordostdeutschland. Stuttgart, Berlin 1939. H. Meyer, Topographisch — Statistische Übersicht der Regierungs—Bezirks Gumbinnen. Insterburg 1839, s. 39+198. F. Rodecki, Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego. Warszawa 1830. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. 14 t. Warszawa 1880—1895, 2 t. suppl. 1900—1902. B. Wasiuński, Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX, Warszawa 1930, s. 226. Zasoby mieszkaniowe w Polsce w 1950 r. „Materiały i Dokumentacja IBM”, Seria E, 1952 z. 2. Zasady mieszkaniowe w osiedlach o charakterze miejskim. Analiza statystyczna. „Materiały i Dokumentacja IBM”, Seria E, (5); z. 1, 1953. Ponadto wykorzystano podane w wykazie literatury prace Baczki [1], Bobrowskiego [2], Bonka [3], Holschego [4], Sztera [30], roczniki statystyczne [23, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 34] i wyniki spisów ludności [23, 27, 33].

ГОРОДА БЕЛОСТОКСКОГО ВОЕВОДСТВА

Резюме

Исследованием охвачена территория Белостокского воеводства, которое было образовано после первой мировой войны, а после второй мировой войны расширено за счет трех повятов бывшей Восточной Пруссии. Эта территория, разделенная в XIX веке между разными государствами (Русская Империя, входящее в ее состав Польское Королевство и Пруссия) занимала в их составе периферийное положение (рис. 1) и развивалась сравнительно медленно. Анализом охвачены не только населенные пункты имеющие статус города, но и все поселки городского характера. Города этой территории большей частью находятся в состоянии застоя, что было характерной чертой малых польских городов еще в XIX веке.

Первоначально города возникали здесь вдоль рек, по которым продвигалась польская и русская колонизация (табл. 1 и рис. 2, 3). Большинство городов возникло в период 1400—1650 годов. Однако не все из образовавшихся тогда городов сохранили до настоящего времени городской характер. В общем нами выделено 6 периодов признания статуса города населенным пунктом Белостокского воеводства (табл. 2). В развитии городов периоды расцвета разделялись периодами разрушений, примером которых могут служить войны со Швецией в XVII веке (табл. 2). На начало XIX столетия мы имеем первые более подробные сведения, рассмотрение которых позволило дать характеристику размеров и состояния хозяйства городов, среди которых ведущее место занимали Белосток и Семятычи (каждое из них с населением около 3500), являющиеся типичными примерами городов — резиденции, центрами громадных помещичьих латифундий и, одновременно, торговыми центрами, а также Тыкоцин, Цехоновицы и Голдап (табл. 4, рис. 4). Уже тогда можно было выделить территории отличающиеся более слабой степенью урбанизации, на которых и в настоящее время имеющиеся города более мелки и менее активны.

В XIX веке, в связи с развитием текстильной промышленности возникла группа новых городов и промышленных поселков (Супрасль, Михалово), а ряд старых городских центров изменило свой характер в связи с их индустриализацией (Хороц, Белосток, Васильков, Грудек). По мере развития железнодорожного транспорта происходили изменения в иерархии важности городов. На ведущее место все более заметно выдвигается Белосток, который превращается в крупнейший промышленный и торгово-финансовый центр (табл. 5). Маленькие пограничные городки, население которых жило когда-то за счет контрабанды, приходят в упадок (Бакалажево, Пшеросль, Филипув), а растут города, расположенные вдоль железных дорог; они развиваются либо как

торговые центры (Граево, Простки), либо как транспортные узлы или как места поселения железнодорожников (Старосельцы, Лапы отчасти Элк). Новое административное деление создает благоприятные условия для роста тех городов, которые стали центрами губернии (Сувалки, Ломжа — табл. 7); важную, наконец, роль в развитии городов оказывают их военные функции (Августув, Замбрув). Остальные города представляют собой небольшие центры ремесла и торговли; некоторые из них известные своими ярмарками (Цехановец, Соколы, Олецко). Перед первой мировой войной только Белосток достиг 80 000 жителей; ни один из остальных городов не имел больше чем 20 000 жителей (табл. 6, 8—11 и рис. 5—9).

Первая мировая война принесла много разрушений, в итоге которых уменьшилось значительно население многих городов (табл. 12, 13, рис. 10). Политические перемены и изменения в административном делении оказали отрицательное влияние на бывшие административные центры губернии, которые все же остались важными местными центрами (табл. 17, рис. 12). Разрушенная во время первой мировой войны текстильная промышленность потеряла свое былое значение, но несмотря на это Белосток, который стал столицей вновь образованного воеводства, не прекратил развиваться и его население превысило 100 000 жителей. Начатое тогда развитие деревообрабатывающей промышленности привело к возникновению новых промышленных центров (Хайнувка, Беловежа). В межвоенный период некоторую роль начинают играть курортные функции (Августув, Милейчицы). Тем не менее среди городов продолжают доминировать мелкие местные центры (табл. 19, рис. 10). Территория Белостокского воеводства продолжала оставаться индустриально менее развитой, чем остальные части Польши (табл. 14); вследствие этого более чем в половине городов действительный прирост населения был меньше натурального, что свидетельствовало об отливе населения (табл. 18). Три повята, входившие тогда в состав Восточной Пруссии также представляли собой территорию, по которой вне сельскохозяйственные функции были менее развиты, чем в среднем по всей Восточной Пруссии в целом (табл. 16). Вообще вся Восточная Пруссия переживала тогда затруднения, связанные с большой удаленностью от хозяйственных центров Германии и потерей своей прежней роли торгового посредника, что отразилось также и на городах (табл. 15), которые развивались только благодаря специальной финансовой помощи „Osthilfe“ или же благодаря капиталовложениям военного характера (Голдап).

Последствия второй мировой войны были более значительны, чем первой мировой войны. Потери населения городов были более значительны, чем средние потери населения всего воеводства в целом (табл. 22) и вызваны были истреблением гитлеровцами евреев, которые составляли почти 40% жителей городов (табл. 20), а также эмиграцией германского населения, которое покинуло города в трех повятах бывшей Восточной Пруссии. Серьезным был также материальный ущерб нанесенный городам (табл. 21). Последствием потерь и разрушений явилось сокращение числа жителей во всех городах (табл. 23 и рис. 13), а также неблагоприятные изменения в структуре занятости (табл. 24).

Послевоенное восстановление разрушенных городов (особенно Белостока) и развитие промышленных центров (Замбрув, в котором сооружено новое текстильное предприятие; Чарна Весь, Хайнувка, Элк) ведут к быстрому росту городского населения, которого численность и удельный вес превышают в настоящее время довоенный уровень (табл. 25 и 26, рис. 14, 15). Однако только

в некоторых городах и поселках нынешнее количество жителей является максимальным. Многие из них, особенно мелкие, обладали максимальным для них количеством жителей во время предшествующее первой мировой войне (табл. 40, 41; рис. 16, 17). Жилищное строительство не успевает здесь за приростом населения; положение в отношении обеспечения населения жилой площадью здесь более плохое, чем в среднем по всей стране в целом (табл. 38 и 39). Среди Белостокских городов доминирующую роль играют маленькие центры, с населением меньше 5 000 жителей; однако с другой стороны 1/3 городского населения сосредотачивается в самом Белостоке — 116 000. Раздробленность здесь сильнее выражена, чем в среднем по всей стране (табл. 27—30). Функциональная структура проявляет относительно небольшой удельный вес специализированных городов; доминирующее значение имеют города и поселки со сложными функциями, т.е. так называемые местные центры (табл. 31 и 32, рис. 18). В итоге выделено четыре типа местных центров. Самый низкий в иерархии (I) — это тип маленьких местечек и больших сел, второй — это повятовые города (II), отчасти менее развитых (II_s). Третий тип охватывает своим влиянием несколько повятов (III). Четвертый тип представлен здесь воеводским центром — Белостоком. Уклад местных центров напоминает в основном довоенное состояние, хотя в настоящее время более отчетливо вырисовывается позиция быстро растущего Элка, как одного из трех — наряду с Ломжей и Сувалками — центров III ступени (табл. 33 и рис. 19). В послевоенный период быстрее развивались более крупные местные центры и населенные пункты со специализированными функциями; многие мелкие местные центры переживали серьезные трудности, связанные с разрушениями, изменениями в общественном строе и структурными переменами в области хозяйства. Разработанная в связи с этим программа хозяйственной активизации не может охватить всех пришедших в упадок местечек, ибо изменения в сети городов являются неизбежными и многие из них превратятся в деревни. Однако некоторые стали центрами вновь образованных повятов (Замбрув, Сейны, Домброва, Моньки). К сожалению только в Замбруве удалось сбалансировать структуру занятости, остальные же превратились в чиновнические центры (табл. 34—36). Хотя в течение последних лет имело место серьезное оживление ремесла (табл. 37) тем не менее белостокские города и в этом отношении остаются весьма слабо развитыми (табл. 42).

В связи с периферийным положением Белостокского воеводства и отсутствием на его территории больших минеральных ресурсов нельзя ожидать большого развития промышленных функций в городах. Связанные с сельскохозяйственным производством окружающих их территории они будут развиваться, прежде всего, как местные центры. Рост промышленного производства в этих городах будет связан с развитием тех отраслей промышленности, которые связаны с сельским хозяйством. Иерархия городов в основном не должна будет измениться, только в южной части воеводства город Бельск-Подляшский по видимому превратится в центр III ранга. Зона расположенная непосредственно к северу от Белостока, которая меньше всего развита и обладает наименее благоприятными условиями для развития сельского хозяйства, по всей вероятности останется меньше всего урбанизированной. Излишки рабочей силы, выступающие в маленьких приходящих в упадок местечках могут быть использованы на месте — при условии развития здесь интенсивных отраслей сельского хозяйства — садоводства, семеноводства и т.п. Близость Баршавы может благоприятствовать развитию центров отдыха, например в Новограде, Тыкоцине, Мельнике (табл. 43 и рис. 20).

Анализ развития Белостокских городов показывает, что изменения общественно-экономического строя оказывают быстрое влияние только на некоторые города; их влияние на всю совокупность сети городов проявляется весьма медленными темпами.

Перевод: Б. Рыжловски

ПЕРЕЧЕНЬ КАРТ

1. Прежние административные деления территории Белостокского воеводства
2. Даты возникновения белостокских городов
3. Города середины 16 века и площадь литовских лесов
4. Белостокские города около 1800 г.
5. Города около 1825 г.
6. Города в 1857 г.
7. Города и городские поселки около 1880 г.
8. Города и городские поселки в 1895/97 гг.
9. Города и городские поселки в 1910 г.
10. Города и городские поселки в 1921/25 гг.
11. Города и городские поселки в 1938/39 гг.
12. Местные центры около 1935 г.
13. Города и городские поселки в 1946 г.
14. Города и городские поселки в 1950 г.
15. Города и городские поселки в 1959 г.
16. Типы развития городов и городских поселков в Белостокском воеводстве
17. Изменения численности населения городов и городских поселков Белостокского воеводства в 1880—1959 гг.
18. Функциональные типы городов и городских поселков около 1956 г.
19. Местные центры и коммуникационные узлы Белостокского воеводства в 1956 г.
20. Перспективы развития городов Белостокского воеводства.

ПЕРЕЧЕНЬ ФОТОГРАФИИ

1. Белосток. Прежде дворец Браницких, ныне помещение Академии Медицины
2. Белосток. Так называемый дом жонюшего, одно из сохранившихся зданий 18 в., ныне помещение музея
3. Белосток. Вид с башни костела св. Роха. Справа — ул. Костюшки — ныне главная улица города и слева от нее — центральный жилой район
4. Белосток. Новое строительство предусматривает в перспективе преобразование старых переулков
5. Типичные новые жилые дома, среди них заметны старые деревянные постройки, покрытые черепицей
6. Супрасль. Типичные жилые дома фабричных рабочих 19 в. Вдали справа — руины фабрики, слева — дворец фабрикантов
7. Чарна Весь. Жилые дома нового рабочего поселка
8. Домброва. Общий вид на центральную часть поселка, в котором вырастает новый жилой район
9. Липск. Единственным следом прежнего города является рынок, только отчасти отстроенный

10. Ясеновка. Жилые дома, типичные для предместий небольших белостокских городов
11. Сувалки. Главная улица города с типичной для 19 в. застройкой
12. Сейны. Вид на центральную часть городка и бывший доминиканский монастырь
13. Аугустув. Жилая улица в центральной части города
14. Олецко. Торгово-ремесленная улочка вблизи рынка
15. Семятыче. Рынок с видимыми в глубине новыми жилыми постройками
16. Дрохичин. Рынок городка полностью уничтоженный в годы последней войны

Summary

The study deals with the area of the Voivodship of Białystok, which was created after the First World War and, following the Second, increased by the addition of another three powiats (districts) which had previously belonged to the former East Prussia.

Throughout the nineteenth century this area remained divided between several States (the Russian Empire, the so-called Kingdom of Poland under Russian occupation, and Prussia). It was relatively remote (Fig. 1) and experienced a rather slow development.

The present analysis deals not only with those towns which possess urban rights but also with other settlements which display an urban character. The towns of the area to a large degree show features of that stagnation which characterised small Polish towns as early as the nineteenth century.

They arose originally along the rivers followed by colonisers, both Polish and Ruthenian (Table 1 and Figs. 2, 3). The majority were founded between 1,400 and 1,650, but not all of these have survived as towns to this day. Altogether six periods of granting municipal rights have been distinguished (Table 3), with periods of boom being interspersed with phases of destruction. An example of the latter is the Swedish Wars of the seventeenth century (Table 2). More detailed data become available in the early years of the nineteenth century and permit an evaluation of the size and economic state of the towns. Leading places were then occupied by Białystok and Siemiatycze (both with about 3,500 inhabitants), typical towns centred on a magnate's country residence and forming the pivots of big aristocratic estates, while at the same time forming commercial centres. Next in importance were Tykocin, Ciechanowiec and Goldap (Table 4, Fig. 4).

Even at that early date some areas relatively feeble urbanised can be seen, and to the present day their towns remain both smaller and less active than elsewhere in the Voivodship.

During the nineteenth century some new industrial towns and settlements were created (e. g. Supraśl and Michałowo) in connection with the development of the textile industry, while certain other centres were changing their character owing to industrialisation (e.g. Choroszcz, Białystok, Wasilków and Gródek). Railway development also induced changes in the relative importance of the towns. Pride of place was more and more distinctly occupied by Białystok, which became the largest centre of industry, commerce and credit (Table 5).

Small towns on the boundary lines, which had hitherto lived on smuggling, collapsed (e.g. Bakalarzewo, Przerośl, Filipów), whereas those situated along railway lines developed, either as commercial centres (e.g. Grajewo nad Prostki)

or as railway junctions and railwaymen's towns (e.g. Starosielce, Łapy, and, to some extent, Elk).

The new administrative division favoured those towns which came to be the centres of Russian governorships (Suwałki, Łomża — see Table 7). Finally, in the area adjoining the frontier, garrison functions played an important role (e.g. Augustów and Zambrów). The remaining towns were merely minor centres of commerce and handicrafts, some of them, like Ciechanowiec, Sokoły and Olecko, known for their fairs.

By 1914 no town in the voivodship, except Białystok with its 80 000 inhabitants, had a population above 20 000 (Tables 6, 8—11 and Figs. 5—9).

The First World War caused great destruction, resulting in a fall in the population of a great many towns (Tables 12 and 13, Fig. 10). Political changes and administrative reforms handicapped the towns which previously had served as capitals of governorships, but they nevertheless remained important local centres (Table 17, Fig. 12).

The textile industry, destroyed during the War, did not regain its former importance, even though Białystok as the capital of the newly created voivodship continued to increase to above 100,000 inhabitants. On the other hand, the post-war creation and extension of the wood industry generated new industrial centres (e.g. Hajnówka and Białowieża). During the inter-war period some importance also began to attach to the centres of holiday-making and tourism (Augustów, Milejczyce). Nevertheless, the network of towns was still dominated by the small local centres.

The Voivodship of Białystok stayed more feebly industrialised than the rest of Poland (Table 14). This contributed to over half the towns experiencing a population growth less than that required by the excess of births over deaths, indicating a net migration outwards (Table 18).

The three powiats which then formed part of East Prussia were also marked by a lower than average proportion of non-agricultural functions (Table 16). East Prussia was generally in difficulties between the wars, due to isolation from the economic centres of the Reich and to the loss of its function as commercial intermediary. This affected its towns (Table 15), the development of which depended upon a special financial assistance (the so-called „Osthilfe”), or else on military investments (e. g. Gołdap).

The effects of the Second World War were considerably more serious than those of the First. The urban population losses, bigger proportionately than the decline in the Voivodship as a whole (Table 22), were primarily due to the Nazi extermination of their Jewish inmates, who had constituted nearly 40% of the urban population (Table 20), and to the German reflux from the towns in the three powiats of former East Prussia.

Material losses have also serious (Table 21). The resultant decrease in population, experienced in all the towns (Table 23 and Fig. 13), was accompanied by undesirable changes in the employment structure (Table 24).

The post-war reconstruction of the towns destroyed (particularly Białystok), and the extension of industrial centres (e.g. Czarna Wieś, Hajnówka, Elk and Zambrów, where a new textile factory has been founded), have led to a rapid increase in the urban population, which now both absolutely and relatively exceeds the pre-war figures (Table 25 and 26; Figs. 14 and 15). Nevertheless, only a small number of towns and other settlements have yet reached their all-time maximum popula-

tion size; indeed many towns, particularly the smaller ones, reached their greatest size before the First World (Tables 40, 41; Figs. 16, 17).

Housing lags behind the post-war recovery in population, with the premises situation worse than the Polish average (Tables 38 and 39).

Within the urban network of Voivodship the dominant part is played by small centres (below 5,000 inhabitants), while on the other hand one-third of the entire urban population is concentrated in Białystok itself (116,000).

The differentiation of the urban population is considerably higher than the average for the country as a whole (Tables 27—30). The functional classification shows the relatively small role of the specialised towns, and indicates rather the dominant importance of towns and settlements with complex functions, i.e. local centres (Tables 31 and 32; Fig. 18).

Altogether four types of local centre have been distinguished. Lowest in the hierarchy is found the type of very small towns and large villages (I). Secondly are the powiat towns (II), some of them being more feebly developed (IIa). Towns of the third type are those which influence several powiats. (III). The fourth type is represented only by the capital of the Voivodship — Białystok (IV).

The system of local centres, in principle, is reminiscent of the pre-war state of things, even though nowadays the position of the rapidly growing Elk is becoming and more noticeable as one of the three third group centres alongside Lomża and Suwałki (Table 33 and Fig. 19).

In the post-war period the larger local centres and the settlements with specialised functions developed more rapidly, while a considerable number of small local centres went through serious difficulties connected with war destruction, political reforms and structural changes within the national economy.

Such projects for economic stimulation as have been embarked upon in this connection cannot possibly embrace all the decayed little towns, since the inevitable transformation in the network of such centres will require a number of them to be relegated to the rank of villages. Others however, have been enhanced as capitals of recently created powiats (e.g. Zambrów, Sejny, Dąbrowa, and Mońki). Unfortunately, only at Zambrów has it proved possible to obtain a harmonious balance in employment; the remaining towns have become civil servant centres (Tables 34—36). Despite the recent revival of handicrafts to a considerable extent (Table 37), the towns of the Voivodship remain very feebly developed in this respect (Table 42).

Because of the peripheral situation of the Voivodship and of the lack of any major mineral resources in its area, no large scale development of industrial functions in the towns is to be anticipated. Closely connected with the agricultural production of their hinterland they will continue to develop, first and foremost, as local centres. Progress in their industrialisation will proceed along those lines which are closely connected with agriculture.

The relative hierarchy of the local settlements will, in principle remain unchanged. In the southern part of the Voivodship, Bielsk Podlaski will probably be promoted to become a third rank centre, while in contrast the zone situated to the immediate north of Białystok, most feebly developed and having the least chance of agricultural development, will probably remain the most feebly industrialised.

The possibility will arise of making local use of the redundant surplus manpower in the small decaying towns, by developing around them such labour absorbing branches of agriculture as orchard cultures, seed growing, etc. The proximity

of Warsaw may favour the development of week-end and rest centres, e.g. Nowogród, Tykocin and Mielnik (Table 43 and Fig. 20).

An analysis of the development of the towns the Voivodschip of Białystok shows that transformations in the economic and social system exert a rapid influence only upon certain towns; on the other hand their effect upon the general pattern of the urban network is highly protracted and slow to manifest itself.

LIST OF MAPS

1. Ancient administrative map of area of Białystok voivodship
2. Dates of establishing Białystok townships
3. Townships existing in middle of 16th century, and range of forest areas
4. Białystok townships at about 1800
5. Townships at about 1825
6. Townships in 1857
7. Towns and urban settlements at about 1880
8. Towns and urban settlements in 1895—1897
9. Towns and urban settlements in 1910
10. Towns and urban settlements in 1921—1925
11. Towns and urban settlements at about 1938—1939
12. Local centres at about 1935
13. Towns and urban settlements in 1946
14. Towns and urban settlements in 1950
15. Towns and urban settlements in 1959
16. Development types of towns and urban settlements of Białystok voivodship
17. Changes in population of towns and urban settlements of Białystok voivodship during period from 1800 to 1959
18. Functional features of towns and urban settlements at about 1956
19. Local centres and road junctions in Białystok voivodship in 1956
20. Anticipation of development of towns of Białystok region

EXPLANATIONS OF PHOTOS

1. Białystok. Palace formerly owned by Branicki, now seat of Medical Academy.
2. Białystok. So-called „equerry mansion”, one of few 18th century buildings preserved, now housing museum
3. Białystok. Panorama from spire of St. Roch church. Visible on right is Kościuszko street, now principal artery of town; to left of it, central dwelling section
4. Białystok. Modern building activity causes changes in layout of former slum section
5. Białystok. Typical modern housing blocks; amidst them ancient wooden tile — covered cottages
6. Supraśl. Typical 19th century dwellings of factory workers. In background ruins of factory, towards left mansion of plant owners
7. Czarna Wieś. Dwelling blocks of modern industrial section
8. Dąbrowa. General view of central part of dwelling section where modern housing development has been started
9. Lipsk. The only trace of former „borough”: market place, only partly rebuilt
10. Jasionówka. Dwellings typical for outskirts of smaller Białystok towns

11. Suwałki. Principal street of town, with typical 19th century mode of settlement
12. Sejny. View of central part of town, and of Dominican convent
13. Augustów. Street with dwelling blocks in central part of town
14. Olecko. Alley of retailers and craftsmen near market place
15. Siemiatycze. Market place with modern dwelling blocks in background
16. Drohiczyn. Market place completely demolished during recent war

Cena zł 28. —